

valóság

A TARTALOMBÓL

Harsányi Réka: Élményalapú interakció-tervezés a digitális művészetben

Janek István: Dvortsák Viktor a magyar revízió szolgálatában és a szlovják kérdés

Szabadváry Tamás: Adatok Borzsák István könyvtáros életrajzához

Bólya Anna Mária: Izzó planéták a hideg univerzumban – Markó Iván táncszínháza

Martsa Piroska: Csöndes erő – Martsa István élete és munkássága

Fülöp-Székely Anita: Hátrányos helyzetű szülők és az oktatás

Udvaros József – Takáč Ondrej: Természetes anyagok és alkotások formáinak archiválása

Utry Attila: Hunnia, nevében a sorsa

Ménes András: Benjamin Spock-portré

Gáspár Zoltán Ernő: Tudományalapú vallásreformáció versus tradicionalizmus

Turgonyi Zoltán: A konzervatív stratégia védelmében – Válasz a viszontválaszra

S. Király Béla: Gongütés pennával – Interjú Nótáros Lajos íróval

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
3

5

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2023. május
LXVI. évfolyam 5. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértés Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő

Nemzeti
Kulturális
Alap

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szakmai együttműködő partnereink:
Magyar Nemzeti Bank,
Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Budapesti Metropolitan Egyetem

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani
Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság

Bogár László

D. Molnár István

Harmati István

Kapronczay Károly

Pomogáts Béla

Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők

Kengyel Péter

Albert Valéria olvasószerkesztő

Szerkesztőségi irodavezető

Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

Élményalapú interakció-tervezés a digitális művészetben

(Bevezetés) Kutatási témám az interaktív élmény. Az ember–számítógép interakció során a test fontos szerepet játszik a befogadásban. Mivel az interakcióban a befogadó a testével is részesévé válik a folyamatnak, lényegesnek tartom körbejárni a testi tapasztalat fogalmát. Az élmény a testben kódolt tapasztalatokból, a gyakorlatban megtanult testi funkciók ötvözéséből létrejött komplex hatás, tehát nemcsak az agynak van szerepe a létrejöttében, hanem a megtanult viselkedésünknek is. Az interakcióban résztvevő aktív néző/befogadó tanulási, értelmezési folyamatai mellett az interakció típusait és ezáltal az élmény megtervezhetőségének feltételeit vizsgálom a testi tanulási folyamat filozófiai és neuropszichológiai hátterének feltárásával, valamint az érzékszervek működésének a (pozitív) élményben betöltött szerepét. Az elméleti háttér mellett a gyakorlat alapú kutatásra is kitérek, azaz milyen modellek alapján érdemes terveznie az alkotónak a művét a számára meghatározott cél elérésében. A reflexió is központi kérdés ebben a folyamatban: nemcsak a nézőnek a műre adott válaszreakciója fontos, hanem a tervezőnek a résztvevő viselkedésére, értelmezésére történő reflektálása is. Azt vizsgálom, milyen fázisokon megy keresztül az aktív néző a mű megismerése közben, milyen hosszú távú hatása lehet az interaktív műnek a résztvevőre, valamint hogy alkalmazható-e az interaktív művészet mint „test-oktatási eszköz”, amellyel akár hosszú távú pozitív hatások válthatók ki.

(A tudat és a tudatalatti filozófiai megközelítése) A tudat eme két szintjét ugyan vizsgálták már filozófusok, de sosem egyszerre. A fenomenológia a tudat felől közelít, tehát öntudatunk része, hogy gondolatainkkal, cselekedeteinkkel és testünk mozgólataival tisztában vagyunk. A fenomenológia a testi tapasztalatot vizsgálja, amiben a test az észlelés szerve, ezáltal beletartozik az észlelésbe, ugyanakkor akadályoz is az objektív percepcióban. P. Müller a *Test és Teatralitás* című doktori értekezésében¹ Merleau-Ponty testfenomenológiáját színházi kontextusban vizsgálja. Ebben kifejti, hogy a test és a külvilág olyan kapcsolatban állnak egymással, melyben a test a térhez alkalmazkodva azt összbenyomások mentén értelmezi. Merleau-Ponty *Az észlelés fenomenológiája* című könyvében² a következőket fogalmazza meg az érzékelésről: A tér nem egy abszolút elhelyezkedéssel bíró objektív tér, hanem egy gondolati síkon létrejövő virtuális reprezentációtér. Cselekvés, azaz a térben való mozgás által térképezzük fel azt, tehát az állandó tapasztalat feltétele a test. Az érzékszerveink által felfogott inger és az objektív világ elemi észlelésének reprodukciója megegyezik. Merleau-Ponty filozófiájának középpontjában az az állítás áll, miszerint a világ megtapasztalásában az érzékszervi észlelésnek alapvető szerepe van. Ezen szubjektív test-tapasztalat segít a másik tapasztalatának értelmezésében és ezáltal a másik emberhez történő kapcsolódásban. Az öntudat mint a tudás forrása, valamint a test mint a megismerés elsődleges eszköze, egymástól nem elválasztható. Az észlelés egy aktív, folyamatos párbeszéd a test és az észlelt világ között, tehát a tudat megtestesül. A megtestesült megismerés (embodied cognition) elmélete alapján a megismerés jellemzőit az élő szervezet egész testének aspektusai alakítják. A szenzoros és motoros rendszerek alapvetően integráltak a kognitív feldolgozásban. A tudattalan

szintjéhez tartoznak a mentális, a multiszenzoros és a neurális folyamatok, ezek nem felismerhető szinten zajlanak. Merleau-Ponty írásai befolyásolták a pszichológiai és kognitív tudományok területén zajló kutatásokat.

A későbbi kutatások nagyobb hangsúlyt helyeztek a kulturális különbségekre. Kóczy³ a kulturális metaforáról írt tanulmányában a metaforáknak a világ megismerésében betöltött szerepét járja körül. Gibbs szerint az embert és környezetét egymással kölcsönhatásban kell vizsgálni, mivel a test dinamikus kölcsönhatásban van a fizikai világgal. Valamint a kulturális sémák (érzelem, esemény) is befolyásolják az értelmezést. A testesültség (embodiment), azaz a környezetről a test korlátjai által megszerzett tapasztalat fontos szerepet tölt be a fogalmi metaforák létrejöttében is. A megtestesült megismerés másik iránya a *fogalmi keverés elmélete*, amely Fauconnier és Turner⁴ nevéhez fűződik. A mindennapi gondolkodásunkban a valóságról alkotott konstrukciónk létrehozásában különféle forogatókönyvek és létfontosságú kapcsolatai keverednek a tudatalattinkban, bármely témakörben. A megtestesült tapasztalatokból származó konkrét fogalmak átalakulnak absztraktakká a strukturált leképezés által, amelyben két vagy több forrástól tulajdonságait szelektíven leképezik metaforákra. Turner⁵ azt állítja, hogy ezek a koncepcionális keverésből eredő megállapítások alkotják a kreatív gondolkodás termékeit. Ez az elmélet a végkimenetre vonatkozik, nem vizsgálja, hogy honnan érkezik az ihlet, azaz mi a bemenete a folyamatnak. De ez már a kognitív nyelvészeti területhez tartozik, amely nem képezi vizsgáldásom tárgyát.

(*Társadalmi kontextusba ágyazott tanulás*) Az interaktív mű létrehozásakor az alkotónak érdemes tisztában lennie annak társadalmi, kulturális és tudományelméleti kontextusaival, melyeknek meghatározó háttérét olyan szerzők gondolatai adják, mint Dewey, aki a gyakorlati tapasztalaton alapuló értelmezést hangsúlyozza vagy Shusterman, a *szómaesztétika* elméletének megalkotója.

Dewey abból indul ki, hogy a tapasztalatban a test és az elme, azaz a szubjektum és az objektum nem elválasztható, hangsúlyozza Tagai a *John Dewey* című könyvében.⁶ Innen közelíti meg a kommunikáció, az értelmezés és a válaszreakció kérdését is. Dewey szerint a tapasztalat fogalma nem választható el a mindennapi élettől. A mindennapi rutin cselekvéseket érti ez alatt, melyek nem tudatos, hanem ösztönös reakcióként jelennek meg. Az élet egy gyakorlat, és az elméletet is ehhez a gyakorlati tapasztalathoz köti, mivel az az élet részét képezi, tudniillik az elmélet gyakorlati problémák megoldására alkalmazható, így az eszmék a cselekvés eszközei. Egyrészt Dewey hangsúlyozza, hogy az objektív és a szubjektív tapasztalat egymástól nem elválasztható. Ezt az elgondolást Dewey az *Experience and Nature* című művében (1925) a következőképpen fogalmazza meg: „A tapasztalat egyszerre van kívül és belül a természetben. ... A dolgok bizonyos módon való kölcsönhatása a tapasztalat; a dolgok azok, amiket tapasztalunk.” Másrészt Dewey az *Art as experience* című könyvében (1934) különbséget tesz a közvetlen és a megismerésen alapuló tapasztalat között; előbbi a dolgok megismerését jelenti, utóbbi esetben a tapasztalat integrálódik és elhatárolódik egyéb tapasztalatoktól, így válik *EGY* individuális egésszé. Harmadrészt Dewey szerint nem határolható el egymástól a tudomány és a mindennapi élet tapasztalatfogalma, mivel mindkét esetben ugyanaz a folyamat zajlik le, mindössze a tudomány keretrendszere szabályozottabb. Dewey megközelítése alapján az egyén a tapasztalatot és az eszméket is mint eszközöket alkalmazhatja saját céljának elérése érdekében. Habár a szituáció, melyben a megoldandó probléma felmerül, mindig egyedi, de annak elemei folyamatos kölcsönhatásban állnak, így változtatják egymást. A művészetet is a demokratikus élet gyakorlatába ágyazza: fontos elgondolása,

hogy a műalkotás egzisztenciájának lényeges része a nézők élménye, ezáltal válik a mű egésszé. Dewey szerint a tapasztalat az a folyamat, melyben a dolgok egymáshoz való viszonyát tárjuk fel, ami nem más, mint a tanulás. A világot is interakciókon keresztül fogjuk fel, ily módon általunk felruházott (szubjektív) jelentéssel bír. Az objektum pedig a *hatásával* azonos, így, ha a vizsgálat körülményeit megváltoztatjuk, az eredmény eltérő lesz, tehát az objektumot változtattuk meg, ezáltal az objektum-szubjektum egy egységet alkot.

A szomatikus elmélet az ember társadalmi viselkedésének elmélete, az ebben foglaltak alapján az érzelmi folyamatok torzítják a viselkedést és a döntéshozatalt. A fenomenológiai szubjektumelmélet szerint a másik szándékának felismerése appercepció, azaz az érzékelt benyomások felfogása révén történik. Ez az interszubsztivitás, amikor a saját szubjektív tapasztalatunkat vetítjük ki a másik ember viselkedésére, cselekedeteire.

Dewey eszméjének egyik követője a már említett, neopragmatista nézeteket valló Richard Shusterman. Shusterman, mielőtt megalkotta elméletét, a szómaesztétikát, pragmatista filozófusokat tanulmányozott, valamint a *Feldenkrais-módszer* (érzékszervi tudatosságra irányuló mozgásterápia) és a *zen meditáció* testtudatközpontú gyakorlatait is elsajátította. Mindkettő a testi tapasztalás tudatosításán, a formális (megtanult, szabályozott) és az informális (tapasztalati úton létrejött) tudás között teremti meg az összeköttetést. E kettő viszonyait értelmezve kontrollálhatóvá, javíthatóvá válik a test, valamint megerősíthető a testtudat. Maga a szómaesztétika egy, az érzékszervi megértés (esztétika) helyének, azaz az élő test (szóma) használatának és megtapasztalásának kritikai tanulmányozását és fejlesztését célul kitűző interdiszciplináris kutatási terület, melyben az elmélet és a gyakorlat szorosan összekapcsolódik. Ennek elérése érdekében a tudás formáinak széles területeit ötvözi: társadalmi gyakorlatokat, kulturális hagyományokat, a szomatikus megértéshez kapcsolódó testtel foglalkozó tudományágakat, sőt, a bioenergetika vagy a kézmozdulatokat tanulmányozó idegtudomány is illetékességi körébe tartozhat. Ahogy Shusterman fogalmaz: „a testi tapasztalattal foglalkozó legtöbb pragmatikus tudományos diskurzusból hiányzik az egyének életében megvalósítható szomatikus gyakorlat.” *Thinking Through the Body. Essays in Somaesthetic*⁷ című írásának egyik lényegi megállapítása, hogy a test az érzék(szerv)i elsajátítás helye, valamint, hogy a testi tudatosság gyakorlati irányítást tesz lehetővé.

A szómaesztétika a művészet értelmezésében három fázist különböztet meg: a tapasztalatot, a megértést és az értelmezést – fontos kiemelni a két utóbbi elkülönítését. Shusterman szerint a megértésnek és az értelmezésnek ez a szétválasztása nem egyezik meg a nyelvi és nem nyelvi felfogás megkülönböztetésével. Példaként a hétköznapi szituációkat említi, ahol előfordul olyan fogalmi megértés, amelyet nem követ értelmezés, hanem közvetlenül és reflektálatlanul felfogjuk, például ha valaki azt mondja: az esemény „hét és tíz óra között” zajlik le. Álláspontja szerint a nem fogalmi megértésre pedig nem fogalmi választ adunk, így ez a közvetlen megértés nem nyelvi is lehet. „Magatartásunk időnként olyan nem fogalmi válaszokat testesít meg, amelyek nem nyelvi cselekvésre vagy szituációkra irányulnak, és ezek szavak (vagy azok elmén belüli tudatos reprezentációi) nélkül bizonyítják, hogy az illető megértette az összefüggéseket. A táncos, a szerető vagy a labdajátékos szándékos gesztusai vagy mozgásai anélkül is megismerhetők és kellő módon megválaszolhatók (a partner, a csapattárs vagy a nézők által), hogy azok valaha is (valóságos vagy képzel) szavakban artikulálódtak volna.” Ebből következően Shusterman szerint a megértés a gyakorlati életünkben gyakran nem fogalmi eredetű. Shusterman amellet érvel, hogy az alkotó művész általában egy fogalmilag felfogott értelmet fordít át a műalkotásba, s nem tér ki az érzelmek vezérelte, gesztusalapú alkotásokra.

Azt, hogy a szómaesztétika miként kapcsolódik az interakció-tervezéshez vagy az ember–számítógép interakcióhoz, Shusterman a *Thinking Through the Body and Designing for Interactive Experience*⁸ című előadás-sorozatában fejti ki. Gondolatmenete azon alapul, hogy a test az érzéki észlelés eszköze, így manipulálásával befolyásolhatjuk a befogadóban keletkező érzeteket. A testtartás és a viselkedés összefügg az érzésekkel, ösztönökkel, társadalmilag vagy szociálisan megtanultak is lehetnek, de a személyiségben mélyen kódoltak. Interaktív termékek fejlesztésénél is fontos szerepe van a szómaesztétikának, hiszen a világot is a testünkön keresztül fogjuk fel, a tárgyakkal való kölcsönhatás által. Ez alatt nem az ergonómiai formatervezést értem. Például, ha becsukjuk szemünket és kizárólag magunkra, testünk létezésének érzésére koncentrálnunk, elkerülhetetlen, hogy érezzük a ruhát vagy a szellőt a testünkön, vagy a bútort, amelyen ülünk, a gravitációt. Lélegzéssel interakcióba lépünk a minket körülvevő levegővel. A felhasználói élmény megtervezésénél nemcsak az emberi test sematikus adottságait kell figyelembe venni, hanem az egyénekre jellemző eltéréseket is (pl. magasság). Egy érintőképernyős mű megtervezésénél az eltérő típusú érintésekre adott audiovizuális reakciók különböző érzetet keltenek a befogadóban, de ez kiegészül az interakcióban kialakított viselkedése következtében keletkezett érzelmeivel, pl. erősebben kell megnyomni a képernyőt, mint a többieknek, és ettől frusztrálttá válik. Az interakciónak egy olyan működőképes élménynek kell lennie, mely „táncba viszi a befogadót”, izgalmas, felfedezendő rejtvenynek mutatja számára a művet, s ennek érdekében bizony általánosan elfogadott íratlan szabályokra kell épülnie. Az alkotónak saját magán kell tesztelnie, megtanulnia a keretrendszereket, mielőtt másokon kísérletezne. Bizonyos esetekben a tömegek igényeinek meghallgatása és kielégítése, így a tőlük kapott visszajelzések alapján jobb irányba, céltudatosan fejleszhető a mű (installáció, épület, használati tárgy). Az ember–számítógép interakcióban ember–ember kommunikáció is előfordulhat, ezért a testi céltudatosság fontossá válik. Percepciónk nemcsak a vizualitásra épül, gyakran taktilis, így hiba lenne kihagyni a tervezési folyamatból a többi érzékszervünket. Ugyanakkor a vizuális észlelésünk egyéb motoros reakciókat is beindít bennünk, melyeknek az agyban történő összekapcsolásával teljes és egyben összetett képet kapunk környezetünkről.

(*Szenzomotoros és kognitív tanulás*) A neuropszichológia az agy és a pszichés folyamatok közötti összefüggéseket vizsgálja. Az interaktív installációval történő megismerkedés kapcsán a szenzomotoros tanulásnak is szerepe van. Piaget⁹ azt vizsgálta 1969-ben, hogy a gyerekek miként ismerik meg és tanulják meg az őket körülvevő világot, és az abban kivitelezhető hatékony cselekvést. A reflexeiket kell vizsgálni, ami egy cselekvési modell (séma), amely adaptáció által átalakulhat új sémákká. A séma asszimilálódhat, azaz megerősödhet vagy akkomodálódhat, azaz módosulhat. Tanuláselmélete egy fejlődésleléktani elmélet, de ezek a szakaszok visszaköszönnek a gyorsított tanulási folyamatban, abban, amikor a résztvevő feltérképezi a számára még ismeretlen dolgot. Piaget adaptációs elmélete egyrészt azt az alkalmazkodó képességet írja le, amelyben az egyén biológiai folyamatai alkalmazkodnak a környezethez, s ez az elme működésére is igaz. Másrészt az egyén befolyásolni tudja környezetét, hogy számára értelmezhetővé váljon. Ez az asszimilációs és akkomodációs folyamat az első szakaszba tartozik. A következő, az egyensúlymotívált ismeretbővítés szakasza a kognitív fejlődést segíti; információkeresés, -feldolgozás és cselekvés ismétlése jellemzi. A harmadik szakasz részét a strukturális sémák és reprezentációk elmélete. A kísérlet eredményeként létrejövő sémák az asszimiláció – azaz az észlelés sémáknak történő megfeleltetése – által beépülnek. A cselekvések kognitív reprezentációi azok a strukturák, amelyek

bonyolultabb sémákból épülnek fel. Ide tartoznak az olyan felnőttkori műveleti rendszerek, mint a számolás, osztályozás, ítéletlogika, halmazműveletek. Piaget szakelmélete alapján a fejlődésnek négy szakasza van: szenzomotoros, műveletek előtti, konkrét műveleti és formális műveleti szakasz. Az interaktív műben található tárgy vagy virtuális tér érzékelésében a szenzomotoros tanulási képességünknek van szerepe. A szenzomotoros szakasz hat alszakaszra osztható, a szimbolikus gondolkodás az 5–6 alszakaszban alakul ki, ebben a test és a világ kapcsolatának megértése elvezet az intencionális cselekvéshez.

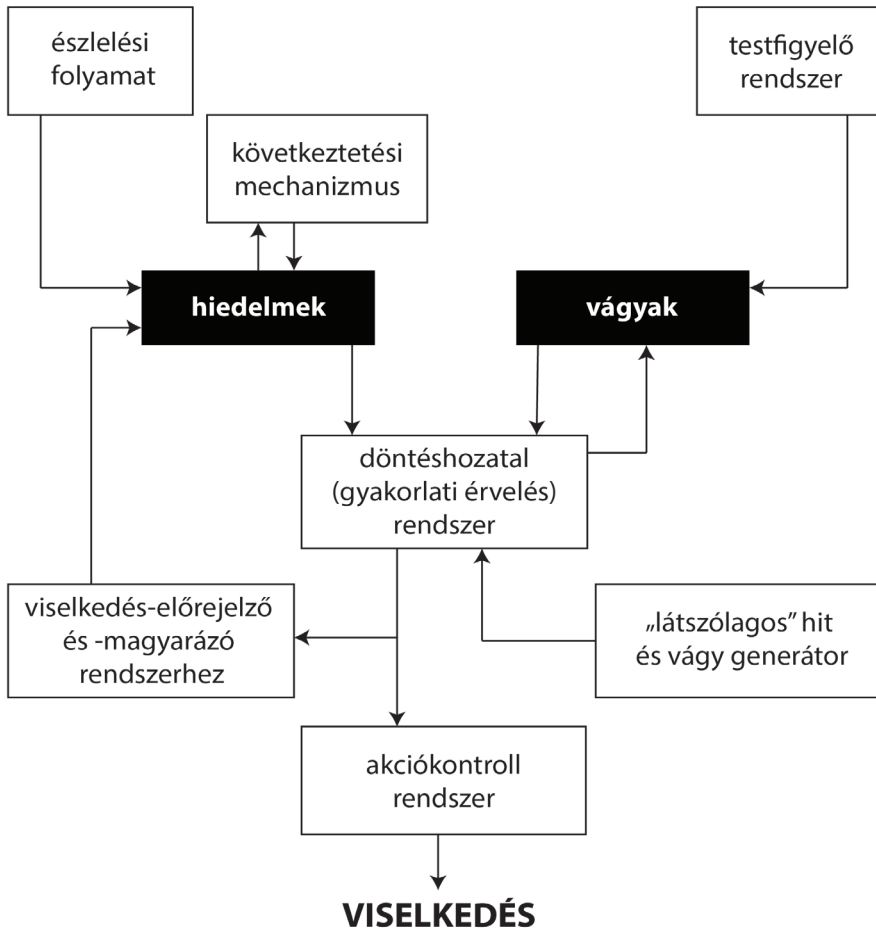
A szenzomotoros fejlődés révén kialakul a világról alkotott mentális reprezentáció. Fontosnak tartom megemlíteni a testnek az agyban történő reprezentációját a napjainkban elterjedt virtuális világ működésével kapcsolatban. Az agy a testrészek kiterjedéséről, formájukról, elhelyezkedésükről, működésükről, a rajtuk keresztül történő érzékelésről egy „térképet” alkot. Ezért az idegi hálózat felelős, mely velünk születik és tapasztalati úton tanul, mintákba rendezve menti el azokat, így jön létre a *testtudat*. Lassan alakul át ez a térkép, ezért is lehetséges, hogy néhány ember végtagjainak amputálása után is „érzi” azok jelenlétét. A *somatoszenzoros* kéregben képződik le a test egész felszíne. Az agykéreg térképén elfoglalt testrészek területének nagysága nem egyezik meg a testrész felületének, azaz bőrének kiterjedésével, hanem a receptorainak sűrűsége által meghatározott taktilis érzékelésben betöltött szerepe határozza meg. Mivel az idegsejtek rugalmasan kapcsolódnak egymáshoz, ha az egyikhez nem érkezik inger, a közelében lévő másiktól átveszi azt, így fordulhat elő az, hogy ha például megérintik valakinek az arcát, akkor a fantomkezén is érzi azt, mivel a két feldolgozó terület egymás mellett található, írja Ramachandran és Hirstein¹⁰ saját megfigyeléseire alapozva. Az agy a testet megtapasztalja és a kapott információkat megjegyzi. A vizuális visszajelzés a legfontosabb része ennek a visszacsatolásnak. Ramachandran tükrös-doboz gyógyterápiája jól illusztrálja ezt, melyben az amputált karban fellépő zsibbadás/fájdalom megszüntetésére a még ép kar tükörképét vetíti a páciens elé, melyet mozgatva pusztán a vizuális reprezentáció „becsapja” az emberi agyat, s elmúlik a fájdalom/zsibbadás érzete a hiányzó végtagban. A páciens a meglévő kezét látja visszatükrözve a fantomkeze helyére. Ha mozgatja kezét, és közben a tükröt is nézi, habár tudatában van a másik keze hiányának, mégis „érzi” és elhiszi, hogy mozog a fantomkeze, mivel ezt látja, ami által elmúlik a fantomfájdalma is. Ennek oka, hogy az agy is megpróbálja mozgatni azt, de mivel nem jönnek vissza elektromos jelek, megtanulja, hogy a kar nem is létezik már.

A napjainkban elterjedő, könnyen hozzáférhető digitális eszközöknek köszönhetően, mint amilyen a VR-szemüveg is, a pszichológiai alaptesztek a kibertérben is elvégezhetők. A *Positive Illusions of Self in Immersive Virtual Reality*¹¹ kísérleteken belül azt vizsgálták az *Event Lab* kutatói, hogy ezekben a digitális környezetekben az alanyok képesek-e azonosulni virtuális testükkel, akkor is, ha az teljesen eltérő arányú testrészekkel, ellenkező nemmel vagy származással rendelkezik. Mivel a virtuális test mozgása, a sisakban látott mozdulatok, gesztusok, érzetek megfeleltek a saját testén tapasztaltakkal, az eredmények szerint az alanyok teljes mértékben azonosulni tudtak ezzel a másik testtel. Az emberi agy a valóságot hasonlóan, virtuálisan reprezentálja. Tanulás útján megszerzett információkból rakja össze a világról alkotott „képet” és benne a szubjektum saját testét is, annak részeként. Az agy hipotéziseket alkot a test és a valóság viszonyáról, aktuális állapotáról s a test elhelyezkedéséről a térben, így ennek kihasználásával könnyű becsapni. A Ramachandran által kifejtett testreprezentációt alapul véve, mivel az agy a testrészek pozíciójáról, a mozdulatokról folyamatosan információval rendelkezik, az azzal megegyező vizuális visszajelzés következtében elfogadja, hogy a látott test vagy testrész a sajátja. Ám ez csak abban az esetben működik, ha a valóságban érzékelt és a virtuális térben látható mozdulatok, gesztusok megegyeznek.

A megismerést nemcsak egyéni, hanem a társas érintkezés során keletkező tapasztalatok is befolyásolják, mint azt az 1980-as években felfedezett tükörneuronoknak a testi tanulás szempontjából meghatározó szerepe is bizonyítja. A saját tapasztalat szervezésének fontos eleme a *szenzomotoros koordináció*. Ennek lényege az észleleti elemek összekapcsolása a motoros kivitelezéssel. Gyerekkorunkban hosszú tanulási folyamat következte a sajátítjuk el ezt az összehangolást. A tükörneuronok működése ennek a szenzomotoros tapasztalatnak a társas vonatkozásaira hívja fel a figyelmet – olvasható Buccino, Binofski és Riggio¹² kutatásában. Az utánzás a szociális tanulásunk alapja. Egy másik ember cselekvését nézve, felismerjük és dekódoljuk a mozdulatot, mivel ilyenkor ugyanazok az agysejtek stimulálódnak bennünk is, mint amikor mi magunk cselekszünk. Tehát az idegsejt mintegy „tükrözi” a másik ember tevékenységét, mintha azt maga a megfigyelő végezné. Olyan, mintha belehelyezkednénk a másik nézőpontjába, a tükörneuronok a megfigyelt külső mozgás és a saját cselekvésünk közötti kapcsolatot jelzik. Olykor valóban leutánozzák a „látottakat”, ha ásít valaki, mi is ásítunk, ha ránk mosolyog valaki, visszamosolygunk. Utánózáson alapuló tanulásra és versengésre használja az agy ezt a területet. Megtanuljuk a mozdulatot, de tökéletesebben kivitelezve akarjuk megismételni, ami pedig a túlélési ösztönhöz köthető. Ugyanakkor az eszmék elsajátítása is tükörneuronokhoz köthető. Így azok is „öröklődhetnek” generációról generációra ugyanúgy, mint a többi tanult dolog, testünkben, azaz agyunk „áramköreiben” elraktározva. Mások szándékának értelmezését is a tükörneuron-rendszeren keresztül dolgozzuk fel, mivel a látott cselekménysort a saját szándékunkkal vetjük egybe. Jacob és Jeannerod¹³ tanulmányukban a tükörneuronoknak tulajdonítják az ember gondolatolvasó képességét, azt, hogy képesek vagyunk megjósolni mások mentális állapotát, például érzelmeit, szándékait, hiedelmeit.

A szubjektumhoz kötődő fenomenális élmény nem csupán testileg, de lelkileg is átélhető tapasztalat. A tudat mint az információfeldolgozás magasabb formája több rétegre bontható Marosán¹⁴ szerint. Az érzetek szintje, a szenzoros tudat, valamint a mozgásérzetekért felelős motoros tudat a legalacsonyabb szinthez tartoznak. Ide tartozik például egy eszköz kezelésének megtanulása. Az emocionális tudat az érzésekért, érzelmekért felelős, a másokkal való kapcsolódás szintje. A harmadik szinthez a térbeli észlelést feldolgozó perceptuális tudat tartozik, ebben a környezet vagy a tárgy megfigyelése zajlik. A legmagasabb szinten a kognitív és a szimbolikus tudat szintje található, ez felelős a gondolkodásért, ide tartozik az emlékezet és az asszociációs tevékenység is. Ezen a szinten értelmezzük az információkat. A szenzomotoros ingerek bemenetére adott válaszreakció a viselkedés, amely az „interakció”, azaz a feldolgozási folyamat által jön létre, mindez egy környezetbe, kontextusba ágyazva egy egész, egymástól szétválaszthatatlan egységet alkot. „A megfelelő viselkedési jegyek megjelenésekor a másik embernek már ösztönösen az adott viselkedéssel párosuló belső tapasztalatokat (öröm, undor, fájdalom stb.) tulajdonítjuk.” A nézők viselkedésének, kognitív és érzelmi mintáik működésének ismeretében megtervezhető a kreatív kapcsolódás.

Az osztályozás kognitív lépései, azaz a döntéshozatal folyamata látható a Gallese és Goldman¹⁵ tükörneuronokkal kapcsolatos kutatása alapján készült ábra alsó részén. Arra jutottak, hogy az egyed képes észlelni saját fajtársai mentális állapotát a tükörneuronok segítségével. A másik ember céljainak és vágyainak feltételezését (Pretend generator) ugyanaz a döntéshozó rendszer (Decision-making system) vizsgálja meg, mint a saját vágyainkat és feltevéseinket, ami alapesetben a saját viselkedésünket irányítja, de mások figyelése közben az információ a viselkedés-előrejelző és -magyarázó rendszerhez érkezik, amely megjósolja, hogy a másik ember miként fog dönteni.

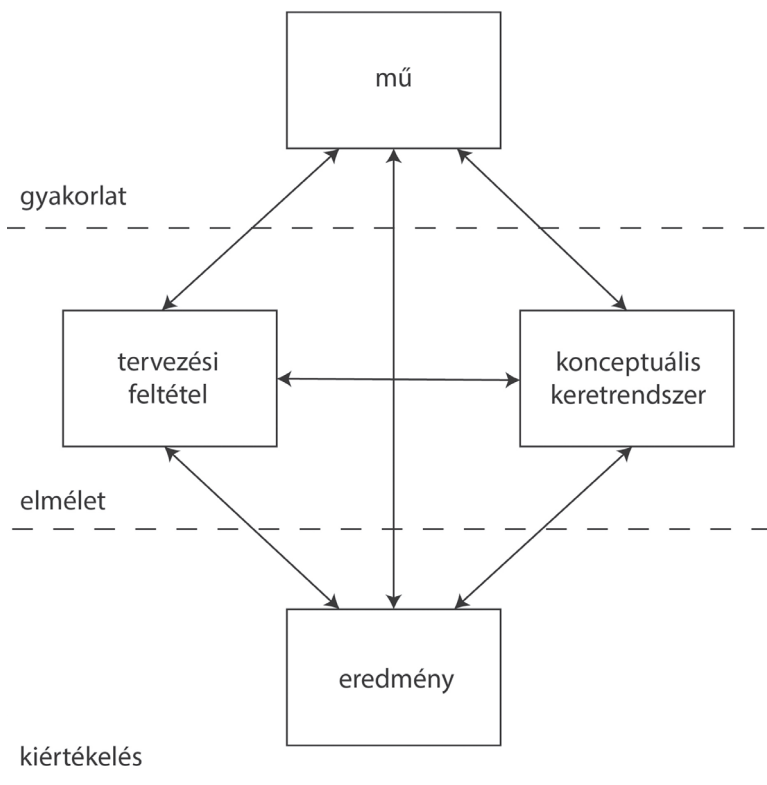
A szimulációs rutin alapelemei, Gallese és Goldman alapján

(Az eszköz mint testrészes) A napjainkban elterjedt digitális eszközöket a legtöbb ember viszonylag gyorsan megtanulja kezelni. Ennek oka, hogy az agyunk ezek formáját és képességeit könnyen beépíti a testképbe. Maravita és Iriki idegtudósok a *Tools for the Body*¹⁶ című esszejükben kifejtik, hogy ha a testrészeket eszközökkel „meghosszabbítjuk”, az ily módon megváltozott testképhez az agy ugyanúgy képes alkalmazkodni, létrehozva a testrészes módosított „térképét”, mely tartalmazza ezt a kiterjesztett motoros képességet. Majmokon kívül egészséges és agysérült embereken is tesztelték az elméletet. Ezek az eszközhasználat szempontjából egyszerű neurológiai és viselkedési tesztek más megvilágításba helyezik a test reprezentációjának és a cselekvés multiszenzoros kódoltságának evolúciós és kognitív aspektusait. A térben való cselekvés alapfeltétele a test alakjának, pozíciójának folyamatos lekövetése, ezek változásának frissítése az adott agyterületeken. A *propriocepció*, azaz a különböző testrészek testhez viszonyított helyzetének értékelése mellett egyéb, elsősorban a szomatoszenzoros és

vizuális szenzoros formák is fontos szerepet töltenek be. A szomatoszenzoros rendszer az idegrendszernek azon része, amelyik a tapintás, nyomás (felszínes vagy mély), hő, fájdalom, valamint a „testérzéssel” kapcsolatos proprioceptív információkat (izmok, ínak feszülése, ízületek térben elfoglalt helyzete) dolgozza fel. A kísérlet azt mutatja, hogy a testtel érintkező eszközök (pl. a ruha is) bekebeleződnek a testsémába, a receptív észlelési mező tulajdonságai megváltoznak. Virtuális valóságban, szimulált környezetben elhelyezett tárgyakkal vizsgálatnak tették ki a majmokat, s azt tapasztalták, hogy a manipulált videókép ellenére (nagyított, kicsinyített, arrébb pozicionált) nem változik meg a végtagjukról alkotott szomatoszenzoros érzékelésük. Az emberben hasonló idegi mechanizmusok zajlanak le. A folyamatot, amelyben a különböző észleleteket (látás, hallás, tapintás) egymással kapcsolatba hozzuk, *keresztmodális észlelésnek*¹⁷ hívják, ennek segítségével tanulják meg a csecsemők is értelmezni magukat a világban. Elmondható tehát, hogy az agy könnyen megtanulja kezelni a testtel összekapcsolódó eszközöket, azok pozícióját, helyét éppúgy értelmezni és irányítani tudja, mint a test egyéb részeit. A kézzel vagy egy eszközzel elért tárgy esetén nem mutat viselkedésbeli különbséget az alany – állapította meg Maravita és Iriki. A szomatoszenzoros ingerek ugyanott lokalizálódnak, a szerszám a test funkcionális meghosszabbításává válik. Az azonos és az ellenkező oldali kéz- és eszközhasználat között a legfontosabb különbség, hogy a vizuális interferencia megfordulásának nagysága az eszköz pozíciójától és méretétől függően fokozatosan nő.

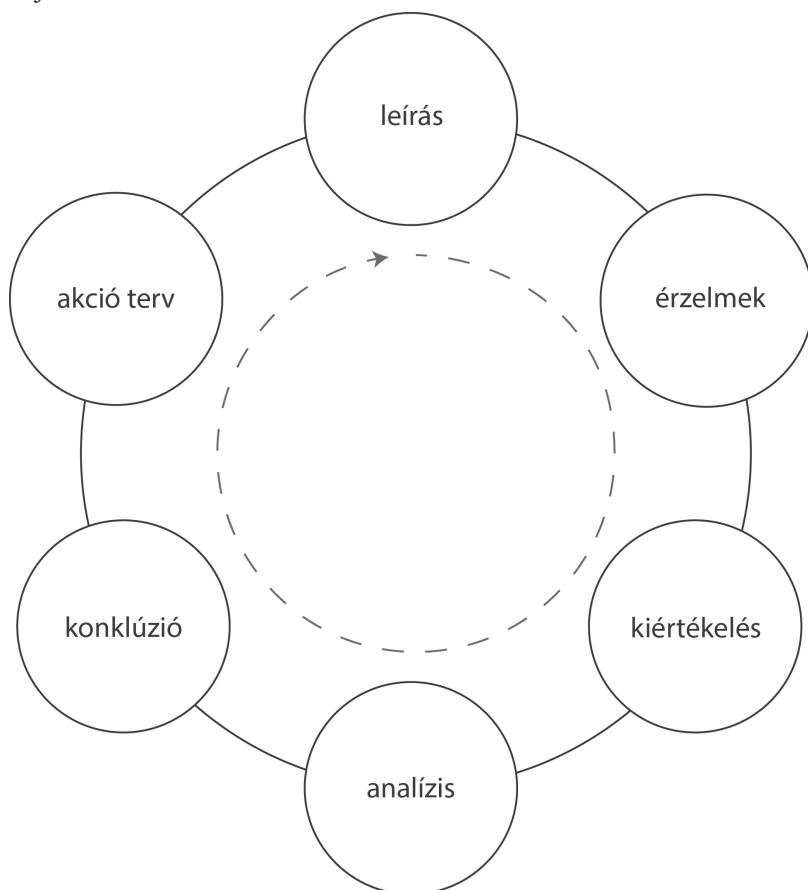
(*Érzékszervek szerepe a művészet értelmezésében*) Az interaktív műveket érzékszerveinken keresztül tapasztaljuk meg, nevezetesen tapintáson, halláson, látáson, szagláson, ízlelésen keresztül. A mai technológiának köszönhetően ezek az élmények már nemcsak a valós, de a virtuális térben is létrejöhetnek. Az emberi test érzékszerveinek kiterjesztése vagy átformálása a kiberkultúráig nyúlik vissza. Ezen művek jellemzői, hogy egy mediatisált közegbe helyezik át az érzékelést, melyben a résztvevőnek újra kell tanulnia érzékszervei megváltozott funkcióit. Jones¹⁸ szerint négy kategóriába sorolhatjuk be a résztvevőre gyakorolt hatásokat: *elmozdítás* (Displacement), ugyanabban a térben virtuálisan elmozdul vagy identitáscsere történik; *áthelyezés* (Disslocation), egy másik távoli helyre kerül virtuálisan; *megosztás* (Distribution), közös „érzékszerven” keresztül éri a hatás vagy egymás érzékszerveit „cserélik ki”; *megzavarás* (Disorientation), érzékszervek átalakítása, más funkciójuk lesz, pl. szemmel tapintás. A felhasznált technológia szempontjából pedig a következő hat kategóriát határozhatjuk meg, természetesen ezek közül egyszerre több is értelmezhető egy műre, nem ennyire élesek a határok. *Immerzív* (Immersive): a néző úgy érzi, valóban az adott térben van, átéli az élményt (barlang-paradigma), s elsősorban a virtuális valóságra jellemző kategória; *átruházó* (Aliented): zavar előidézése az érzékelésben vagy az érzékszervek felcserélése tartozik ide; *megkérdőjelező* (Interrogative): új funkcióval ruház fel tárgyakat, ezáltal rendeltetésellenes használatra készítetve, vagy ellenkezőleg, azok meglévő csodálatos vagy épp alattomos tulajdonságaira erősítenek rá az alkotók; *megmaradó* (Residual): fetisizálják a korábbi technológiákat, eredeti mivoltukban; *ellenálló* (Resistant): lázitanak a technológia használata ellen, nem rendeltetésüknek megfelelően használják az eszközöket; *alkalmazkodó* (Adaptive): új tárgyakat hoznak létre a technológia kreatív felhasználása által, ezen művészek az agy alkalmazkodóképességét használják ki, az érzékszervek újratanítására.

(Kutatási módszertanok az interaktív művészet értelmezésében) A kutatási módszerek tekintetében megkülönböztethetünk gyakorlatalapú és gyakorlatvezérelt típusokat – írja Candy¹⁹. Előbbinél a kutatás által elért eredményeket az alkotó visszafordítja a mű fejlesztésébe, tehát az alkotási folyamat a központi eleme. Utóbbinál az elméleti kutatáson van a hangsúly, ide tartozik, amikor a gyakorlati kutatásnak csak annyi a célja, hogy az elméletre ráerősítsen vagy épp megcáfolja azt. A digitális interaktív művek általában az ember és a számítógép kapcsolatára épülnek. Ilyenkor az aktív néző egy felület segítségével módosításokat vihet véghez, ezekre pedig a számítógép reagál. A folyamatos és kölcsönös visszahatások által jön létre az interakció mint folyamat. Az is előfordul, hogy a mű egy adathalmazra vagy környezeti eseményekre (pl. hőmérséklet, hang, adatbázis) reagál. Kutatásomban elsősorban az emberközpontú interakcióra fókuszálok, ahol a néző aktívan befolyásolja a mű végkimenetelét, azaz része az alkotói folyamatnak. Az interakció esztétikáját lehetetlen definiálni, mivel egyszerre tartalmazza az interakció típusát és a mű megjelenését, ezek pedig ellentétesek is lehetnek, keveredhetnek. Például egy minimalista kinézetű tárgy egy rendkívül bonyolult beavatkozással vezérelhető, vagy egy könnyedén kivitelezhető beavatkozás visszacsatolásaként egy többretegű (kép, hang stb.) választ kapunk.

Módszertan általános modellje, Edmonds és Candy alapján²⁰

A reflektálás a kutatás elsődleges eleme. Dewey különbséget tesz a rutinszerű és a reflektív tevékenység között. A reflexió nála egy olyan gondolkodási forma, ahol a helyzetre adott lehetséges cselekedetek megvizsgálásával, átgondolásával világossá válhat a megoldás. Tehát a cselekvés okát és következményeit vizsgáljuk ezen a szinten, azaz reflektív állapotban. Schön szerint a reflektálás egy párbeszéd a szituáció és az arra reflektáló személy között, melynek végeredményeként észszerű döntés születik. Schön kétféle kísérletezést különböztet meg az interakcióban: *Exploratory* – elvárás nélküli; *Move-Testing* – megtervezett változásra irányuló cselekvés. Ezenkívül különbséget tesz a folyamat közben létrejött és a folyamatról kifejtett, a jövőbeni cselekvési szándékú reflexió között. Gibbs²¹ reflektív modellje több lépésből áll, ami keretet ad az ismétlődő tapasztalatok kiértékeléséhez. Első lépés az élmény leírása, majd az ezzel kapcsolatos gondolatok és érzések megfogalmazása következik. Ezt követően a helyzet kiemelése által a megértés, a tanulságok és következtetések levonása történik. A cselekvési terv zárja a sort, amelyben megfogalmazzuk, hogy a jövőben hasonló szituációban miként cselekedjünk.

Reflektív modell Gibbs elmélete alapján²²

Candy szerint a módszertant illetően érdemes a két eltérő irányt ötvözni, egyrészt a készítő reflexióit a kreatív folyamatra és a mű kimenetelére vonatkozóan, másrészt a résztvevő tapasztalatának megértését. Ezáltal kideríthető, hogy az alkotó elvárásainak és szándékainak megfelelően történt-e a befogadó értelmezése és a folyamat végbemene- nete. A kutatáshoz esetlegesen *persona*-k meghatározása szükséges lehet. Azt is fontos megemlíteni, hogy a mű megjelenésének helye, tere is már befolyásolja a nézőt, mielőtt a művel találkozik. A kutatási modellek közül a célunknak megfelelőt kell kiválasztani. Az első fázis a prototípussal való kísérletezés zárt közegben, ahol a működésben fellépő hibák vagy félreértések kerülnek feltérképezésre és javításra. Ez után készül el a kiállításra szánt mű. Az *alkotói kutatás* (Generative Research) alatt kontextuális és felhasználóspecifikus adatok begyűjtése zajlik. A vizsgálat tárgya, hogy miként kapcsolódnak a folyamatra és mi motiválja a befogadókat, valamint milyen benyo- másaik, elvárásaik vannak és hogyan viselkednek. A *kiértékelő kutatás* (Evaluative Research) alatt a begyűjtött adatok alapján a dizájnér áttervezi a terméket vagy szol- gáltatást, ami a mű maga. Az *élmény kiértékelése* (Experience Evaluation) egy rövid távú megfigyelés, amely a prototípus egy bizonyos aspektusát vizsgálja. Az *időnkén- ti kiértékelés* (Periodical Evaluation) hosszabb időtartamú megfigyelést alkalmaz, ezalatt folyamatosan fejleszti, felhasználóbaráttá teszi a terméket vagy szolgáltatást. Például a műben fellépő félreértéseket a művész folyamatosan csiszolja, hogy érthe- tőbbé váljon a működése.

Costello, Muller, Amitani és Edmonds kutatók az *Iamascope*²³ című interaktív ins- talláción keresztül vizsgálták a résztvevők reakcióit az interakció során, a *videóalapú előhívási (video-cued recall) módszer* segítségével. Szociálisan és társadalmilag is determinált a résztvevők viselkedése a publikus terekben, így egyfajta laborkörül- ményt hoztak létre és ott újra megépítették ezt a művet a kísérlethez. Az Iamascope egy generatív audiovizuális kaleidoszkóp, melyet a résztvevő saját mozdulataival képes vezérelni úgy, hogy a megjelenő videóképpel mellett elrejtett kamerán keresztül befolyásolja a kép tartalmát az adott térben zajló mozdulataival, melyek által a kale- idoszkóp mintáját irányítja. A felcsendülő hangfolyamat, annak hangszíneit szintén a résztvevőnek a térben való pozíciója és mozdulatainak sebessége határozza meg, így testével egy dinamikus kép- és hangfolyamatot kreál. A kutatás során ötvözték a megfigyelésen alapuló és a kvalitatív adatokat, így hozták létre a *kreatív kapcsolódás modelljét*. Az adatgyűjtési módszerek között a megfigyelés, a hang- és képrögzítés, valamint a strukturált interjú szerepelt. A rögzített videót, amely az alanyokról az interakcióban készült, szakaszonként visszanezték és közben elmesélték a korábban átélt tapasztalataikat és gondolataikat. Az érzelmi állapotokat hozzárendelték az in- terakció négy szakaszához, az installációban megfigyeltek alapján a közreműködő látogatók ezeken a fázisokon mehetnek keresztül. Vagyis a kutatók négy kategória szerint osztályozták a résztvevőnek a művel szemben kialakult viszonyát, bár ezek a szakaszok keveredhetnek is az interakció során. Eszerint a befogadó műhöz való viszony a következő lehet:

- *Reagálás* (Response): Ebben a fázisban a résztvevő érzékeli, hogy a tárgy elkülönül tőle, interakcióba lép vele és megvárja, mi történik, majd a kapott reakció függvényé- ben folytatja cselekvését. Örömmel tölti el az, hogy elvárásainak és elképzelésinek megfelelően reagál a rendszer.
- *Irányítás* (Control): Ilyenkor a résztvevőben létrejövő érzés ahhoz hasonló, mintha egy hangszeren játszana. A résztvevő úgy érzi, a tárgy a testének kiterjesztése, melyet teljesen kontrollálni tud, ezáltal örömteli játékká válik az interakció.

- *Szemlélődés* (Contemplation): Ez a harmadik szakasz nem interaktív folyamat, ekkor a résztvevő saját magát figyeli meg, elszeparálva a tárgytól. Egy festmény szemléléséhez hasonlóan, a műtárgy arra ösztönzi, hogy keresni kezdje annak mondanivalóját, természetesen az asszociációs folyamatok is ide tartoznak.
- *Elköteleződés* (Belonging): Ez a legnehezebben elérhető, de legérdekesebb vizsgálati szakasz. A résztvevő úgy érzi, hogy bekebelezi és irányítja őt a műtárgy. Ez az állapot örömmel tölti el, mert kiváltja benne a valahova tartozás élményét.

Habár mások megfigyelése által is fel lehet mérni a mű lehetőségeit és korlátait, mégsem marad ki a művel való viszony első, reagálásnak elnevezett feltérképező fázisa. A második fázis a leghosszabb és legmeghatározóbb a folyamatban, az is előfordulhat, hogy a látogató ezután elhagyja a művet, mivel úgy érzi, kimerítette a benne rejlő lehetőségeket, az tovább már nem köti le. Az is megtörténhet, hogy a befogadó felismer a működésében egy korábbi mintát, ezért úgy véli, már ismeri. Későbbi kutatások során módosították az installációt, több effektet építettek bele. Azt tapasztalták, hogy ezáltal a résztvevők hosszabb időt töltenek az interakcióban, mert nem akarnak semmit elmulasztani, kihagyni. Minden résztvevő azt állította, hogy a videófelvétel segített nekik abban, hogy könnyebben felidézzék a tapasztalataikat, érzelmeiket a videóalaplú előhívási módszer interjújánál.

Bilda, Edmonds és Candy 2008-ban megalkották a *kreatív kapcsolódás modelljét* (Creative Engagement Model). Ebben a következő interakcióra vonatkozó típusokat különböztetik meg:²⁴

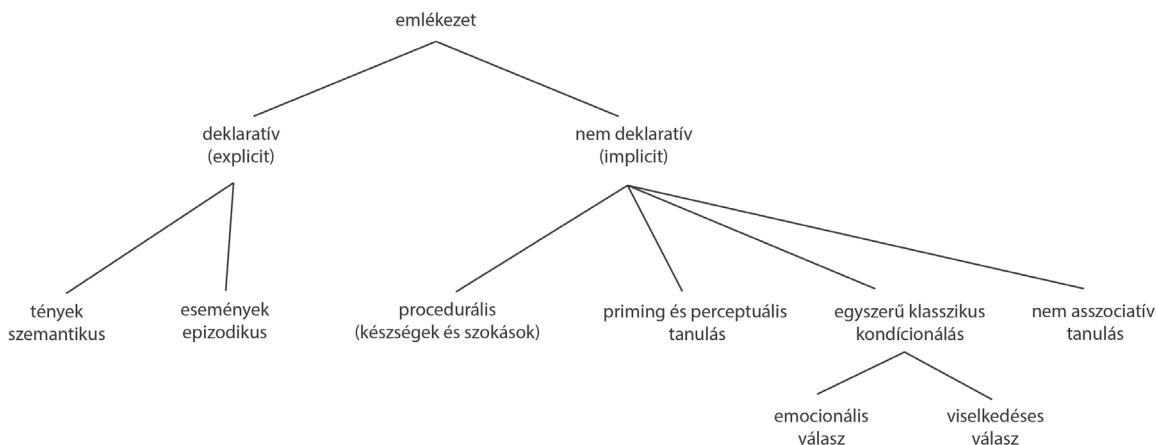
- *Szándékolatlan* (Unintended): A nézőnek nincsenek elvárásai, nincs ötlete a rendszer működéséről, ekkor még nem olvasta a műleírást.
- *Szándékolt, átgondolt* (Deliberate): Nincsenek konkrét elvárásai, létre tudja hozni az elvárt végeredményt és érti a rendszer működését. A hasonló alkotásokkal kapcsolatos korábbi tapasztalatai már hatnak az elvárásaira. Ez az interakció működésének tanulási fázisa.
- *Szándékolt – célzott* (Intended – incontrol): Meghatároz egy elérni szándékozott végeredményt, megtervezi az interakció lépéseit és módját.
- *Szándékolt – bizonytalan* (Intended – uncertain): Növekednek a benyomásai az interakció módjáról és a végeredményről. Élményszerű, kreatív kapcsolódás lehetősége ekkor jön létre, kísérletezés által. Az interakció folyamatának feltérképezése és újraértelmezése jellemző erre a típusra.
- *Váratlan* (Unexpected): Megkérdőjelezi az interakció módját, működését, elvárásait a végeredményről. Itt fordul elő, hogy a frusztráció és a zavar következményeként kilép az interakcióból.

Bilda kísérletében²⁵ három keretrendszerben végezték az összehasonlítást és kiértékelést: 1. *Visszacsatolás* (Feedback); a nézőre reagáló rendszer. 2. *Testi interakciók* (Bodily Interactions); gesztusok, mozdulatok. 3. *Kognitív mutatók* (Cognitive Indicators); konceptuális célok, logika és érzékelés. A hipotézis beigazolódott, miszerint minden résztvevő egyedi értelmezéssel viszonyult a mű értelméhez és saját interakciós cselekedeteinek történetéhez. Természeténél fogva az interakció többrejtű testi cselekvést vagy kognitív aktivitást idézhet elő a résztvevőben. Az aktív néző viselkedésének megtervezéséhez tisztában kell lennünk a kapcsolódás fázisaival, ezek: 1. kezdeti találkozás; 2. adaptáció; 3. előrelátás; 4. alkalmazkodás a váratlanhoz; 5. mélyebb megértés. Ehhez jönnek még a dizájn alapelvek, fázisonként az alábbi eloszlásban: Első fázisban az 1. dizájn alapelv: az elvárások beállítása. Ez az első szakasz, amelyben a néző a műleírás által ismeri meg a művet. Információt

kaphat az interakció működéséről, azaz arról, hogy miként kell irányítani a művet és ha van, akkor az interakció sorrendjéről is. A tapasztalat azt mutatja, hogy a túl részletes leírás csökkenti a néző kíváncsiságát, vagy esetleg túl magas elvárásokat alakít ki, netán a kísérletezési fázisba nem jut el, mert mereven ragaszkodik a leírtakhoz. A 2. dizájn alapelv: az interakcióra biztatás. Fontos, hogy könnyen értelmezhető és kivitelezhető legyen a nézőtől elvárt cselekménysor. A mű első látásra is tűnjön érdekesnek, sugallja az interakció lehetőségét. Például, ha egy statikus képet látnak, nem mennek közelebb, de ha alapállapotban is észlelhető valamiféle változás a tárgyban, ami egy esetleges visszahatásra utal, az felkelti az érdeklődést. Ekkor a néző még nem tudja mivel áll szemben, emiatt a beavatkozásának egyértelműen meg kell nyilvánulnia, tehát észlelnie kell, hogy cselekvése összefügg a végeredmény változásával. A második fázisba esik a 3. dizájn alapelv: a meglepetés. Ebben az esetben nem szándékoltnak, hanem véletlenszerűen történik az interakció, a nézőt meglepi a végeredmény, mivel ekkor még nem voltak elvárásai. Felbátorodik és újabb lehetőségeket fedez fel. A 4. dizájn alapelv: időt kell hagyni az alkalmazkodásra. Ebben a szakaszban a néző megtanulja és begyakorolja a cselekvéssort, amivel befolyásolni tudja a „környezetét”, azaz az interaktív tárgyat. Szubjektív időtartam, amelyet a korábbi hasonló tapasztalatok is befolyásolnak. Az 5. dizájn alapelv: következetes visszajelzés küldése. Az egyértelmű visszacsatolás következtében könnyebb az alkalmazkodási és gyorsabb a tanulási folyamat. Lehet változó az interakció típusa az egész folyamatban, de mindenképpen megismételhetőnek kell lennie. Ellenkező esetben fókuszot vesz a néző és ezáltal az érdeklődését is elveszti. A megismételhetőség által válik megjósolhatóvá a végeredmény, ugyanakkor ez vet véget az érdeklődésének is idővel. Ezért fontos hozzávetőlegesen kiszámolni a résztvevő adaptációs szakaszának időtartamát, hogy az ne legyen túl hosszú. A harmadik fázisban a 6. dizájn alapelv: számolni kell a megérezéssel. Ebben a fázisban jutalmazással lehet a nézőt eljuttatni, az individuumonként kitűzött szubjektív eredmények elérésével, a kontroll érzésével. Ez akkor áll elő, ha ismerjük a szabályokat és azok kimenetelét, ezáltal az interakció feletti kontroll érzése növekszik. Ez után vagy kísérletezésbe kezdenek, vagy kilépnek a folyamatból. A negyedik fázisban a 7. dizájn alapelv: tervezni kell a bizonytalansággal. Ambivalens élményt kell létrehozni a kontroll és a bizonytalanság érzésének váltogatása által, a kialakuló unalom elkerülése végett! A néző egy mentális modellt hoz létre a rendszerrel történő „beszélgetéséről”, melynek részét képezik az elvárásai, érzései, emlékei, hiedelmei. Ha ezen modellen kívül esik a rendszer által adott válasz, az elvezet a bizonytalanság érzetének létrejöttéhez. A 8. dizájn alapelv: kihívások beillesztése. Az előbb említett váratlan változásokra adott második reakció a kihívás érzése, de akár frusztráció is lehet. A tervező, alkotó célja az érdeklődés és a motiváció fenntartása. Ez a fázis is személyiség- és kontextusfüggő, s a győzelem okozta öröm elérésével ér véget. Az ötödik fázisba tartozik az utolsó, 9. dizájn alapelv: engedj mentális teret a befogadónak arra, hogy reflektáljon korábbi céljaira és szándékaira, ezáltal megkérdőjelezhesse az interakciós folyamatot. Utóélmények (Post-experience) is megfigyelhetők néhány nappal később, amikor a néző realizálja korábbi interakciós tapasztalatait, s csak később tudatosul benne az interakció végeredménye, mert az adott pillanatban annyira benne volt a folyamatban, hogy nem ismerte fel a látottakat. Itt már az emlékeztünk is bekapcsolódik az értelmezésbe.

(Az élmény és emlékezet viszonya) Az emberi emlékezet működéséről Kónya²⁶ *A tapasztalat tartós fennmaradása* című kutatásában a következőket írja: „A tapasztalás azonnali következményeit követően normális körülmények között tanulás következik be; mindkét esetben a közvetlen tapasztalat hosszú idejű, tartós emlékezeti formává alakul. Ennek az időbeli folyamatnak a neve emlékezeti konszolidáció. A fogalom azt jelenti, hogy az emlék megszilárdul, a közvetlen tapasztalásból tartós formába történő átmenet során emlék jön létre. Ez a folyamat az emlékezet tudatosan és nem tudatosan átélt formái mögött egyaránt jelen van.”

Az emléknymom a tanulás által megszilárdulhat, ugyanakkor társítás következtében változhat, azaz a tanult válasz módosulhat. Az ismétlődő folyamatok, cselekedetek készségszinten beépülnek (pl. biciklizés, gépelés). A pszichológiai elméletek többféle memóriarendszert különböztetnek meg; idő szerint lehet rövid vagy hosszú távú. A rövid távú az elsődleges emlékezet, a kognitív műveletek lezajlásában játszik szerepet, információt szolgáltat ehhez a folyamathoz. A hosszú távú lehet az epizodikus és a szemantikus emlékezet. Explicit vagy implicit kategóriába is tartozhat az emlékezet, előbbi a tudatos szinthez tartozik, az epizodikus és a szemantikus típus is ide tartozik. Az implicit emlékezet a tudatalatti szintjén rejtett. A harmadik kategóriába a deklaratív és a nem deklaratív emlékezet tartozik. Deklaratív emlékezet esetén képesek vagyunk beszámolni az explicit emlékekről. Ide tartozik a tényekre és személyes élményekre való emlékezés. A nem deklaratív típusba az emocionális és perzepcionális tapasztalatok tartoznak, s a szokások, készségek tanulásában van szerepe, mivel ezeknél nem szükséges az emlékezés szándéka, az implicit módon zajlik.

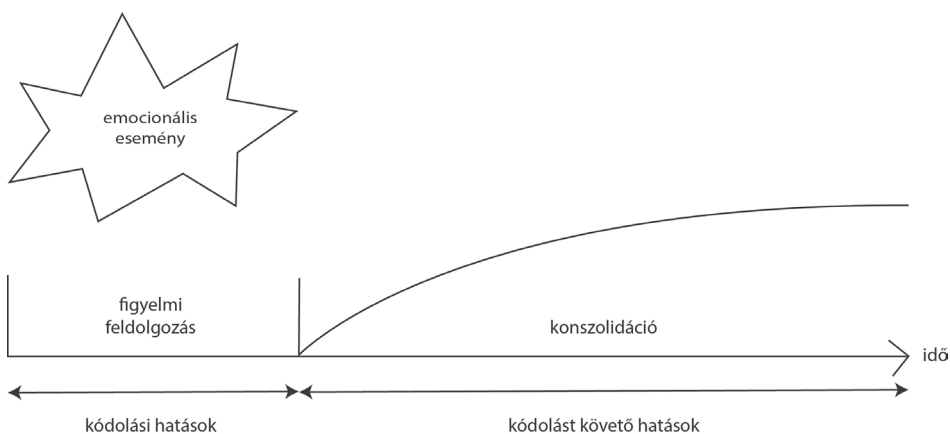
Tartós emlékezeti rendszerek osztályozása (Squire és munkatársai, 2004)

Baddaley elméletében az emlékezetet élményszerű tapasztalatként, a tanulást vagy tudást implicit emlékezetként definiálja. Hebb kettős emlékezeti nyomról beszél, ahol az átmeneti sérülékeny emlékezet szinaptikus módosulások által alakul át tartós emlékezeté. Tehát a tanulás alapja a szinaptikus módosulás, amely hosszú távon őrzi meg a tapasztalathoz szerzett emlékeket. Asszociációs tanulással is megerősödik az elemek közötti kapcsolat. McGaugh kísérlete alapján elmondható, hogy a rövid és hosszú távú emlékezet nem csak időtartamban különbözik a tartósan fennmaradó emlékezettől. Fontos még megemlíteni Tulvig *ekfória-modelljét*, amely az epizodikus emlékezeti előhívást írja le.

A felnőtt ember élményszerű eseményre való emlékezetét befolyásolja szubjektivitása, azaz belső érzelmi állapota és a környezet, azaz az esemény kontextusa is. Az ebből kialakított emlék több egységből épül fel és ezekből hívható elő.

Emlékek előhívása történhet tudatosan, azaz stratégiavezérelt, valamint nem tudatosan, azaz automatikus szinten. Utóbbi alatt azt a folyamatot értjük, amelyben az emlékezés tartalma tudatosan és ezáltal létrejön az „ismerősség” szubjektív érzése, élménye. Az emlékeket ilyen epizódok sorozatából rakjuk össze. Ezzel szemben a stratégiavezérelt folyamatban az események sorrendjét tágabb formában építjük fel, ez a deklaratív emlékezet. A személyes és élményszerű visszaemlékezést önéletrajzi emlékezetnek hívjuk. Mivel ezek szubjektív epizodikus élményeket írnak le, érdemes kiegészíteni a kutatásban egy objektívebb szemantikus kérdőívvel, amely tényekre kérdez rá.

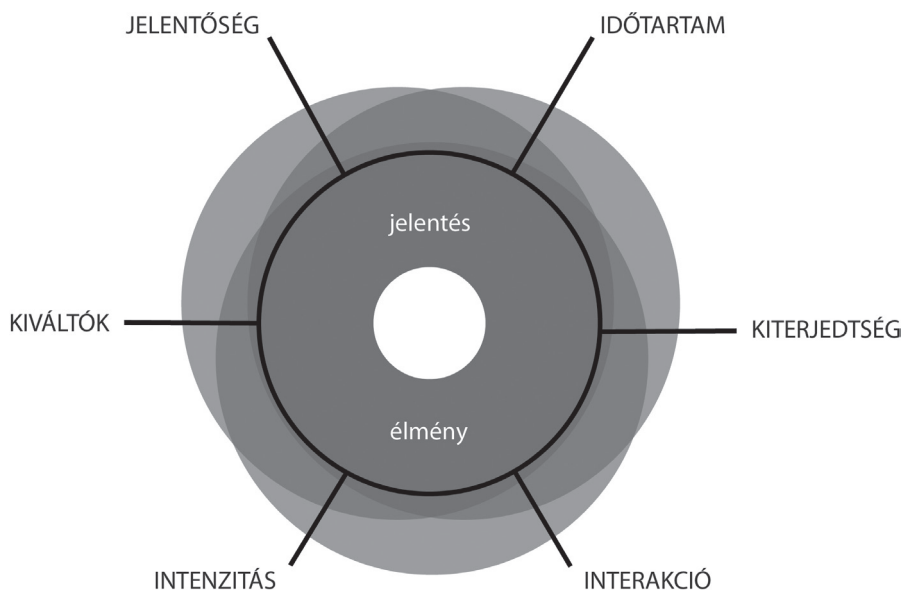
Az érzelmek hatással vannak az eseményekre és az implicit érzelmi emlékekre. Az erős érzelmekkel kísért eseményekre nagyon jól, részletesen emlékezünk. „Az érzelmi epizódokban azonosíthatóak olyan specifikus érzelmek (undor, meglepetés, félelem, csalódás, megnyugvás stb.), amelyek tárgyakhoz, eseményekhez, cselekedetekhez kapcsolódnak.” Az érzelem és a hangulat eltérő fogalmak, a hangulat egy kevésbé intenzív és tartósabb állapot, amely átszervezi az emlékeinket. Az érzelem egy gyors, rövid ideig tartó fiziológiai válasz. A negatív hatásokra jobban emlékezünk. Valamint a képek, filmek, történetek érzelmet kiváltó hatása magasabb, mint a szavaké. Implicit emlékeink is meghatározók, olyan események, melyeket nem tudatosan hívunk elő. Ilyen például, ha valakit gyerekkorában megharapott egy kutya, amire nem emlékszik, de ösztönösen fél a kutyáktól. Le Doux elmélete szerint az érzelmi epizódokkal rendelkező eseményemlék úgy jön létre, hogy a „nem-tudatos érzelmi reakciók emlékei olyan szituatív jelentésekhez kapcsolódnak, amelyek önmagukban is érzelmi állapotot okoznak, azonban nem elégségesek az érzelmi emlékek felidézéséhez, újraeléséhez.” A felidézett, érzelmi témájú emlékek nem váltanak ki érzelmeket, ekkor a hangulatra emlékezünk. Viszont az érzelmi epizódokkal rendelkező esemény felidézésekor erősebb az emlék élményszerűsége.

Az érzelem emlékmóduláló hatása (Harmann, 2001)

Visszautalva a fenomenológiára, az emlékezetben Kónya²⁷ megkülönbözteti a tudatosság két szintjét, a fenomenális tapasztalatot és a fenomenológiai tudatosságot, melyek összekapcsolódnak, a közöttük lévő határ összeemosódik. Az átélt élmények, az emlékek önkéntelen felidézése a fenomenális tapasztalat részét képezik, míg az én-reflektív élmény vagy érzelem értelmezése az utóbbi, emlékezeti tudatossághoz tartozik. Elméletében Le Doux állítja, hogy az érzelem kiszínezi a múltbeli tapasztalatot, mivel az implicit és explicit érzelmi emlékezet a tudatosság szintjén, azaz a tudatos tapasztalatban összefonódik. A nem-tudatos emlékezet eredményei már tudatosulhatnak, és ezáltal lokalizálni tudjuk korábbi kontextusában (mikor, hol, kivel stb.) Az élmény nem más, mint a beszámoltatható tudattartalom szubjektív adatsora.

(A jelentőségteljes élmény megtervezése) Shedroff elméletében²⁸ hat dimenziót határoz meg, melyet nemcsak a dizájn, hanem üzleti területen is alkalmaz. Középen a felhasználó köré, mintegy hagymahéjszerűen körbevéve őt, épülnek a következő alapelvek: *jelentőség, időtartam, kiterjedtség, kiváltók, interakció és intenzitás*. Az egyes dimenziók még további témákra bonthatók. Például az interakció lehet passzív, aktív vagy interaktív. Az időtartam kategóriába esik az elmerülés az interakcióban, a konklúziók levonása vagy a folyamatosság. A kiváltók (triggerek) közé tartoznak az érzékszervi észlelések: hallás, látás, tapintás, szaglás, ízlelés. Az intenzitást meghatározhatja egy reflex, egy habitus vagy az elkötelezettség mélysége. A jelentőségteljességet adhatja egy funkció, a kiváltott érzelmek vagy az identitás állapota, valamint a jelentés, amellyel az alkotó és a néző felruhazza a tapasztalatot. A jelentés dimenziója Shedroff szerint a legmélyebb kapcsolat, amelyet az alkotó a közönségével létrehozhat. A jelentés létrejöhet emberek között, emberek és tárgyak között, emberek és helyek között stb.

Shedroff: A jelentőségteljes élmény megtervezése (2017)

A tervezést Shedroff a tapasztalatszerzés/élményszerzés folyamatként határozza meg, tehát magát a tapasztalatot kell megterveznie az alkotónak. A kihívás az, hogy a különböző kultúrák különböző jelentéskészletet helyeznek előtérbe. Az élménynek szerinte univerzálisnak, kultúrafüggetlennek kellene lennie, viszont a kiváltókra (trigger) adott válasz, a befogadó viselkedésének mikéntje kulturálisan nem megjósolható. Ennek ellenére fontos a célközönség meghatározása. A következő, 15 alapvető jelentés mentén lehet vizsgálni az élmény fogalmát, ezek különféle értéket képviselnek, melyekből a célunknak megfelelőket kell kiválasztanunk:

- *teljesítmény* – célok elérése, elégedettség érzése
- *szépség* – vágy a szépség és a szép tárgyak iránt
- *alkotás, teremtés* – valami újnak vagy egyedinek a létrehozása
- *közösség* – összetartozás érzése
- *kötelesség* – készséges rendelkezésre állás, felelősségvállalás
- *megvilágosodás* – logikai vagy intuitív megértés
- *szabadság* – korlátok nélküli élet érzése
- *harmonia* – kiegyensúlyozott és kellemes kapcsolódás az egészhez, annak részeként
- *igazságosság* – méltányos és elfogulatlan bánásmód biztosítása
- *összetartozás* – egység érzése a minket körülvevő világgal
- *megváltás* – engesztelés vagy megszabadulás a múltbéli kudarctól
- *biztonság* – mentesség a veszteségtől való félelemtől
- *igazság* – az őszinteség és tisztesség iránti elkötelezettség
- *elismerés* – önmagunk tiszteletreméltó, megbecsült egyénként való elismerése
- *csoda* – *áhitat* egy olyan bizonyos jelenlétében, amely meghaladja az ember megértését.

Fontos kihangsúlyozni, hogy az élmény az agyban jön létre. Elmeállapoton Shedroff a következőket érti: emlékezet, érzelmek, észlelési torzítás, viselkedési reakció, mentális modell. A test és a környezet az élményen keresztül kapcsolódik egymáshoz azáltal, hogy a testi szintű stimulusra adott válasz, cselekedet a térben megy végbe. Shedroff szerint az élménytervezés egy megközelítés, bármilyen médiumban létrehozott sikeres élményteli akció létrehozására. A tervezés során nemcsak a tér- és időbeli korlátokat, hanem az emberi érzékszervek működését is figyelembe kell venni, valamint a kulturális és társadalmi értékrendszert, a személyes jelentéstartalmat és az érzelmi kontextust is.

Shedroff²⁹ üzleti szempontból közelíti meg az élménytervezést. Az érték (value) nála anyagi megközelítést is jelent. Az élmény semmilyen tervezési folyamatból nem hagyható ki, a jelentés meghatározásával létrehozható egy mélyebb kapcsolat a fogyasztó és a termék vagy szolgáltatás között. Az ajánlat és a szükséglet a szándék csatornáján keresztül kapcsolódik, ami tartalmazza a jelentést, az identitást, az érzelmeket, az értelmet és az értéket. Az alábbi séma átültethető az alkotó–befogadó csatornájára is. Az egészet pedig a tapasztalat, azaz az élmény veszi körbe. A dizájnt általában a vállalatok a legutolsó lépésnél alkalmazzák mint vizuális elemet. Holott a vállalati stratégia alapját kellene, hogy képezze a dizájn gondolkodás és a dizájn folyamatok integrálása. A vállalatoknak a fogyasztóik és a piac működésének megértéséhez dizájn eszközöket célszerű használniuk a hagyományos kvalitatív és kvantitatív mérési eszközök mellett, ezáltal jobb termékeket és szolgáltatásokat hozhatnak létre. A korábban említett jelentésnek a stratégiai fejlesztési folyamat részévé kell válnia. A művészek sikeresebbek az élménytervezésben és a jelentéssel való felruházásban, mivel humanisztikusabb megközelítéssel az ember, azaz a felhasználó vagy befogadó köré építik fel a dizájnt, a technológiai és a kivitelezési folyamatokat. Shedroff szerint a sikeres üzlethez az innováción keresztül vezet az út, amelyben meghatározó szerepet töltenek be az alábbi területek: 1. Dizájn gondolkodás

és dizájn folyamatok; 2. Rendszergondolkodás és fenntarthatóság; 3. Újfajta üzleti és vezetési megközelítések. A sikeres innováció integrálja a szükségleteket, követelményeket és hatásokat, amelyek kielégítik a fenntarthatóság és a rendszerszemlélet szempontjait, valamint a valós üzleti igényeket is. Tehát a stratégiának a dizájnt, a fenntarthatóságot és az üzletet egyenlő arányban kell ötvöznie. Mindezeket a stratégia középpontjába helyezett jelentés fogja össze, melyen keresztül létrejön egy mély kapcsolódás a brand és a fogyasztó között – mondja Shedroff.

(Konklúzió) Az interakció megtervezésénél lényegében élményt tervezünk, fontos figyelembe venni, hogy milyen fázisokon kell keresztül mennie a résztvevőnek az élményteli interakció eléréséhez. Ehhez segítségül hívhatjuk a dizájn alapelveket, a kreatív kapcsolódás modelljét vagy saját módszertanunkat. A reflektív gyakorlati kutatásnak köszönhetően a felhasználók visszajelzése alapján módosíthatjuk az interakciót, hogy az általunk kívánt hatást elérjük. A testi adottságokon kívül a társadalmi kontextusba ágyazottság is fontos, mivel értelmezésünk, értékrendszerünk és viselkedésünk alapját is az képezi. Az emlékezet képes átalakítani szubjektíven utólag is az átélt élményt, valamint az is előfordulhat, hogy az interakció során tapasztalt ingereket a résztvevő csak később tudatosítja magában visszaemlékezése folyamán. Ha megértjük a jelentés (meaning) struktúráját, akkor leszünk képesek eszközként felhasználni a tervezési folyamatban, legyen szó akár művészeti, üzleti vagy személyes interakcióról. Ezáltal mélyebb kapcsolatot és értelmesebb szolgáltatásokat hozhatunk létre. A felhasználó, azaz a fogyasztó elköteleződése egy adott brand iránt könnyebben megvalósítható, ha egy átélhető élményen keresztül találkozik azzal, amely számára jelentéssel és értelemmel van felruházva.

*

A kutatásban való közreműködésért külön köszönet illeti Dr. Ragó Anett PhD, Dr. Habil Szegedy-Maszák Zoltán DLA és Dr. Habil Varga Tünde PhD személyét.

**

A tanulmány a Budapesti Metropolitan Egyetem Fenntarthatósági és Versenyképességi Kutatóintézete 2022. évi kutatási programjának keretei között készült.

JEGYZETEK

- Müller, P.: *Test és Teatralitás*. Akadémiai doktori értekezés, Pécs, 2009, 15–46. o.
- Merleau-Ponty, M.: Az érzékelés. 25–47. és 89–94 o.; A test. 120–171. o.; Az észlelt világ. 227–230. o. In uő: *Az észlelés fenomenológiája*. (1945). (ford.) Bálint Péter, Budapest, 2020, 8 L'Harmattan Kiadó.
- Baranyiné Kóczy, J.: Mi a kulturális metafora? *Magyar Nyelvőr*, 2017. 4. sz. (online: <http://nyelvor.c3.hu/period/1414/141402.pdf>)
- Turner, M. – Fauconnier, G.: *Conceptual Blending. Form and Meaning*. 2003. DOI: 10.14428/rec.v19i19.48413.
- Turner, M.: *The Literary Mind*. New York, 1996, Oxford University Press, 12–25. o.
- Tagai, I.: *John Dewey*. Budapest, 1982, Kossuth Könyvkiadó, 19–33. o.
- Shusterman, R.: *Thinking Through the Body. Essays in Somaesthetic*. (2012). (ford.) Krémer Sándor: *Szómaesztétika és az élet művészete. Válogatás Richard Shusterman írásaiból*. Szeged, 2014, JATEPress, 174–175. o.
- Shusterman, R.: *Somaesthetics*. (2011). In Soegaard, Mads and Dam, Rikke Friis (eds.): *The Encyclopedia of Human-Computer Interaction*. 2nd Ed., 2014, Aarhus, Denmark, The Interaction Design Foundation. (online <https://www.interaction-design.org/encyclopedia/somaesthetics.html>)
- Cole, M. – Cole, S.R.: A konstruktivista megközelítés: Piaget. In uő: *Fejlődéslektan*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó, 178–183. o.
- Ramachandran, V. S. – Hirstein, W.: The perception of phantom limbs. The D. O. Hebb lecture. *Brain*, Volume 121. Issue 9. Sep. 1998. pp. 1603–1630.

- 11 Event Lab: *Positive Illusions of Self in Immersive Virtual Reality*. This video summarises some of the work carried out in the Event Lab University of Barcelona. (2014) (online <https://www.youtube.com/watch?v=5ONr8fiB-vA>)
- 12 Buccino, G. – Binofofski, F. – Riggio, L.: The mirror neuron system and action recognition. *Brain and Language*, 2004. 89. pp. 370–376.
- 13 Jacob, P. – Jeannerod, M.: The motor theory of social cognition: a critique. *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 9. No.1. January. 2005. pp. 21–25.
- 14 Marosán, P. B.: A tudat mint az információfeldolgozás magasabb rendű formája. Szellem a gépben. *Korunk*, 2016. Kolozsvár. 66–74. o.
- 15 Gallese, V. – Goldman, A.: Mirror neurons and the simulation theory of mind-reading. *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 2. No. 12. December. 1998. pp. 493–501.
- 16 Maravita, A. – Iriki, A.: Tools for the Body (schema). *Trends in Cognitive Sciences*, Vol. 8. No. 2. February. 2004. pp. 79–86.
- 17 Keresztmódális észlelés. In (szakmai szerk.) Danis, I. – Farkas, M. – Herczog, M. – Szilvási, L.: *A koragyermekkorai fejlődés természete – fejlődési lépések és kihívások. /Biztos Kezdet Kötetek II/* Budapest, 2011, Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, 73. o.
- 18 Jones, C. A.: The Mediated Sensorium. In (Edited by C. A. Jones) *Sensorium: Embodied Experience, Technology, and Contemporary Art*. Massachusetts, 2006, MIT Press, The MIT List Visual Arts Center, 5–44. o.
- 19 Candy, L.: Research and Creative Practice. In (Edited by Candy and Edmonds) *Interacting, Art, Research and the Creative Practitioner*. Faringdon, 2011, Libri Publishing, 33–57. o.
- 20 Edmonds, E. – Candy, L.: General Trajectory Model. (2010). In (Edited by Candy and Edmonds) *Interacting, Art, Research and the Creative Practitioner*. Faringdon, 2011, Libri Publishing, 52. o.
- 21 Gibbs, G.: Reviewing and reflecting upon experience. (1988) In *Learning by doing*. Oxford, First edition 2013, Brookes University, 44–56. o.
- 22 Gibbs, G.: The Open University; Frameworks for reflective practice. Part 2. (1988). In *Learning through reflective practice* (online <https://www.open.edu/openlearncreate/mod/page/view.php?id=76089>)
- 23 Costello, B. – Muller, L. – Amitani, S. – Edmonds, E.: „Understanding the Experience of Interactive Art: Iamascope in Beta_space”. In *Proceedings of the second Australasian conference on Interactive entertainment (IE ,05)*. Sydney, 2005, Creativity & Cognition Studios Press, pp. 49–56.
- 24 Bilda, Z. – Edmonds, E. – Candy, L.: The Creative Engagement Model. (2008). In (Edited by Candy and Edmonds) *Interacting, Art, Research and the Creative Practitioner*. Faringdon, 2011, Libri Publishing, 168. o.
- 25 Bilda, Z.: Designing for Audience Engagement. (2008). In (Edited by Candy and Edmonds) *Interacting, Art, Research and the Creative Practitioner*. Faringdon, 2011, Libri Publishing, 163–181. o.
- 26 Kónya, A.: A tapasztalat tartós fennmaradása – emlékezeti konszolidáció. In (szerk.) Csépe, V. – Györi, M. – Ragó, A.: *Általános pszichológia 2*. Budapest, 2007, Osiris Kiadó, 209–235. o.
- 27 Kónya, A.: Tapasztalati élmény és emlékezeti tudatosság. Az önéletrajzi emlékezet introspektív adatai. In (szerk.) Gervain, J. – Kovács, K. – Lukács, Á. – Racsmány, M.: *Az ezerarcú elme. Tanulmányok Pléh Csaba 60. születésnapjára*. Budapest, 2005, Akadémiai Kiadó, 262–274. o.
- 28 Diller, S. – Shedroff, N. – Rhea, D.: A World of Meaningful Experiences. In *Making Meaning: How Successful Businesses Deliver Meaningful Customer Experiences*. 2005, New Riders Publisher, 31–37. o.
- 29 Shedroff, N.: TEDx Talks. Taipei, 2011. (online <https://youtu.be/z9srqfiug8A>).

Dvortsák Viktor a magyar revízió szolgálatában és a szlovják kérdés

A kérdés tisztázásához egészen a 19. század második feléig kell visszanyúlni. Ki volt Dvortsák Viktor¹? – tehetnénk fel a kérdést. Szlovák, magyar, szlovják? Dvortsák Viktor a magyar–szlovák közös történelem egyik kényes és vitatott személyisége. Kísérlete a szlovják mozgalom elterjesztésére és a szlovják identitás megteremtésére, amely mint politikai mozgalom, elbukott, de meg kell jegyeznünk, hogy vizsgálata sokat elmondhat a közép-európai nemzetépítés dinamikájáról és a nemzeté válás folyamatáról. De mielőtt ebbe belemennék, tisztáznunk kell, kik azok a szlovjások? Ekkor, 1844-ben jelent meg ugyanis az első irodalmi mű, amely a kelet-szlovák mozgalom egyik alapját képező nyelvjárásban, vagyis sárosi szlovák dialektusban íródott.² A sárosi szlovák nyelvjárás (szlovákul *šariščina*) elsősorban hangzása és szókészlete alapján tért el a 19. század utolsó harmadára irodalmi nyelvvé alakult közép-szlovák nyelvjárástól. A šariščinát a szlovák és a magyar nyelvészeti szakirodalom a kelet-szlovák dialektusokhoz sorolta, amelyekbe beletartozott a szepesi, abaúji és zempléni szlovák nyelvjárás is.³ Ebben a nyelvjárásban a 19. század második felétől a magyar kormány támogatásával jelentek meg tankönyvek és vallásos kiadványok,⁴ sőt még egy magyar nyelvű nyelvtani összefoglaló is született 1875-ben Eperjesen Urbán Adolf, hanusfalvi lelkész és iskolaszéki tanácsos tollából a *Sárosi tót nyelvtan vázlat*a címmel.⁵ A Horthy-korban alkotó miniszteri tanácsos, Kászonyi Ferenc szerint e nyelvjárás egyfajta átmenetet képezett a szlovák, a lengyel, a kárpátaljai ruszin és az ukrán nyelvek között, és a történelmi Magyarország északi és északkeleti régiójában, Abaúj-Torna, Zemplén, Ung, Szepes és Sáros vármegyékben volt honos.⁶

A 20. század elején a sárosi kelet-szlovák nyelvjárást beszélők elsősorban nyelvükben különböztek a nyugat-szlovák régióban élő szlovákságtól, saját magukat pedig szlovjáknak nevezték. Ráadásul a kelet-felvidéki vármegyék nem tudtak olyan, a szlovák nemzeti mozgalom törekvéseivel azonosuló szlovák intelligenciát kitermelni.⁷ Ezekben a vármegyékben is létezett szlovák intelligencia, de nagyrészt magyar érzelműek és a magyar államhoz voltak hűek, és nem keresték a kapcsolatot a cseh irányba politizáló szlovák elittel. Ebből kifolyólag az önálló „szlovják” (szlovákul *slovjak*) identitás kialakításában rejlő potenciál a 19. század utolsó harmadától a magyar kormány figyelmét is felkeltette. Budapest ugyanis a szlovják dialektus erősítésében felismerte a szlovák nyelv megosztásának lehetőségét, egy, a magyar államhoz lojálisabb regionális elit támogatása pedig az öntudatosodó szlovák nemzetépítés gyengítésével is kecsegtetett. A szlovják identitás kialakulásához nagyon fontos volt az a terület, ahol a szóban forgó kelet-szlovák nyelvjárást beszélők laktak, mivel ez a térség sajátos kultúrával rendelkezett, amelyet szlovák, ruszin, német és magyar kölcsönhatások jellemeztek. A felső-magyarországi régió politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális és nemzetiségi realitása a térségnek mindig sajátos arculatot adott.⁸

A 19. és 20. század fordulójára a kelet-szlovák nyelvjárást az írásbeliség kialakítása felé terelő személyek olyan papok és tisztségviselők lettek, akik akár meggyőződésből, akár egzisztenciális okokból a magyar nemzeteszme hirdetőiként léptek fel, és a régió szlovákságát, vagyis az általuk szlovjakként nevezett népet minél erősebben

a magyar kultúrához és politikához kívánták közelíteni. A 20. század eleje a kelet-szlovák írásbeliség nyitánya lett. Az érintett vármegyék vezetőinek nem kellett nemzeti-ségi ellenállással és mozgalmakkal számolniuk, hiszen a helyi, szűk szlovák értelmiségi réteg nagy része elmagyarosodott, és még a nyugati területeken élő szlovák vezetők sem mutattak túlzott érdeklődést e területek iránt.⁹

A mozgalom erősítésére Semsey Boldizsár, Sáros vármegyei főispán támogatásával saját lapot is indítottak, *Naša Zastava* (Zászlónk) néven, amelynek első száma 1907. október 27-én jelent meg Eperjesen.¹⁰ A lap a régió szlovák lakosságát következőzetesen szlovjárnak nevezte. Kezdetekben Zsebráczy Géza, bártfai plébános volt a mozgalom egyik kiemelkedő ideológusa,¹¹ a lap főszerkesztője pedig Dessewffy István politikus és földbirtokos, míg segítője 1916-tól Dvortsák Viktor lett.¹²

(Csehszlovákia létrejötte és a szlovák kérdés) Bár Csehszlovákia 1918. október 28-án alakult meg, az új ország határai még képlékenyek voltak. 1918. október 30-án, az északnyugat-felvidéki Turócszentmártonban (Turčianský Svätý Martin, ma Martin, Szlovákia) a szlovákság politikai képviselője megalakította a Szlovák Nemzeti Tanácsot (a továbbiakban: SZNT), és elfogadta a Szlovák Nemzet Deklarációját, melyben kinyilvánította együttélési szándékát a cseh nemzettel, elutasította a magyar állam fennhatóságát, és kijelentette, hogy „a Magyarország határain belül élő cseh-szlovák nemzet nevében egyedül az SZNT jogosult nyilatkozni és eljárni”.¹³ Itt meg kell jegyeznünk, hogy a szlovák értelmiségiek között voltak néhányan, akik egy önálló nemzeti államalakulatban képzelték el saját jövőjüket, ennek megvalósulásához hiányzott a nemzetközi elismerés lehetősége, a szlovák politikai elit ugyanis egyáltalán nem rendelkezett olyan nyugat-európai kapcsolatrendszerrel, mint a csehek. Azok a szlovák vezető értelmiségiek, akik aláírták Turócszentmártonban a nyilatkozatot, egyetértettek viszont abban, hogy „a csehszlovák törzs magyarországi ága” az új szláv államhoz csatlakozzon és ne maradjon a történelmi Magyarország része. A döntés egyik visszassága abban rejlik, hogy az aláírók nem reprezentálták a teljes szlovák társadalmat, hiszen például Zemplén és Sáros vármegyéből senki, Abaúj-Tornából csak ketten voltak ott az aláíráskor. A nemzetiségek képviselői is hiányoztak. Az aláíró szlovák politikusok ekkor még nem tudták pontosan, milyen lesz Szlovákia státusa az új Csehszlovákián belül, és arra számítottak, hogy a korábbi ígérekhez híven autonómiát kapnak. Károlyi Mihály 1918. október 30-án táviratot küldött az SZNT-nek, amelyben közös együttműködést ajánlott a jövőre vonatkozóan.¹⁴ Károlyi a teljes belügyi, oktatási, gazdasági kormányzati hatalmat felajánlotta az SZNT-nek a felső-magyarországi szlovák többségű járásokban, a „Tót Impérium”-nak nevezett területen.¹⁵ A Cseh Nemzeti Tanácsnak és a cseh politikusoknak azonban más elképzeléseik voltak. Supka Géza prágai magyar követ 1918. november 7-én azt jelentette, hogy Csehszlovákia igényt tart Észak-Magyarország területére.¹⁶ A cseh politikusok hamar felismerték, hogy az új államba mintegy 3 millió német kisebbség került, akiket csak a keleti országrészben lakó szlovák lakosság ellensúlyozhat, velük együtt az államalkotó „csehszlovák nemzet” biztos kétharmados többséget alkothat. A cseh tervekben fontos szerepet töltöttek be a stratégiai és gazdasági szempontok is az új határ meghúzásakor, ezért volt szükségük az olyan, tömböt alkotó magyar területekre, mint a Csallóköz. A csehszlovák külpolitika irányítói, Edvard Beneš külügyminiszter és Tomáš Garrigue Masaryk a Felvidék megszerzésében a gyors, katonai megoldásra helyezték a hangsúlyt. A csehszlovák vezetés átlátta, hogy a legelőnyösebb tárgyalási pozícióba úgy kerülhetnek a békekonzferencián, ha birtokon belül vannak, ezért a *fait accompli*

politikáját alkalmazták. Velük szemben Dvortsák Viktor 1918. november 2-án Eperjesen megalakította a Kelet-Szlovák Nemzeti Tanácsot (a továbbiakban: KSZNT),¹⁷ mely a keleti területek vonatkozásában nem ismerte el a csehszlovák állam fennhatóságát. A Dvortsák által vezetett eperjesi KSZNT a magyar kormánynak küldött táviratában kijelentette, hogy a turócszentmártoni SZNT-től is független,¹⁸ s „Magyarország észak-keleti tótjainak” nevében tiltakozik a „nyugati tótok illetéktelen gyámkodása ellen.” Egyúttal azonnali önállóságot kért „a keleti tót nép” számára. Politikai irányultságát a következőképpen foglalta össze: „a keleti tót nép nyelvének, szabad érvényesülésének és fejlődésének jogát követelve hűséggel csatlakozik a magyar nemzeti tanácshoz”.¹⁹ A táviratot Jászi Oszkárnak, a nemzetiségek önrendelkezési joga előkészítésével megbízott tárca nélküli miniszternek küldték. Dvortsák és társai nagy reményeket fűztek Jászi Oszkár megoldási alternatíváihoz, így a „Keleti-Svájc”-koncepcióhoz, a magyar kormánytól pedig anyagi támogatást reméltek.²⁰

Dvortsák, a wilsoni önrendelkezési elven fellelkesülve, elhatározta, hogy kezébe veszi az irányítást. 1918. november 4-én a KSZNT arra szólította fel a „szlovjakokat” (Slovjaci), hogy járják a saját útjukat, a nyugatiak nélkül. „Mindegyik nemzet megmozdult, mindegyik nemzet hangosan követeli a maga jogait! Hát csak mi, keleti szlovjakok nem követeljük a mi jogainkat? Hiszen mi is élni, mi is virágozni akarunk!” Dvortsák követeléseit a *Naša Zastava* oldalain szlovják nyelven írta le. „Mi is meg akarunk maradni továbbra is szlovjáknak. (...) Nézzétek csak, a nyugati szlovákok már megmozdultak! De mi vajon hogyan bízhatnánk magunkat öreájuk? Rájuk, akiktől a mi egész múltunk, egész kultúránk, nyelvünk annyira elválaszt bennünket. (...) A csehek, ez a legutolsó és legistentelenebb nemzet szeretné országunkat, szülőföldünket felosztani és darabokra szabdalni. Szlovjakok! Keljetek fel, ébredjétek! El akarják orozni tőlünk ezt a szent földet. (...) Mindent megkapunk, amit követelünk, autonómiát kulturális, iskolaügyi, közigazgatási, politikai és igazságügyi vonatkozásban. Országunkban a tót nyelvnek olyan pozíciója lesz, mint amilyen a magyart megilleti! Hát mi egyébre van még szükségünk?”²¹ A kiáltvány a nyugati és keleti szlovákok közötti kulturális, nyelv- és mentalitásbeli különbségekre apellált, miközben a csehekről negatív hangnemben szólt.

Dvortsák Viktor 1918. november 14-én újabb levelet küldött Jászi Oszkárnak, melyben újból kifejtette a KSZNT elképzeléseit. A minisztertől azt kérték, hogy az eperjesi tanácsot tekintse a „keleti szlovákok” érdekvédelmi képviselőjének.²² Noha beadványára nem kapott választ, Dvortsák nem adta fel a küzdelmet, tovább szervezte és erősítette mozgalmát Eperjesen és a Felvidék keleti részén.

Jászi Oszkár kezdetben kitért a keleti szlovákok ügyében való állásfoglalás elől, mivel nem vette komolyan Dvortsák kezdeményezését. Azonban néhány héttel később a Milán Hodzával 1918. november 25. és 30. között zajló budapesti tárgyalások²³ során mégis felhasználta a „szlovják” kártyát. Jászi itt mintegy fenyegetésként megemlíttette, hogy a keleti szlovákok nem akarnak Csehszlovákiához tartozni. Erről a szlovák delegáció természetesen hallani sem akart, és arról tájékoztatta a magyar felet, hogy a keletiek nem illetékesek a demarkációs vonal meghúzásának ügyében.²⁴ Hodža egységes nemzetként kezelte a szlovákokat, és nem ismerte el a keleti és nyugati szlovákok közötti különbséget.²⁵ Beneš végül megszakította Hodža budapesti tárgyalásait, a szlovák politikust és delegációját visszarendelte Prágába, kijelentve, hogy nekik soha nem is volt felhatalmazásuk a tárgyalások megkezdésére.²⁶ A cseh kormány célja Hodža tárgyalásaival csak időnyerés volt, mert ekkor még nagyon kevés katonai egység állt a rendelkezésére.

(Az önálló Kelet-Szlovákia gondolata/Kelet-Szlovákia önrendelkezésének gondolata) Jászi Oszkár az 1918. december 1-i minisztertanácsi ülésen is érintette a „szlovjakok” kérdését. Kifejtette, hogy Hodža a keleti szlovákok különállását és önállóságát nem fogadta el, így ő nem tudott Dvortsákkal komolyan tárgyalni. Jászi emlékirataiban Dvortsák Viktor mozgalmáról így írt „(...) Ismertem a különböző szeparatiztikus mozgalmak keleti tót vezéreit, s tudtam, hogy mögöttük komoly tömegek nem állnak (...)”²⁷ Emellett a miniszter a szlovják mozgalom vezetőiben a régi hatalom továbbélőit látta, és nem tekintette őket az új, népi és helyi akarat demokratikus képviselőinek. Voltak, akik ezt később Jászi szemére vetették. Szviezsényi Zoltán gimnáziumi tanár a „Hogyan vészelt el a Felvidék” című könyvében felrótta a miniszternek, hogy nem karolta fel időben Dvortsák mozgalmát. Jászi – írta – „(...) azonban a tótok (Dvortsák) megbízottjának hetykén kijelentette, hogy az eperjesi tanács nem képviseli a tót közvéleményt, nincsenek reprezentáló tót nevei s a tótokat kizárólag Hodža, Dula, Šrobár stb. képviselik.”²⁸ A miniszter ezt úgy értette, hogy a keletiek között nincsenek olyan szlovák politikusok, akiket tömegek követnének, és a politikai életben is lenne szavuk. Azzal is tisztában lehetett, hogy korábban a szlovják mozgalom mögött a magyar kormányzati politika állt a szlovák nemzeti mozgalom mesterséges megosztásának céljával. Maga Dvortsák érezte, hogy az idő nem neki dolgozik, ezért fokozta aktivitását, és december 1-re Iglóra szlovják népgyűlést hirdetett. Erre Jászi Oszkár minisztert is meghívta, ám ő elhárította a részvételt. Dvortsák Csehszlovákia helyett az önálló „Szlovákország” eszméjét terjesztette a szlovákok és a szlovjakok körében, bár abban is reménykedett, hogy ez Magyarország segítségével történik meg.²⁹

A népgyűlésen a keleti vármegyéket képviselők kifejtették, hogy tiltakoznak minden idegen beavatkozás ellen a szlovjakok sorsát illetően. Új követeléssel is előálltak, amely már arról szólt, hogy „a béketárgyalásokon a keleti tót nép képviselőt nyerve”,³⁰ Dvortsák pedig azt kérte, hogy a magyar kormány hozzon létre egy külön minisztériumot a keleti szlovákok ügyeinek kezelésére. Budapesten azonban csak ennyit írtak Dvortsák beadványára: „Tudomásul szolgál. Intézkedést nem igényel.”³¹

Jászi a szlovják kérdés tisztázására Eperjesre küldte bizalmasát, Hauptman Ervin eperjesi születésű, szlovákuul jól beszélő főhadnagyot, aki 1918. november 27. és december 2. között Eperjesen tartózkodott.³² Jászi korábban gyakran járt Lesznai Anna Varranóhoz közeli, alsókörtvélyesi (ma Nižny Hrušov) kúriájában, ahol számos felvidéki ismerősre tett szert, akiktől így első kézből szerezhetett információt az eperjesi és a kassai eseményekről.³³ Jászi a leghihetőbbnek, egyúttal irányadónak mégis Hauptman értesüléseit tartotta. Hauptman december 2-i jelentésében arra jutott, hogy az egész elégedetlenséget a „Sáros vármegyei gentry réteg okozta”, és a legfőbb sérelmük, hogy csehszlovák államalakulatba akarják belekényszeríteni őket a megkérdezésük nélkül.³⁴ Jelentéséből a miniszter arra következtetett, hogy Dvortsák mozgalma csak parciális jellegű, és hogy mögöttük nem áll valódi tömegmozgalom.³⁵ Ennek ellenére a budapesti vezetés szívesen elismerte volna Dvortsák kormányát, de az antant 1918. december 3-i jegyzéke alapján, amelyben a Károlyi-kormányt Szlovákia kiürítésére utasították, ezt már nem tehetette meg.³⁶

Dvortsák Viktor, érzékelve a helyzet komolyságát a Felvidék hovatarozása és a cseh csapatok előnyomulása kapcsán, döntésre akarta vinni a magyar kormánynál a kelet-szlovákok ügyét. Ebből kifolyólag 1918. december 4-én Budapestre utazott, hogy megerősítse pozícióit.³⁷ Közben azt is belátta, hogy már nem elég a szlovjakok jogos igényeire hivatkozni, és a kelet-szlovákok jogait kezdte követelni, amivel már jóval nagyobb népszerűséget tudott megszólítani. Dvortsák a következőképpen nyilatkozott a

magyar sajtó képviselőinek jövele céljáról: legelőször is tiltakozott a Hodzával folytatott tárgyalások ellen, illetve amiatt, hogy őt és társait ezekből kihagyták. „Rólunk, keleti³⁸ tótokról, nem lehet a mi megkérdezésünk nélkül határozni. Mi teljes autonómiát akarunk, és sorsunkat, függetlenségünket jobban látjuk biztosítva a magyar állam keretében, mint a csehekhez való csatlakozás által. Itt, Budapesten azzal a felfogással találkoztam, hogy a keleti tótoknak erre irányuló mozgalma nem elég komoly, és nem jelenti a nép akaratát. Nagy tévedés ez. A nép igenis velünk van, nagy tömegben, kompakt egységben.”³⁹

Jászi csak másnap, december 5-én fogadta Dvortsákot, aki a találkózón kifejtette, hogy a szlovák lakosság közhangulata egyre borúsabb, és egy önálló köztársaság létrehozását tervezik. 1918. december 5-én egy újabb memorandummal fordult a magyar kormányhoz, és egy független köztársaság megalakulását helyezte kilátásba, amely a magyaroktól és a csehektől is független lenne. A memorandum követelése a következők voltak: „1. A Szlovák Népköztársaság területén a hatalom adassék a szlovák nép kezébe. 2. A magyar kormány ne avatkozzon be a Szlovák Népköztársaság területén végrehajtandó földreformba. 3. A Szlovák Népköztársaság területén az iskolák igazgatása átmegy a helyi kormány kezébe. 4. A Szlovák Népköztársaság kormánya teljhatalmú követet delegál Budapestre. 5. A magyar kormányon belül szlovák osztály hozassék létre. 6. A szlovák nép ügyét az összehívandó békekonferencián csakis a Szlovák Népköztársaság kormánya által megbízott követ képviselheti.” A memorandum függelékében rögzítették, hogy a Szlovák Népköztársaság budapesti teljhatalmú megbízottjával Bulissa Károly ügyvédet, a magyar kormány szlovák referenséül pedig Podhradszky Györgyöt, a békekonferenciára kiküldendő delegátusként pedig Dvortsák Viktort javasolják. Ezenfelül azt is kérték, hogy a magyar kormány hozza nyilvánosságra a következő proklamációjukat. „1. Az önrendelkezési jog alapján egyedül a nép hivatott arra, hogy döntsön saját sorsáról. 2. A csehszlovák állameszmét a szlovák nép hozzájárulása nélkül, sőt akarata ellenére érvényesítették. Erről semleges ellenőrzés alatt végrehajtott népszavazással kellene döntenie. 3. A Szlovák Népköztársaság tiltakozik az ellen, hogy a katonai megszállás következtében előállott helyzetet véglegesnek tekintés. 4. A Szlovák Népköztársaság határait a békekonferencia lesz hivatott megállapítani. 5. A Szlovák Népköztársaság testvéri együttműködésben akar élni a szomszédos nemzetekkel.”⁴⁰

A Felvidéken a cseh légiós csapatok gyorsan vonultak előre, ezért Bulissa Károly⁴¹ 1918. december 9-én bizalmasan jelezte Jászinak, hogy a Szlovák Népköztársaság önállóságának kikiáltása néhány napon belül megtörténik, és kérte a magyar kormányt, hogy azt azonnal ismerjék el hivatalosan is. Véleménye szerint ez lehetne a felvidéki területek megvédésének módja.

(A Kelet-Szlovák Népköztársaság kikiáltása) 1918. december 11-én a kelet-szlovákok által lakott észak-magyarországi vármegyék küldöttei, Dvortsák Viktorral az élükön, a kassai városházán gyűltek össze. A gyűlés célja a régió hovatarozásának eldöntése volt. Késő délután, fél 5-kor Dvortsák telefonon jelentette Budapestre, hogy vezetése alatt megalakult Eperjes fővárossal a Kelet-Szlovák Népköztársaság (vagy ahogy az idő tájt nevezték: Szlovák Népköztársaság), amelynek elismerését azonnal kérte a magyar kormánytól.⁴² Ugyanakkor kimondták az azonnali elszakadást Magyarországtól. A nemzetgyűlés – amelyre minden szlovákok lakta, főleg keleti vármegyéből 5-6 megbízott érkezett – kimondta, hogy a köztársaság pontos etnográfiai és politikai határait a későbbi békekonferencia fogja meghatározni.⁴³ A Kelet-Szlovák Népköztársaság fennmaradása esetén ez a terület a jövőt illetően Magyarországon belül saját önkormányzattal és kulturális autonómiával működött volna.⁴⁴

Dvortsák ebből az alkalomból egy memorandumot is küldött Jászi Oszkárnak, amelyben kifejtette az új köztársaság célkitűzéseit. A dokumentum szerint a „szlovjakok” fajilag, nyelvi és kulturálisan teljesen függetlenek, és földrajzilag is teljesen különállóak azoktól a szlovákoktól, akik a Duna bal partján élnek.⁴⁵ A memorandum szerzője kérte a magyar kormányt, hogy ismerjék el a köztársaságot, követelte, hogy ne avatkozzanak be az általuk végrehajtandó földreformba, és hogy az iskolák nagy része kerüljön az ő joghatóságuk alá, amely biztosítja minden kisebbség nemzeti jogait. Továbbá kérte, hogy a magyar kormány szervezzen szlovák részlegeket a magyar minisztériumokon belül, és hogy a békekonferencián álljon ki amellet, hogy a szlovák nemzetet a Kelet-Szlovák Népköztársaság elnöke, Dvortsák Viktor képviselhesse. A köztársaság vezetése három minisztériumból állt. A minisztériumok mellé létrehoztak egy-egy „nyugati” és „keleti” államtitkári posztot is – arra számítva, hogy idővel a nyugati vármegyék „szlovákjai” is csatlakozhatnak hozzájuk. Máig nem tisztázott, hogy miként került éppen Jan Ruman, a nem sokkal később csehszlovák szepesi zsupánnak kinevezett lipótszentmiklósi ügyvéd neve a kormánylistán a belügyi tárca miniszteri posztjára. Az ő államtitkárai Blahó János és Kogulszky István lettek. Ezenkívül Jehlička Ferencet közoktatásügyi miniszterre nevezték ki, államtitkáraivá a keleti szlovákok részére Liptay Lajos evangélikus főesperest, a nyugati szlovákok részére Margorin István római katolikus lelkészt nevezték ki. A Szlovák Tanácsköztársaság vezetésében is szerepet vállaló szociáldemokrata munkásvezért, Varecha Jánost a népjóléti tárca élére nevezték ki. Államtitkárai Kiszely István és dr. Paulik János szociáldemokrata munkásvezérek lettek.⁴⁶ Magyar újsághírek szerint az elnöki tisztelet a nyugati rész képviselőjére Milan Hodžának ajánlották fel.⁴⁷ Noha az új köztársaság székhelyéül Eperjest jelölték ki,⁴⁸ Dvortsák mégis Kassán jelentette be az új állam megalakulását. Ennek az lehetett az oka, hogy Kassa 1918-ban magyar jelleggel bírt, a város lakosságának nagy része pedig azonosult a magyar államiság eszméjével,⁴⁹ így nem kellett tartani ellentététől, ami megzavarhatta volna a végül csak 20 napig fennálló népköztársaság kikiáltását. A kassai helyszín azért is jobb volt, mivel korábban a két város között húzták meg a csehszlovák és magyar katonai vezetők a demarkációs vonalat.⁵⁰

A csehszlovák vezetés felháborodott Dvortsák államalakítási kísérletén. Maga Karel Kramář, csehszlovák miniszterelnök is állást foglalt: szerinte ez nem volt egyéb, mint a magyarok által mesterségesen létrehozott törekvés.⁵¹ Kramář támadására Bulissa Károly, aki akkor a független „szlovják” kérészállam budapesti ügyvivői tiszteletét is ellátta, a következőképpen válaszolt: „A magyar kormánynak az önálló tót köztársaság megszervezéséhez semmi köze sincs, a mozgalomba semmilyen irányban sem folyt be, erre módja sem volt. Mi tisztán a Wilson-féle önrendelkező jog alapján alakítottuk meg az önálló Tót Köztársaságot, mert egyedül ezt a megoldást tartottuk népünk szempontjából célszerűnek, nem pedig a cseh-szlovák köztársasághoz való csatlakozást.”⁵² Bulissa szerint Kramář csak Dvortsákot és a köztársaság többi vezetőjét akarta befeketíteni a szlovák nép előtt, továbbá azon véleményének is hangot adott, hogy a csehek nem akarnak a szlovákoknak igazi szabadságot adni. „A tót nép nagyon jól tudja, milyen a cseh szabadság. A csehek a szlávok poroszai. Leplezetlenül imperialista politikát követnek, és nem a rokoni szeretetből nyújtogatják felénk a kezüket, hanem a földünk gazdagsága és népünk munkaereje kellene nekik.”⁵³ A cseh vezetés Dvortsák fellépését nagyon veszélyesnek ítélte, hiszen ezzel a szlovák nemzet megosztására tettek kísérletet, ami azzal a veszéllyel járhatott, hogy a szlovák nemzet kifejlődése még nem fejeződött be teljesen és annak részekre való megosztása elérhet bizonyos sikereket.⁵⁴ A felvidéki események miatt a magyar kormány 1918. december 14-i minisztertanácsi értekezletén napirendre került a

Dvortsák-féle kormány diplomáciai elismerésének kérdése. Jászi Oszkár e tanácskozáson kifejtette, hogy a szlovák és „szlovják” kérdés már nem tekinthető Magyarország belügyének, mivel ha elismernék Dvortsák kormányát, annak beláthatatlan katonai és külpolitikai következményei lehetnének. Jászi szerint ezt csakis akkor tehetnék meg, ha ehhez a későbbiekben összehívandó békekonferencia is hozzájárulna.⁵⁵ Bulissa 1918. december közepén Ferdinand Vix francia alezredest is felkereste Budapesten. A magyarországi antantmisszió vezetőjén keresztül táviratot küldött Thomas Woodrow Wilson amerikai elnökhöz, amelyben kérte kormánya és országa elismerését.⁵⁶ Erre azonban sohasem került sor.

A csehszlovák titkosszolgálatnak, amely francia segítséggel nagyon korán megalakult, a zsolnai kirendeltsége információkat szerzett Dvortsák tevékenységéről. Andrej Zostyák alsókubini lakos számolt be nekik egyik jelentésében. Ebben Dvortsákot szlovákként mutatja be, de renegátnak és „magyrón”-nak, magyarbarátnak jellemzi a jelentésben. Zostyák beszámol arról is, hogy szerinte a magyar kormány rájött, hogy formálisan támogatniuk kell Dvortsák elképzeléseit, abból a megfontolásból, hogy a későbbiekben őt és mozgalmát propagandacélokra felhasználhassák. Ezt a célt megvalósítandó, Budapesttől 300 000 koronát kapott készpénzben. Visszatérte után Dvortsák Eperjesen Pfiffig eperjesi újságíró segítségével legalább 10 plakátot és röpiratot nyomtatott kassai és budapesti nyomdáknak, amelyeket Szlovákia-szerte terjesztettek. A Szlovák Állam létrejötte autonómiával vagy anélkül a cseh beszámoló szerint csak arra lenne jó a magyaroknak, hogy ezt az új gyenge alapokon álló államot, gazdaságilag továbbra is kihasználhassák. A jelentés beszámol arról is, hogy Dvortsák mint szónok nem túl jó, mivel információt kaptak róla, hogy néhány népgyűlésről elzavarták őt. Az irat befejező részében elismerik azt a tényt, hogy Dvortsák tevékenységének Kelet-Szlovákiában lett eredménye: sok szlovákot a cseh katonaság ellen hangolt és ellenségessé váltak. Dvortsák röpiratait a politikailag kevésbé képzett szlovákok körében eredményeket értek el, állapítják meg az iratban. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a csehszlovák katonaság fogadtatása részben függött a lakosság nemzetiségi összetételétől is, de főleg attól, hogy az adott helyen volt-e egyáltalán olyan elit, amely szimpatizált a csehszlovák állam gondolatával vagy legalábbis hajlandó volt azzal együttműködni. Az irat végén a Csehszlovák Katonai Főparancsnokságnak ezért azt javasolják, hogy a csehszlovák hadsereg mihamarabb, akár gyalogmenetben is vonuljon Eperjesre és a város elfoglalása után fogják el Dvortsákot.⁵⁷

Dvortsák tevékenysége is közrejátszott abban, hogy a csehszlovák vezetők elégedetlenek voltak csapataik előrenyomulásával, így gyorsításra adtak parancsot a felvidéki területek birtokbavételénél.⁵⁸ A magyar lakosság a megszállás átmenetiségével számoltak és nem tekintették azt véglegesnek, ezért nem volt jelentős ellenállás néhány esetet kivéve. A Kelet-Szlovák Népköztársaság kormánya december 11-én szervezni kezdett egy „Tót Nemzeti Gárdát”, amely Igló környékén szembeszállhatott volna a cseh erőekkel.⁵⁹ Kormányja megalakítása után Dvortsák azonnal küldött egy utasítást a kassai katonai kerületi parancsnokságnak, amelyben azt kérte, hogy a Kelet-Szlovák Népköztársaság csapatait ne helyezték el Kassáról, mivel ők fegyveresen fellépnek mindazok ellen, akik függetlenségük ellen támadnának. Ezenfelül utasította a kassai katonai kerületi parancsnokságot, hogy tartsák harcrea készen csapataikat a csehek ellen.⁶⁰ Bevetésükre azonban már nem jutott idő: 1918. december végén Kassa is cseh megszállás alá került, Dvortsák Viktor pedig az utolsó vonattal Budapestre utazott. Ez egyúttal a népköztársasága végét is jelentette. Az Osztrák–Magyar Monarchia bukása után, a csehszlovák időszak alatt a hatóságok a szlovják újságokat és irodalmi könyveket betiltották, így csak külföldön

jelenhettek meg írásaik ezen a nyelven. Érdekes adalék a mozgalom történetében, hogy az USA-ban sok szlovják nyelvű újság és könyv jelent meg a 19. század végétől, amelyek közül csak néhányat említünk: 1886-tól Pittsburgben *Amerikanszko-szlovenszke novini*, majd *Szlovjak v Amerike-Plymouth* címmel, 1889-től.⁶¹ A szlovják értelmiség bizonytalannak érezte Csehszlovákia államformaként hosszan tartható létjogosultságát, ezért egy részük továbbra is a magyar törekvéseket támogatta. Azt gondolták, hogy a magyaroknál nyelvi és kulturális, esetleg politikai autonómiát kaphatnak és így megőrizhetik nyelvüket. A magyarokban azért bíztak jobban, mivel ők nem voltak szlávok, így náluk függetlenebbül megőrizhették volna nyelvüket, ellentétben a csehekkel és a szlovákokkal, ahol a beolvadás veszélye fenyegette őket. Nem elhanyagolható az a szempont sem, hogy közülük sokan magyar identitással is rendelkeztek. A magyar vezetés a szlovák és szlovják mozgalomban politikai adut látott, területeinek megtartására, esetleges visszaszerzésére.

(Trianon utáni helyzet) Az I. világháborút követően az egész magyar társadalmat áthatotta a békeszerződés revíziójának eszméje, míg a kisantant nemzeteinek a közgondolkodását a status quo fenntartása és a revízió tagadása határozta meg. A két világháború közötti időszakban Magyarország és szomszédjainak viszonyát mindvégig ez az ellentét uralta. A magyar propaganda a két háború közötti időszakban azt hirdette, hogy Csehszlovákiának nem volt korábban államisága és a történelmi tradíciók is hiányoznak szerintük, így ettől az országtól szerezhetik vissza leghamarabb az elveszett területeket.⁶² Azzal érveltek, hogy Csehszlovákia egy mesterséges képződmény, amely csak a nagyhatalmaknak köszönheti létezését, így könnyebben le lehet győzni egy alkalmas pillanatban. A revízió szükségessége a magyar politikusok és a közvélemény számára is evidenciának számított, és elutasították a beletörődést a trianoni békeszerződés által előállt helyzetbe.⁶³ A magyarországi kormánykörök Csehszlovákia létrejöttére nem úgy tekintettek, mint a történelmi Magyarország szláv népeinek egyesülésére anyaországával, következetesen tagadták az ott élő szlovák és cseh nép egy nemzethez való tartozását is. Ezzel a csehszlovák állameszmét támadták, amely a két nemzetet egyazon nemzet két ágának tekintette. A magyar kormányzati politika két évtizeden keresztül arra törekedett, hogy a szlovák és a cseh nemzet közeledését megakadályozzák. A szlovákság számukra a csehek által megszállt népesség volt, amely a többi kisebbséggel közösen küzd a felszabadulásért. A szlovákok szerintük etnográfiailag, nyelviileg és történelmileg is teljesen különálló nemzetet alkottak a csehektől. A magyar vezetés egyetértett azzal, hogy Szlovákiának, de legalábbis a magyarlakta területeknek valamilyen formában feltétlenül vissza kell térniük a magyar állam kebelébe. A magyar vezetésben élt egy olyan hit, hogy egy esetleges népszavazásnál a szlovákok és a ruszinok a Magyarországhoz való csatlakozás mellett szavaznának. Csehszlovákia felbomlasztása ügyében a magyar vezetés a Hlinka-féle szlovák néppárt magyarbarát frakciójára számított. Abban reménykedtek, hogy a Monarchiában szocializálódott szlovák származású papság királypárti és magyarbarát irányba fogja befolyásolni a szlovák népet, s a szlovákság a Csehszlovák Köztársaság helyett végül a Magyar Királyságot fogja választani. A magyar elképzelések ennek értelmében bizonyos szlovák körök megnyerését célozták. A magyarok arra számítottak, hogy a szlovák autonómista és szlovják mozgalom révén sikerülhet felbomlasztani a Csehszlovák Köztársaságot.⁶⁴ Bethlen István miniszterelnök az 1921. augusztus 1-i minisztertanácsi ülésen kijelentette, hogy a Felvidéket „kedvező külpolitikai konstelláció esetén” Németország segítségével vissza lehet szerezni.⁶⁵ Ennek következtében a magyarbarát felvidéki származású politikusok, közéleti személyiségek szerepe felértékelődött a magyar diplomácia számára.

(*Dvortsák irodalmi tevékenysége és a szlovják kérdés*) Trianon után a revízióra törekvő magyar politikusok kitűnő segítő partnerre találtak Dvortsákban. Életpályája különös példája a korabeli nemzeti gondolatok közötti útkeresésnek, amely a szlovák nemzeti identitás és a korábbi magyarosítás, illetve a hivatalos csehszlovák ideológia között feszült. Ebben a korabeli politikai konstellációban Dvortsák saját életutat választott, hiszen arra törekedett, hogy saját népet hozzon létre és azt identitással is „ellássa”. Ehhez elengedhetetlen volt, hogy megteremtse az irodalmi nyelvezetet népe számára. Dvortsák irodalmi munkássága éppen ezért megkerülhetetlen a szlovják kérdés és a magyar revízió nélkül. Azt gondolom, hogy Dvortsák szerepét nem lehet leegyszerűsíteni egyszerű propagandista irányzatnak. Véleményem szerint ő komolyan vette feladatát és valóban nemzete létrehozására törekedett, viszont ezt abban a politikai szituációban csak magyar politikai segítséggel és pénzzel lehetett megvalósítani, ezért kompromisszumot volt kénytelen kötni. Dvortsák politikai pályáját és irányultságát a két háború közötti időszakban kijelölte az a tény, hogy távollétében a csehszlovák hatóságok halálra ítélték államellenes tevékenység miatt. Fő bűne az volt, hogy 1918-ban kikiáltotta a Kelet-Szlovák Népköztársaságot.⁶⁶ Meg kell jegyezni, hogy Dvortsák irodalmi munkássága sem elhanyagolható teljesítményeket mutatott élete folyamán. 1910 és 1917 között az Eperjesi Lapok, 1917–18 folyamán az Eperjesi Újság szerkesztője, 1907-től a Naša Zastava újság segédszerkesztője, majd főszerkesztője volt. Ezekbe rendszeresen írta cikkeit, mindig magyar szellemben. Ezzel a magyar vezetés tudatába a szlovják nemzetkoncepció megalkotójaként és sugalmazójaként került be. A Naša Zastavába írt cikkeiben is ebbe az irányba akarta befolyásolni olvasóit. Dvortsák 1916-ban egy történelem tematikájú könyvet is megjelentetett, amelynek címe: *Sáros földje*. Ebben a cári orosz csapatok 1914–15-ben bekövetkezett tevékenységét és pusztításait is leírja, illetve vázolja szülőföldjén is a korabeli viszonyokat és a nemzetiségi különbségeket. Sáros vármegye történelmét és falvait, városait is bemutatja. Írásaiban folyamatosan amellet érvelt, hogy a nyugati és a keleti szlovákság két különböző nemzet. Ezt megtévezve azt állította, hogy a keleti szlovákok büszkén vallják magukat magyarnak, s mind öltözetükben, mind kultúrájukban a magyarságot tekintik modellnek. Dvortsák a szlovák nemzeti mozgalmon belül egyértelműen a magyarbarát irányt képviselte. Véleménye szerint „A sárosi tótságot úgy nyelvi, mint faji tekintetben el kell választani a magyarság északnyugati vármegyében lakó tótoktól”⁶⁷, vagyis 1916-ban, a könyvében ő maga is sárosi tótságról beszél, de idővel belátta, hogy nem elég csak a sárosiakat összefognia, hanem ezt kénytelen lesz kibővíteni. Így jutott el a szlovjások meghatározásához, majd Kelet-Szlovákiához és a „Kelet-szlovákok” megnevezéshez. Be kellett látnia, hogy nagyobb számú népességet kell képviselnie, ha politikai eredményeket akar elérni. Ezt felfoghatjuk a részéről akár egy fejlődési szakaszként is vagy politikai szükségszerűségként a túlélésért folytatott harcban 1918 második felében.

1919-ben Dvortsák Lengyelországba ment, hogy ott szervezze lengyel segítséggel a szlovák ellenállást. Ebben az időszakban több ország között ingázik, így Budapesten, Bécsben, Párizsban is feltűnik. 1920 májusában a lengyelországi szlovák emigránsok Varsóban František Jehlicska vezetésével megalakították a Szlovák Nemzeti Tanácsot, annak alelnöke lett. Mivel a lengyelországi szlovák emigráció nem tudott semmiféle eredményt elérni, Dvortsák Magyarországra helyezte át működését, ahol 1920-ban egy ciklusra parlamenti képviselő lett Nyíregyháza képviselőjeként.⁶⁸ A következő években Dvortsák széles körű nemzetközi propagandatevékenységet fejtett ki, egy Magyarországon belüli „szlovák autonóm állam” létrehozása érdekében, illetve napirenden tartotta a szlovják mozgalmat. Kortársai ezen időszakáról a következőképpen emlékeztek meg

róla az *Új Nemzedék* folyóiratban: „A kitűnő tót költő, aki a Petőfi-társaság tagja, két esztendőn keresztül olyan lelkesen és bátran harcolt a Magyarország igazáért Bécsben, Prágában, Varsóban, Rómában, Londonban és Párizsban, hogy ebben csak igen kevesen versenyezhetnek vele a magyarok közül is.” 1920 és 1921 között Dvortsák Párizsba teszi át székhelyét, ahol a Párizsi Magyar Egyesület alelnöke, a Szlovák Nemzeti Tanács képviselője, a Párizsi Magyar Birkózókar elnöke, miközben pamfletíróként működött.⁶⁹ Dvortsáknak már a háború előtt kialakulhatott a kapcsolati hálója, amelyet így a magyar revízió szolgálatába állíthatott. Kezdetben szállodában, majd 1924-től Párizs VII. kerületében, az elegáns avenue de la Bourdonnais 103. alatt volt lakása, állítólag gazdag felesége révén kapta ezt, vagy a magyar diplomácia segítette ebben – ezt utólag nehéz megállapítani már. A kor szokásának megfelelően, hiszen kávéházkultúra dívik akkor Párizsban, minden, valamit is magára adó politikusnak volt törzshelye, és Dvortsák személyében egy volt államelnökről beszélhetünk: a Deux Magots nevű kávéházban találkozott tárgyaló partnereivel, ahol verseit és cikkeit is írta.⁷⁰ Franciaország mellett járt az Egyesült Államokban, Rómában és Varsóban, Zürichben is, útjairól pedig rendszeresen beszámol a magyar külügyminisztériumnak írt jelentéseiben.⁷¹ Dvortsák a francia *Le Rappel* újságban 1921-ben egy cikket is írt, amely *A csehek a tótok nélkül* címet kapta, ebben Csehszlovákiát az „új Osztrák–Magyar Monarchia”-nak nevezte, amely elnyomja nemzetiségeit és dicsőítőleg írt Jehlicka, Hlinka és saját szerepéről, ami arra irányult, hogy visszaszerezzék a szlovák önrendelkezési jogot.⁷² A magyar kormány kérésére, de a szlovákok képviselőjében előadásokat tartott a Népszövetségi Ligák Uniójának kongresszusain; az itt elért sikereit mutatja, hogy a genfi népjogi kongresszus negyedik bizottságának elnöki tisztségét is megkapta.⁷³ Dvortsák kiválóan írt és beszélt franciául, ami lehetővé tette, hogy Párizsi éve alatt kiadhassa a *Slovaquie* című lapot, amely 1920 szeptemberétől egészen 1939 szeptemberéig jelent meg. Elmondhatjuk, hogy ez a magyarbarát szlovák politika megjelenítése és a Csehszlovákia elleni propagandamunka eszköze volt.⁷⁴ A kéthetente négy oldalon kiadott lap egyik fő céljaként a szlovák autonómia gondolatának terjesztését tartotta, a lap fejléce is erről tanúskodik („Szlovákia a szlovákoké”). A lap 1200 példányban jelent meg és postai úton terjesztették, nagyon kevés előfizetővel. Meg kell jegyezni, hogy a csehszlovák titkosszolgálat a lap kiadványait igyekezett begyűjteni és felvásárolni, hogy ezzel is akadályozzák terjesztését. A *Slovaquie* című lapba Dvortsák számos vezércikket írt és azokat is ő szerkesztette. Cikkeiben főként a pánszlávizmust, a prágai kormányzat központosító törekvéseit, valamint a Hlinka vezette Szlovák Néppártnak a kisebbségpolitikában elért győnye eredményeit támadta és a szemükre vetette, hogy nem képviselik elég jól a kormánnyal szemben a szlovák nép érdekeit. A lap a csehszlovák állam tevékenységét bírálta, illetve az aktuálpolitikai kérdésekben is rendszeresen ostromozta annak politikai lépéseit, így például a 30-as években a prágai kormányt szovjetbarátsággal vádolta, ami abban az időszakban rossz fényt vetett a csehszlovák kormányra. A lap rendszeresen kihangsúlyozta a szlovákok etnikai különbözőségét a csehtől és időnként a szlovják kérdést, valamint a Szlovják Népköz-társaság kérdését is felvetette. A cél inkább a beneši politika és a trianoni békeszerződés bírálata volt, illetve, hogy olvasóit és a külföldi hatalmakat tájékoztassa és megismertesse ezekről a kérdésekről. Dvortsák munkássága sok politikai pamflet megírásával párosult a két világháború közötti időszakban: magyarul, angolul és franciául mintegy tucatnyi kiáltványt, brosúrát, füzetet írt és szerkesztett, hogy egyfajta ellensúlyt képezzen a csehszlovák propagandával szemben.⁷⁵ Ezek közül a legtöbb példányban kiadott *Revízió és Franciaország* címmel 1933-ban jelent meg, egy kis füzetecskében, magyar és francia nyelven. Ebben Dvortsák a trianoni béke ellen szólalt fel és annak káros hatásait em-

lította. „Elég ránézni egy térképre, követni a határvonalat, amely egyébként egyáltalán nem végleges, hogy meglássuk azonnal, hogy egyáltalán nem fedi az igazságot.”⁷⁶ A francia nemzet és a francia politikusok szerepét is igyekszik menteni, illetve azt sugallja az olvasóknak, hogy a francia politika is megbánta a korábbi határok megvonását és így azok megváltoztatására újra esélye van Magyarországnak. Szerinte a magyar határok revíziójának az ügye egyáltalán nem reménytelen Franciaországban. Dvortsák szerint „A francia nemzet nobilitása, igazságérzete erősebb minden diplomáciai kapcsolatnál.” A francia politika bizakodó és optimista megközelítése és bemutatása a revíziót illetően a magyar politikusoknak szólt, hiszen ők támogatták lapja megjelenését

Magáról Dvortsák a következőket fogalmazza meg írásában: „a Felvidéken hontalan-ná lettem – azóta a nagy francia nemzet vendégszeretetét élvezem és szabadon kereshe-tem történeti igazságunkat, bárha egyik-másik szövetségesének nem is tetszik működésem. Kérem, melyik az a nemzet, amely hasonló esetben ugyanígy járt volna el. Nem egyéni elérzékenyülés, hanem tények megállapítása. Azért vagyok meggyőződve arról, hogy ez az igazán nagy francia nemzet nem vállalhatja a magyar történeti igazsággal szemben a börtönőr szerepét.”⁷⁷ Az események utólagos ismeretében ma már tudjuk, hogy a franciák nem látták be tévedésüket és nem közeledtek a magyar állásponthoz. Dvortsák írása további részében a cseh politikusokat igyekezett lejáratni és szalonkép-telenné tenni, ezért még egy anekdotát is idéz T. G. Masaryk cseh államelnök fiáról, Ján Masaryktól, aki akkor londoni cseh diplomataként szolgálja Csehszlovákiát. Esze-rint Londonban egy újságíró megkérdezte Ján Masarykot, hogy miért nem adják meg a szlovákoknak az autonómiát, erre a következőket felelte: „Minek a tótoknak autonómia, mikor még azt sem tudják, hogy mi a különbség automobil és autonómia között.”⁷⁸ Dvortsák ezzel a cseh politikusok szlovákokkal való szembenállását akarta bemutatni, illetve hogy azok mennyire nem veszik komolyan a szlovákság képviselőit és azok jogai-t. Az eset valóságát és megtörténtét utólag nem lehet igazolni. Tényként állapíthatjuk meg, hogy a csehszlovák vezetés nem vette komolyan a szlovák politikai törekvéseket és az autonómia megadásáról hallani sem akartak. Dvortsák és a magyar diplomácia célja az volt ebben az időben, hogy a szlovák autonomista politikusokat esetleg meg tudják nyerni a magyar érdekek támogatására, főleg Andrej Hlinka megnyerése lett volna a cél.

(A müncheni válság utáni időszak – a szlovák kérdés újjáéledése) 1938-ban a müncheni válsággal és a világháború kitörésével Dvortsáknak újból adódott valamelyes játéktere a politikai szintéren. A magyar kormányzervek, majd a Revíziós Liga a csehszlovák ál-lam, később a csehszlovák emigráció bomlasztásának szándékával vetették be, és írásai is e témakörökben születtek. Jehlicska 1939 elején bekövetkezett halála után a szlovák emigránsok és a Szlovák Nemzeti Tanács – amelyet még 1933-ban alapítottak Genfben Unger Ferenc, Jehlicska és Dvortsák – vezetése is az ő kezébe került. Így ellenpólus híján saját ideáját és terveit valósíthatta meg és szabad kezét kapott a szlovák kérdés megoldásában. Emiatt 1939-ben Párizsból Magyarországra, ahol a szlovák mozgalmat feltámasztásán fáradozott. A magyar kormány anyagi támogatásával 20 éves szünet után 1939. szeptember 3-án, Kassán indult újra a Naša Zastava lap, mely he-tente kétszer jelent meg. Főszerkesztője Dvortsák lett. A lap alapvető célkitűzése volt a szlovák nyelvhasználat és öntudat erősítése, s a kelet-szlovák nyelv tanítása, illetve használatának bevezetése az iskolákban.⁷⁹ A lap nagy részét Dvortsák maga írta, aki ki-tűnően verselt szlovák nyelven és műfordításokat is készített a lapnak – e minőségé-ben még az irodalmi berkekben is jelentős befolyású Petőfi Társaságnak is tagja volt.⁸⁰ Dvortsák a lap oldalain kezdetben támadásba lendült a szlovák politikusok és a szlovákiai

lapok Magyarországról szóló írásai ellen, aminek az lett az eredménye, hogy a budapesti szlovák követség folyamatosan tiltakozott a Naša Zastavában megjelent cikkei miatt. Ullein-Reviczky Antal, a magyar külügyminisztérium sajtóosztályának vezetője többször is figyelmeztette Dvortsáket, hogy ne közöljön külpolitikai tárgyú cikkeket, és méréskeltebb hangnemben írjon.

Dvortsák 1941. január 17-én Kassán megalapította az *Ojčizna* (Apai örökség) szlovják kultúregyesületet, melyet a Slovenská Matica ellenlábásának szánt. Az egyesület szlovják nyelvű elemi iskolai nyelvtan és magyar–szlovják szótár kiadásával kezdi meg tevékenységét 1941-ben⁸¹. A nyelvtankönyv bevezetője hangsúlyozta, hogy a szlovják nyelvnek „kivételes irodalmi múltja, a többi szláv nyelvtől eltérő története van, (...) nem lehet beolvasztani más nyelvbe, ahogy azt a csehek vagy a szlovákok vélték.” A szerző, Edo Dobranski munkája előszavában természetesen a háborítatlan fejlődés lehetőségét látta a magyar fennhatóságban: „Minthogy most, a Magyarhonba való szerencsés visszatérés után ismét lehetővé vált a szlovják nyelv fölvirágzása, szolgálja ez a nyelvtan a nyugodt nyelvi fejlődést a szebb magyarhoni jövőben” – szerepel a könyv elején.⁸² Dvortsák még azt is elérte, hogy a szlovják nyelvterületről származó pedagógusokat összerítették a magyar hatóságok, hogy majd őket helyezték a szlovjákok által lakott nyelvterület iskoláiba. Dvortsák titokban készítette elő munkáját. Mozgalma indításának tervezetében erről így írt: „Nem szabad alkalmat adnunk ellenfeleinknek, hogy lássák azt, hogy az állam indította meg az akciót. Módot adnánk nekik ezzel, hogy a népet tőlünk elidegenítsék. Az elején az államhatalom tartózkodással, sőt némi látszatellenszenvvel fogadná a mozgalmat. A lapot, a szlovják nemzeti tanács és a nyelv művelő társaság megalakulását csak némi huzavonával engedné meg. Csak többszörös deputációzásra engedné meg a szlovják nyelvű elemi iskolákat [...] Csak a legszűkebb körű s teljesen megbízható vezetőség tudná azt, hogy az egész mozgalom az állam irányítása alatt áll.”⁸³ Dvortsák úgy vélte, hogy mozgalma működési területét idővel a Szlovákiához tartozó részekre is ki lehetne terjeszteni. Elképzelése szerint a mozgalom propagandaanyagait a magyar titkosszolgálat és a határőrizeti szervek segítségével csempésznék át a határon, és azokat az ottani községekben terjesztenék. A szlovják akció folytatásaként azután Eperjesen egy irredenta központot lehetne létesíteni, ahonnan felkészíthetnék a szlovjákokat és a velük szimpatizálókat a Magyarországhoz történő visszacsatlakozásra. A magyar katonai hírszerzés segítségével Szlovákiában a „Szlovják Nemzeti Tanács” nevében röpcédulákat is terjesztettek, amelyekben a katonáskodás és az adófizetés megtagadására szólították fel a keleti szlovákokat. Egyúttal arra ösztönözték őket, hogy üzzék el a szlovják föld terményeit elrabolni és begyűjteni akaró nyugati szlovákokat. A szlovják mozgalom titkos célja az volt, „hogy átítassa a szlovják népet azzal a tudattal, hogy annyi benne a magyar vér, mint a szláv vér, hogy a magyarnak a legközelebbi, ugyan más nyelven beszélő testvére. Ily módon teremtenők ki az úgynevezett magyaro-szlovják típust, amelynek meggyőződésévé válnék, hogy ha más nyelven beszél is, van annyira magyar, mint a csongrádi magyar. Elszakíthatatlan kötélekkel fűzzük így a szlovjákot a magyarhoz. [...] nem fog ellenállni a magyarosításnak, s idővel beolvad a magyar etnosba. [...] A tót nem egyéb, mint a magyarnak olyan tájfajtája, amelyik tót nyelven beszél, s egész összességében több ósszláv vér van benne, mint a magyarban. Egyéb népi tulajdonságaiban azonban a tót tájak népe közelebb áll a szomszédos magyar falvak népéhez, mint más tót tájak népéhez, vagy mint a magyarok különböző tájtípusai egymáshoz. A szlovákok a cseheknek csak nyelvrokonai, de nem nép- és vérrokonai. Ezzel szemben a magyarokkal ugyan nem nyelvrokonok, de nép- és vérrokonok”.⁸⁴

A szlovják nyelv különbözőségének és önállóságának hangsúlyozása a szlovják mozgalomban a későbbiek folyamán is fontos maradt. Kászonyi Ferenc magyar egyetemi tanár többek között rámutatott: „[...] annak, hogy a szlovjákot a szlovák nyelv tájszólásának tekintjük, az a feltétele, hogy a szlovják a szlováknak tája volt-e vagy sem. Volt-e rá akár politikai, akár vallási, gazdasági, társadalmi vagy más kulturális befolyása, ami döntőleg hatott nyelvközösségi egyénisége kialakulására.” Kászonyi leszögezte továbbá, hogy a szlovják nyelv kellő mértékben különbözik a szlováktól ahhoz, hogy külön nyelvnek lehessen tekinteni. Egy szlovjákul beszélő ember a szlovák nyelv közelebbi ismerete nélkül képtelen egy szlovák újságcikket megérteni, egyes szavakat itt-ott megért, de egész mondatokat már csak ritkán. „A szlovják gyermek, ha szlovák iskolába jár, szinte új nyelvet tanul, mely az övétől szinte minden szóban többé-kevésbé különbözik. [...] Még a középiskolások is, bármennyire nevelik beléjük az iskolában a szlovák tudatot és anyanyelvük neveléséig, szégyellnivaló voltát, amint kilépnek az iskola kapuján, győz az anyanyelv, és rögtön szlovjákra fordítják át a beszélgetést.”⁸⁵ Kászonyi ezért hibának tartotta az irodalmi szlovák erőltetését a visszacsatolt terület iskoláiban: „A szlovákizmus terjesztése legfeljebb arra alkalmas, hogy a szlovják nyelv meglévő nagy vitalitását elveszítse, s a szlovjakság jó része hamarosan visszamagyarosodjon, mert ha saját nyelvén nem tanulhat, akkor inkább a magyar nyelvet fogja elsajátítani.”⁸⁶ Kászonyi okfejtését nem tudjuk, hogy fogadta Dvortsák, de a konzultáció később is megmaradt köztük e kérdésben.

1940. szeptember 15-én Regeteruszkán, az ottani búcsú alkalmával szlovják népnepélyt rendeztek, ahol Dvortsák költeményeit és írásait olvasták fel, melyekben a szerző az ezeréves magyar államról beszélt, ahol a szlovjások és a magyarok egységben, megértésben és sorsközösségben éltek. Dvortsák beszédet is mondott, amelyben kiemelte, hogy nem fogadják el a szlovák nyelvet, hanem ragaszkodnak a maguk szlovják nyelvéhez. Hallgatósága tartózkodással fogadta a hallottakat. Az aktivisták fellépése is hatástalan volt, és visszhang nélkül maradt. A szlovák politikusok jobbnak látták, ha említést sem tesznek az eseményről, mert azzal csak reklámot csináltak volna a mozgalomnak. Dvortsák és a körülötte csoportosuló értelmiségiek azonban nem adták föl. Meggyőzték a Kassa környéki Abaszéplak magyar jegyzőjét, hívja össze a környékbeli szlovák iskolák tanítóit és szorgalmazza, hogy a környéken lévő iskolákban a szlovják nyelvet használják oktatási nyelvként. A jelenlévők – néhány kivételtől eltekintve – nevelésnek tartották és elutasították Dvortsák kezdeményezését.⁸⁷ A *Naša Zastava* azonban az eset kapcsán arról írt, hogy a szlovjások örömmel fogadták a kezdeményezést, a nyugati szlovákoknak pedig nincs semmi közük ehhez a kérdéshez.⁸⁸ 1941-ben Dvortsák a politikai élet irányítására pedig létrehozta a *Naša Gazdovská Strana* nevű pártot.⁸⁹ Dvortsák belátta, hogy mozgalmát a széles népközönség előtt is be kell mutatnia, ezért több tudományos konferenciát is szervezett. Ezek egyikén, az 1941. május 3-án a Felvidéki Tudományos Társaságnak a szlovják kérdésről tartott konferenciáján Dvortsák a következőket fejtette ki mozgalmáról: „[...] Szlovják területen ez a nyelv él, ennek a nyelvnek van irodalma, és bátor vagyok megállapítani, hogy ahogyan nincs csehszlovák nyelv, úgy nincs egységes szlovák nyelv sem. Nálunk az utóbbi időben, úgy látszik, előzékenységéből sajnos elhanyagolták a régi »tót« kifejezést, és egyszerűen a szlovák kifejezést használják, mondom, bizonyára azért, hogy előzékenységet mutassanak azok iránt, akik ezzel azt a politikai célt akarják elérni, hogy egységesítsék a keleti tótságot a nyugati tótsággal.” Dvortsák nehezményezte, hogy a keleti és a nyugati szlovákokat egyaránt szlováknak minősítették; ez a magyar sajtó tudatlanságára utal. Hibaként említette, hogy nem választják szét a két nyelvet, és ezzel nagy szívességet tesznek a csehszlovákizmusnak

és a szlovakizmusnak: „[...] más a népi öntudata a keleti tótnak, mint a közép-tótnak és a nyugati tótnak. Nyelvét nem szokta »slovenský jazyknak«, (szlovák nyelvnek) nevezni, hanem azt szokta mondani, hogy ő a maga nyelvén, »po našemu« (sajátunkon) beszél, nem szlováknak, hanem szlovjáknak nevezi magát.”⁹⁰ A konferencián Bonkáló Sándor magyar egyetemi tanár is síkra szállt a szlovják mozgalom mellett és nyíltan kimondta, miért lenne olyan fontos Magyarország számára a mozgalom: „Olyan terület ez a keleti tót terület, hogy azzá lehet nevelni, amivé a mindenkori hatalom neveli. Ha nagyon sokáig tartana ott a tót uralom, néhány évtized alatt ezt a területet el lehetne tótosítani. Viszont ha ezt a területet annak idején odakapcsolták volna a mai rutén területhez, nagyon könnyen el lehetett volna ruténésíteni.”⁹¹ A Miniszterelnökség Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztálya 1942 második felében csatlakozott a konferencián elhangzottakhoz, fenntartással, de hasznosnak ítélte meg a szlovják mozgalmat. Álláspontját az alábbi feljegyzésben összegezte: „Ismeretes, hogy a szlovják mozgalmat magát ügyosztályunk megfelelő mérséklettel ugyan, de támogatja. Ez a politikai jellegű mozgalom lehet hasznos hivatalokon és iskolákon kívül társadalmi alapon, ez idő szerint nem kívánatos azonban, hogy az amúgy is gyakran kritika tárgyává tett mozgalom az iskola falai közé vonuljon be, és ott lehessen alapja esetleges széthúzásnak.”⁹² A Kisebbségi Ügyosztály ugyanakkor a szlovják kérdésben a végső állásfoglalást a háború befejezése utáni időre halasztotta. Véleményük szerint az akkori helyzetben kell majd dönteni arról, vajon leépítsék, vagy éppen ellenkezőleg, támogassák-e a mozgalmat. A magyar politikai vezetés tehát belátta, hogy a szlovák–szlovják megosztási politika rövid távon nem hozhat eredményt. Lemondott a kérdés további erőltetéséről, annál is inkább, mert ezzel csak rontotta volna az amúgy is feszült szlovák–magyar viszonyt.

(*Epilógus*) Dvortsák számos verset is írt szlovják nyelven, melyek mind megjelentek kisebb kiadványokban, végül ezeket összegyűjtve 1943-ban *Vlas a serco: verše* címmel adta ki.⁹³ Nemzete néppé formálásában odáig ment, hogy 1943-ban írt egy himnuszt is a szlovjákok részére, amelyet meg is zenésítettek. Dvortsák belátta, ha nemzetet akar teremteni, akkor szótárt és himnuszt kell adnia a népének, amit meg is valósított. A himnusz címe is sokatmondó: „*Szlovjáknak születtem*”.⁹⁴ A szövege is érdekes, hiszen arról szól az elején, hogy „*Szlovjáknak születtem és szlovjákként is halok meg.*” A himnusz további részében azt hangsúlyozzák ki, hogy az édesanyjuk tanította nekik ezt a nyelvet, amelyet nem cserélhetnek fel semmi másra, mivel számukra ez a legkedvesebb és legszebb hangzású nyelv, azokon a helyeken, ahol szlovjákok laknak.⁹⁵ Ezenfelül még egy imát is szerkesztett Dvortsák, *Szlovjákok imája* címmel a magyar irredenta „Hiszek egy Magyarország feltámadásában” mintájára, amelyet szintén megzenésítettek. Ebben arról biztosítja a magyarokat, hogy örökre hűségesek maradnak a szlovjákok hozzájuk, hiszen azokat a földeket, ahol laknak, Szent István magyar királytól kapták. A magyarok és a szlovjákok sziklaszilárdan egymás mellett állnak, szövetségüket senki sem tudja megosztani.⁹⁶

Dvortsák igyekezett identitást teremteni népe számára, ezért volt fontos a himnusz megalkotása. Meg kell jegyeznünk, hogy a szlovják nyelv idővel megindulhatott volna egy külön szláv irodalmi nyelv és egy külön szlovják népi öntudat kialakulása folyamán, de további fejlődéséhez több száz év zavartalan fejlődési időszak kellett volna, és akkor sem biztos, hogy függetlenné vált volna. Ezeken kívül jelentős pénzügyi támogatásra, illetve kedvező történelmi és politikai helyzetre is szükségük lett volna, amely során pozícióba hozhatók. Dvortsák államalakulata lojális lett volna Magyarországhoz, amely a magyar államegység megtartását tűzte ki célul. Meg kell jegyeznünk, mint

ahogy az eseményeken keresztül láhattuk, a Kelet-Szlovák Köztársaság életképtelennek bizonyult, hiszen területe pontos határait sem lehetett meghatározni, s amilyen gyorsan létrejött, ugyanolyan gyorsan megszűnt. Az ezekben a vármegyékben élő szlovjakok identitása a nagyhatalmi döntésekkel szemben mozgósítható volt arra, hogy megpróbálják saját különállásukat ideig-óráig fenntartani, megőrizni. Meg kell állapítanunk, hogy a Dvortsák által szorgalmazott szlovják különállás hangsúlyozásának 1918–1919 között lehetett némi alapja, ám 1938 után politikai szempontból már a megvalósíthatatlan kategóriába került át. Ennek ellenére a szlovják kérdés az első bécsi döntést követően ismét szerepet kapott, Dvortsák is aktivizálta magát Kassán, és 1939–43 között újra a szlovják nyelv népszerűsítésén és mozgalma kiterjesztésén dolgozott. Pályája példa a nemzetépítés és az emigrációs politikálás csapdájára, Dvortsák identitásformálására nem volt vevő a kelet-szlovák lakosság, és ebben a tevékenységében a szlovák diplomácia is minden eszközzel akadályozta 1939 után. Dvortsák írásaiban a szlovják eszme (azaz a kelet-szlovák szeparatizmus) és a szlovákok függetlenségének követelése teljesen összeegyeztethető volt és felváltva követelte írásaiban annak megvalósítását, írásait is lekötötte ez a motívum. Dvortsák személyiségét, illetve eltökéltségét és macacsságát jól példázza az a tény, hogy az 1930-as években is használta elnöki címét és a Kelet-Szlovák Népköztársaság levélpapírján bonyolította levelezését.⁹⁷ Dvortsák Viktor 1943-ban bekövetkezett halála után a „szlovják mozgalom” meggyengült, 1945 után pedig teljesen elhalt – erről a kérdéstről Csehszlovákiában sokáig még csak beszélni sem lehetett. A szlovják kérdés és a Kelet-Szlovák Népköztársaság története feledésbe merült. Dvortsák irodalmi munkássága, amely arra irányult élete utolsó éveiben, hogy az identitásukat erősítse és a nemzetépítés felé vigye a szlovjakokat, szintén elvesztette aktualitását. Próbálkozása elbukott, a nyelvi különállás nem tudott politikai támogatást és tömegtámogatást kapni.

IRODALOM

- Ablonczy Balázs: A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok. /Kisebbség és művelődési tanulmányok/* Pozsony, 2011, Kalligram.
- Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből. 1918–38.* Galánta–Dunaszerdahely, 2002.
- Ábrahám Barna: Szlovákok és szlovjakok: a nemzet határai. *Limes Tudományos Szemle*, 16. évf. 2003. 3. sz.
- Boros Ferenc: *Magyar-csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben.* Budapest, 1970, Akadémiai Kiadó.
- Dvortsák Győző: *A revízió és Franciaország.* Budapest, 1933.
- Dvortsák Győző: *Sáros földje. 1914–15.* Eperjes, 1916, Kósch Árpád Könyvnyomató-Intézete.
- Fogarassy László: *Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. /A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 12./* 1973.
- Hronský, Marián: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918–1920).* Bratislava, 2011.
- Ivácso Ádám: A szlovák emigráns mozgalmak kapcsolatai a magyar kormánnyal a két világháború között. In Kálai Sándor (ed.): *Juvenilia V. Debreceni bölcsész diákkörösök antológiája.* Debrecen, 2013, 143–155. o.
- Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar föltámadás.* Magyar Hírlap Könyvek. Budapest, 1989, Pallas Lap- és Könyvkiadó Vállalat.
- Michela, Miroslav: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon.* Békéscsaba–Budapest, 2016, Magyarországi Szlovákok Kutatóintézete – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézete.
- Miškovič, Alojz: *Maďarské úmysly so Slovákmi.* Bratislava, 1944.
- Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés.* Budapest, 2007, Osiris.
- Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Budapest, 1999, Osiris.
- Simon Attila: Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok. *Történelmi Szemle*. LIX. évf. 2017, 4. sz. 569–590. o.

- Šrobár, Vavro: *Osvobodene Slovensko. Pamäti z rokov 1918–1920. I. kötet*. Prága, 1928, Čin.
- Szarka László: *A szlovákok története*. Budapest, 1993, Bereményi Könyvkiadó.
- Szarka László: *A multietnikus nemzetállam 1918–1992. Kísérletek, kudarcok és kompromisszumok Csehszlovákia nemzetiségi politikájában*. Pozsony, 2016, Kalligram.
- Szarka László: A történeti Magyarország felbomlása: katonai akciók, demarkációs vonalak. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Bp., 2008, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet.
- Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995, Kalligram.
- Szeghy-Gayer Veronika: Államfordulat és az újrastrukturálódó helyi elit Bártfán 1918–1919. *Századok*, 152. évf. 2018. 6. sz.
- Sztancs Gábor: Kassa helyzete és sorsa 1918 őszén. In Hajdú Anikó (szerk.): *Multietnikus Világok Közép-Európában 1867–1944*, 2016, TéKa.
- Sztancs Gábor: Változások az önrendelésre Sáros és Abaúj-Torna vármegyékben. Esettanulmány az 1918. végi magyar összeomlás és csehszlovák államalapítás regionális vonzatairól. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 23. évf. 2021. 1. sz.
- Szviezsényi Zoltán: *Hogyan veszett el a Felvidék?* Budapest, 1921, Franklin-társulat.
- Tajták, Ladislav: *Národnodemokratické revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Prešov, 1972, Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafárika.
- Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Budapest, 1967, Akadémiai Kiadó.
- Völgyesi Zoltán: Akik nem akarták Csehszlovákiát – „A Keleti Tót Kérdés” a Jászi-féle Nemzetiségi Minisztériumnak küldött jelentések tükrében. *Archivnet*, 20. évf. 2020. 3. sz. <https://archivnet.hu/akik-nem-akartak-csehszlovakiat-a-keleti-tot-kerdes>. letöltés dátuma 2021.03. 30.
- Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram.

JEGYZETEK

- Dvortsák Viktor (1878, Felsővízköz – 1943, Budapest) neve egyes forrásokban Dvorcsák Viktorként és Dvortsák Győzőként szerepel, de néha Dvorcsák Győzőként, szlovákul pedig Viktor Dvorčákként írnak róla. Én a *Dvortsák* írásmódot részesítettem előnyben, mivel ő maga is ezt a nevet használta leggyakrabban a korabeli forrásokban. Szlovák származású politikus, író, költő, Sáros vármegyei főlevéltáros volt. Középkorlát Bártfán, Eperjesen és Kassán végezte, majd filozófiai tanulmányokat folytatott a budapesti egyetemen és a párizsi Sorbonne-on. Külföldi tanulmányutakat tett Francia-, Német-, Lengyel-, Orosz- és Olaszországban. 1904-ben Sáros vármegye főlevéltárosa lett, a következő évben házasságot kötött a tehetős francia családból származó Lataste Jozeffinnel, akitől két lánya is született. Dvortsák 1910 és 1917 között az Eperjesi Lapok, 1917–1918 folyamán pedig az Eperjesi Újság szerkesztője volt. 1907-től a *Naša Zastava* újság segédszerkesztőjeként, majd főszerkesztőjeként dolgozott. Több történelmi könyve is megjelent, de szlovák nyelvű verseket is írt. 1918. december 11-én Kassán kikiáltotta a Kelet-Szlovák Népköztársaságot, amiért a csehszlovák hatóságok távollétében eltűntek. Dvortsák ezt követően évtizedeken keresztül Magyarországon és külföldön fejtett ki propagandát egy Magyarországon belüli szlovák autonóm terület vagy államforma létrehozása érdekében, majd életre kellette a szlovák mozgalmat. 1943-ban halt meg Budapesten. Lásd Mat’ovčík, Augustín: *Biografický lexikón Slovenska*
- II. C-F. Martin, 2004, Slovenská národná knižnica, 696. o.
- 1844-ben Kassán jelent meg Ján Andraščík, római katolikus pap *Šenk palenčeni* című színdarabja, amely egyúttal az alkoholelles mozgalom egyik kulcsfontosságú, sárosi szlovák dialektusban készült műve.
- A szlovák mozgalom történetéről bővebben lásd Gayer Veronika: Slojacké regionálne hnutie v rokoch 1907–1918. *Mesto a Dejiny*, 2014. 3. sz. 68–83. o.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), K-28. Miniszterelnökség (M.E.) Kisebbségi és Nemzetiségi osztály 49. csomó. 21 798. szám alatt 1940. dec. 13.
- A kérdéshez lásd még: Ladislav Tajták: K otázke učebnic vo vychodoslovenskom nárečí. *Nové obzory*, 1964. 6. sz. 43–57. o.
- Kászonyi Ferenc: A szlovák kérdés. Dvorčák Győző emlékére. *Kisebbségvédelem*, 6. évf. 1943. 3–4. sz. 1. o.
- Ábrahám Barna: Magyar-németek, tótok, szlovjakok, magyar oroszok, vendek. Népnév és identitás a 19. században. In uő. (szerk.): *Magyar-szlovák terminológiai kérdések*. Piliscsaba, 2008, PPKE, 6. o.
- Šutaj, Štefan – Szarka, László: *Reginálna a národná identita v maďarskej a slovenskej histórii 18. - 20. storočia. – Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben*. Prešov, 2007, Univerzum, 188. o.
- Uo. 80. o.

- 10 Miškovič, Alojz: *Maďarské úmysly so Slovaki*. Bratislava, 1944, 8. o.
- 11 Szeghy-Gayer Veronika: Államfordulat és az újrastrukturálódó helyi elit Bártfán 1918–1919. *Századok*, 152. évf. 2018. 6. sz. 1215. o.
- 12 Ábrahám Barna: Szlovákok és szlovjácok: a nemzet határai. *Limes*, 16. évf. 2003. 3. sz. 55–66. o.
- 13 Deklarácia slovenského národa. In Švorc, Peter: *Zrod republiky*. (Dobové dokumenty, spomienky a stanoviská 1914 – 1918). Košice, 1991, Slovo, 105. o.
- 14 Szarka László: *A szlovákok története*. Budapest, 1993, Bereményi Könyvkiadó, 152. o.
- 15 A „Tót Impérium” koncepcióját és térképvezetést lásd: Fogarassy László: Hodža Milán és a Károlyi-kormány. *Palócföld*. 24. évf. 1990. 5. sz. 83–84. o. és Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995, Kalligram, 260–261. o.
- 16 Šrobár, Vavro: *Osvobodene Slovensko. Pamäti z rokov 1918–1920*. Praha, 1928. 1. kötet. 212. o.
- 17 Az eredeti forrásokban kelet-szlovák dialektusban szerepelt: *Vichodno Slovenská Narodná Rada* szlovjácok.
- 18 Michela, Miroslav: *Trianon labirintusaiban. Történelem, emlékezetpolitika és párhuzamos történetek Szlovákiában és Magyarországon*. Békéscsaba–Budapest, 2016, 20. o.
- 19 MNL OL, K-40-VII-43. 1918. november 2.
- 20 A „Keleti Svájc” koncepciójának megfelelően Magyarországot demokratikus föderációvá alakították volna át, és a svájci minta alapján nemzeti kantonokat hoztak volna létre a területén, időlegesen. Bővebben lásd a „Keleti Svájc” elképzelésekhez Szarka László: A helvét modell alternatívája és kudarca 1918 őszén. Adatok, szempontok a Károlyi-kormány nemzetiségi politikájának történetéhez. *Kisebbségkutató*, 17. évf. 2008. 2. sz. és Fedinec Csilla – Vehes Mikola: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Bp., 2009, Argumentum – MTA Etnikai Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, 23–24. o.
- 21 Naša Zastava, 1918. november 17., 6–7. o. *Vichodne slovjaci!*
- 22 MNL OL, K40, VII. tétel, 2311/1918
- 23 A tárgyalások az előzetes demarkációs vonalak kijelölése kapcsán zajlottak. Erről bővebben lásd Szarka László: *Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbségek-kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában*. Bp., 1998, Ister Kiadó, 113–125. o. és Dejmek, Jindřich – Kolar, František: *Československo na párižské mírové konferenci 1918–1920*. I. Praha, 2001, 20. dok. 85–87. o.
- 24 Jászi miniszter és a keleti tótok. *Világ*, 1918. december 7., 3. o.
- 25 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária magyar feltámadás*. Bécs. 1920. 64. o.
- 26 Szarka László. A szlovák–magyar szakítás 1918 őszén: Elhatárolás és örendelkezés. In: Emlékkönyv Zeman László 80. születésnapjára. Dunaszerdahely, 2008, Lilium Aurum, 13–46. o. és Hronský, Marián: *Budapeštianské rokovanie Milana Hodžu a prvá demarkačná čiara medzi Slovenskom a Maďarskom*. In: Pekník, Miroslav (ed.): *Milan Hodža štátnik a politik*. Bratislava, 2002, Veda, 157–181. o.
- 27 Jászi Oszkár: *Magyar kálvária – magyar feltámadás*. Budapest. 1989, Pallas, 71. o.
- 28 Szviezsényi Zoltán: *Hogyan veszett el a Felvidék?* Budapest, 1921, Franklin-társulat, 79. o.
- 29 Sztancs Gábor: Kassa helyzete és sorsa. In Hajdú Anikó (szerk): *Multietnikus Világok Közép-Európában 1867–1944*. 2016, 114–115. o.
- 30 MNL OL, K40, VII. tétel, 563/1918.
- 31 Uo.
- 32 MNL OL K40 VII tétel 634/1918. Lásd még Völgyesi Zoltán: *Akik nem akarták Csehszlovákiát – „A Keleti Tót Kérdés” a Jászi féle nemzetiségi Minisztériumnak küldött jelentések tükrében*. Archivnet 20. évf. 2020. 3. sz. <https://archivnet.hu/akik-nem-akartak-csehszlovakiat-a-keleti-tot-kerdes>. letöltés dátuma 2021.03.30.
- 33 Török Petra: A körtvélyesi „Jardin Paradis”. Lesznai Anna felvidéki Árkádiája. *Kalligram*, 12. évf., 4. sz. 27–57. o.
- 34 MNL OL K40 VII tétel 634/1918. Lásd még Völgyesi: *Akik nem akarták ...*
- 35 Ladislav, Tajták: *Národnodemokratické revolúcia na východnom Slovensku v roku 1918*. Prešov, 1972. Filozofická fakulta Univerzity P. J. Šafarika, 83–85. o. és Szarka László: *A multietnikus nemzetállam 1918–1992*. 2016, Kalligram, 76. o.
- 36 Szarka László: A történeti Magyarország felbomlása katonai akciók, demarkációs vonalak. In: (szerk.) Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Bp., 2008, 15–16. o.
- 37 Vojensko Historický Archiv továbbiakban: (VHA Praha) Verejně Správy (VS-Schöbl), 1918. krabica I doboz, dok. 43. 117. o. A csehszlovák titkosszolgálati jelentés szerint Dvortsák 400 koronát vette fel Eperjesen a városi banktól azzal a céllal, hogy Budapestre utazzon és ott Jászi Oszkár miniszterrel találkozzon.
- 38 Dvortsák „keleti tótokra” való hivatkozása a sajtóban azért volt fontos, hogy ezzel is érzékeltesse különállását a szlovákságon belül.
- 39 Megmozdult az egész ország az elszakadási törekvések ellen. *8 Órai Újság*, 1918. december 4, 1. o.
- 40 *Felsőmagyarország*, 1918. december 6. 7. o.
- 41 Bulissa életéről lásd Iváncsó Ádám: Bulissa Károly – az irredenta kalandor. *Újkor*; 2022. 07. sz. <https://ujkor.hu/content/bulissa-karoly-az-irredenta-kalandor> 2022. 11. 04. letöltés
- 42 Romsics Ignác: *A trianoni békeszerződés*. Bp., 2007, Osiris, 74. o.
- 43 Uo.
- 44 Boros Ferenc: *Magyar–csehszlovák kapcsolatok 1918–1921-ben*. Bp., 1970, Akadémiai Kiadó, 50. o.
- 45 Ladislav Tajták: Úsilie maďarských vládnucích tried

- o udržanie Slovenska v rámci Uhorska v roku 1918. *Historický Časopis*, 1966. 4. sz. 570. o.
- 46 Popély Gyula: *Felvidék 1914–1920*. Bp., 2010, 240. o.
- 47 *Pesti Hírlap*, 1918. december 12. Kikiáltották az önálló tót köztársaságot. 2. o.
- 48 *Kassai Munkás*, 1918. december 14. IX. évf. 6. szám 3. o.
- 49 Simon Attila: Kassa három megszállása. Párhuzamok és tanulságok. *Történelmi Szemle*. 2017. 4. sz. 572. o.
- 50 Sztancs Gábor: Változások az önrendelkezésre Sáros és Abaúj-Torna vármegyékben. Esettanulmány az 1918. végi magyar összeomlás és csehszlovák államalapítás regionális vonzatairól. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 23. évf. 2021. 1. sz. 82–83. o.
- 51 Magyarország területe és az új szomszédok. *Népszava*, 1918. december 14. 3. o.
- 52 Uo.
- 53 Uo.
- 54 Hronský, Marián: *Trianon. Vznik hraníc Slovenska a problémy jeho bezpečnosti (1918–1920)*. Bratislava, 2011, 48. o.
- 55 MNL OL, K-27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1918. november 14.
- 56 Z tizedna. *Naša Zastava*, 1918. december 22. 6–7. o.
- 57 VHA Praha, VS-Schöbl, 1918. Krabica I. doboz, a dokumentum száma 43, 117. 1918. december 18-i jelentés.
- 58 Hronský: *Trianon ...* 71–72. o.
- 59 Utolsó napjaink a cseh megszállás előtt. *Szepesi Lapok*, 1918. december 14. 1. o.
- 60 Fogarassy László: *Felvidéki gerillaharcok a Károlyi-kormány idején. /A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 12./* Miskolc, 1973, 235. o.
- 61 Švagorský, Štefan – Ondrejovič, Slavomír: Východo slovenský jazykový separatizmus v 19. a 20. storočí. *Slovenská reč*, 2004. 3. sz. 144–145. o.
- 62 Angyal Béla: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–38*. Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 46–47. o.
- 63 Lásd Zeidler Miklós: Magyar revizionizmus a két háború között. *Valóság*, 44. évf. 2001. 3. szám. 10–11. o.
- 64 Michela, Miroslav: František Jehlička politikai pályafordulatai 1918–1920-ban. *Pro Minoritate*. 2005. tél. 35. o.
- 65 Zeidler Miklós: *A reviziós gondolat*. Pozsony, 2009, Kalligram, 97. o., Romsics Ignác: *Bethlen István*. Budapest. 1999. 186. o.
- 66 Ablonczy Balázs: Az elnök Párizsban. Dvortsák Győző franciaországi élete. In: Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Mészáros Andor (szerk.): *Varietas Europica Centralis. Tanulmányok a 70 éves Kiss Gy. Csaba tiszteletére*. Budapest, 2015, ELTE Eötvös Kiadó, 16. o.
- 67 Dvortsák Győző: *Sáros földje. 1914–15*. Eperjes, 1916. 32. o.
- 68 A Dvortsák párt népgyűlése. *Nyírvidék*, 1920. június 5, 1. o.
- 69 Ablonczy: *Az Elnök Párizsban...* 15. o.
- 70 Uo. 17. o.
- 71 Dvortsák Trianon után a magyar kormány alkalmazásában állt, fedőneve: *Szöke Költő*. Lásd Tilkovszky Lóránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938–1941*. Bp., 1967, Akadémiai, 134. o.
- 72 MNL OL, K428/a, MTI Napi tudósítások. 1921. július 5.
- 73 MNL OL, K428/a, MTI Napi tudósítások. 1921. szeptember 6.
- 74 MNL OL, K428/a, MTI Napi tudósítások. 1921. augusztus 15. Lásd Iváncsó Ádám: *A szlovák emigráns...* 148. o.
- 75 Viktor Dvortchak: *Benes et sa republique*. Paris, 1935.
- 76 Dvortsák Győző: A revízió és Franciaország. Bp., 1933. 19. o.
- 77 Uo.
- 78 Uo. 13. o.
- 79 Tajták, Ladislav: K otázke vydávania učebnic vo východoslovenskom nárečí. In: *Nové obzory*, 1964/6. 56. o.
- 80 Tilkovszky: *Revízió és ...* 134. o.
- 81 Dobranski, Edo: *Slovjackska gramatika*. Kassa, 1941, Ojčizma.
- 82 Uo. 5. o.
- 83 MNL OL, M. E., Nemzetiségi és Kisebbségi Ügyosztály. K-28, 49. cs. 91. tétel.
- 84 Kászonyi Ferenc: *Magyar-szlovák vérközösség. /Nemzeti Könyvtár könyvsorozat 27./* Bp., 1940, Stádium. 30–31. o.
- 85 Kászonyi: *A szlovják ...* 2–4. o.
- 86 Uo. 15. o.
- 87 *Slovenská Jednota*, 1940. szeptember 28., 4. o.
- 88 *Naša Zastava*, 1940. október 10. 3. o.
- 89 Ablonczy Balázs: A magyar revíziós politika szlovák ágensei a két világháború között. In *Nyombiztosítás. Letűnt magyarok*. Pozsony, 2011, Kalligram, 83. o.
- 90 MNL OL, KÜM, K-63. 462. cs. szám nélkül. (A Felvidéki Tudományos Társaság a szlovják kérdésben tartott konferenciáról készített feljegyzése. 1941. június 20.)
- 91 Uo.
- 92 MNL OL, M. E., Nemzetiségi oszt. K-28, 50. csomó. 91. tétel, P 18454/1942. sz.
- 93 Viktor Dvorčak: *Vlas a serco: verše*. Kassa, 1943.
- 94 Uo. 29. o. Ezúton szeretném megköszönni Szeghy-Gayer Veronikának, hogy felhívta a figyelmemet ezekre a munkákra.
- 95 Uo.
- 96 Uo. 30. o.
- 97 Ablonczy: *Nyombiztosítás* i. m. 80. o.

Adatok Borzsák István könyvtáros életrajzához

A klasszika-filológia művelőinek körében aligha akad olyan, aki ne találkozott volna Borzsák István (1914–2007) nevével, kinek az antik kultúrát érintő megannyi munkáján túl magyar Tacitus-fordításai biztosítanak örök emléket. Rövid írásunkban a jeles klasszika-filológus vele egyező nevű nagybátyjának, Borzsák Istvánnak (1891–1959), a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtára munkatársának a pályáját kívánjuk feleleveníteni. Az életrajzi adatok kutatásában fontos lépést jelentett az eddig lappangó Borzsák-hagyaték online árverésen való felbukkanása, mely így a kevésbé ismert részletek körvonalazásában is segítségünkre voltak.¹

Borzsák István Monoron (Pest megye) született, nehéz anyagi körülményekkel küzdő, sokgyermekes értelmiségi családban, édesapja, Borzsák Sándor (1853–1916) ügyvéd volt, aki az I. világháború vészterhes éveit alatt hunyt el. A családban kemény, részben a társadalmi érintkezést befolyásoló református nevelés érvényesült, mely Borzsák későbbi muzeális elhivatottságának is fontos alapját képezte. Iskoláit Monoron kezdte meg, majd jó eredményeinek köszönhetően felvételt nyert a kimagasló szellemi légköréről ismert Budapesti Református Gimnáziumba (ma: Lónyay Utcai Református Gimnázium és Kollégium), melynek saját bevallása szerint, elsődleges szerepe volt munkamoráljának kialakításában. Itt jegyezzük meg, hogy az egy generációval fiatalabb klasszika-filológus Borzsák István szintén ebben az intézményben fogja végezni középiskolai tanulmányait, környezetében olyan későbbi, szintén kimagasló tehetségekkel, mint Devecseri Gábor klasszika-filológus, költő, műfordító vagy Szilágyi János György óorkutató, művészettörténész.

Borzsák István felsőfokú tanulmányait a Budapesti Tudományegyetem (a mai Eötvös Lóránd Tudományegyetem) Bölcsészettudományi Karán végezte, doktorátust szerezve. Fő tantárgya a magyar irodalomtörténet volt, melléktárgyként pedig magyar nyelvészet és esztétikát tanult. A muzeális pályán való elhelyezkedés ekkorra már végérvényes pályaképként manifesztálódott benne, a kulturális szférára súlyos teherterét nyomó I. világháború alatt, 1915 nyarán már díjmentes alkalmazottként dolgozik a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárában. Hadiszolgálatot nem teljesített, bár saját elmondása szerint, ez idő tájt kezdett el autodidakta módon orosz nyelvet tanulni. A friss diplomás Borzsák nagy energiákkal kezdi meg könyvtárosi munkáját: félévvel később (1916. 01. 04-től) már a gyakornoki/szakdíjnoki pozícióban találjuk, 1921-ben nyeri el a múzeumi (könyvtári) segédőri címet.² Pályája látszólag töretlenül ívelt, mint-hogy az igen tekintélyes munkát adó Hírlap- és Folyóirat-szakosztályra került.³ 1926 februárjában a szakosztály vezetője lett, azonban megbízatása kérészéletűnek bizonyult: 1928 októberében – Borzsák életrajzának állítása szerint bármilyen valós indok nélkül – Hóman Bálint főigazgató véglegesen elmozdította helyéről. Az események hátterére vonatkozólag csak találgatásokba bocsátkozhatunk.

A Tanácsköztársaság bukását követő esztendőkből sporadikusan merültek fel példák múzeumi dolgozók elmozdítására vagy elbocsátására. Supka Géza régész-művészettörténészt, a majdani *Literatura* folyóirat szerkesztőjét, homályos, „kommunista-gyanús” vádakra hivatkozva nem vették vissza munkakörébe, ami pályáját teljesen kerékbe törte, mondhatni, örökre elválasztva őt addigi kutatásaitól.⁴ Borzsák István maga említi (az 1950-es évek politikai szájíze szerint pozitív kontextust remélve), hogy bátyja, Borzsák Benő (Borzsák István klasszika-filológus édesapja) 1919-ben vállalt szerepe

miatt elvesztette gimnáziumi tanári állását. Továbbá, mellékesen hozzáteszi, hogy ő maga 1921-ben került először kapcsolatba a szocialista eszmékkel, ugyanis titokban Bécsből, Sopronon keresztül csempészték be számára Karl Marx: *A tőke* című meghatározó művét. Borzsáknak a Horthy-korszak időszakában nem volt kapcsolata illegális baloldali körökkel, saját bevallása szerint az I. világháborút követő időszak kezdte érdeklődését a politika és társadalomtudományok irányába (is) terelni. Az elmozdítás oka így lehetőség szerint eredhetett akár testvére korábbi tevékenységéből, intézményi szinten a dolgozók körében sem volt példa nélküli, hogy a Tanácsköztársaság idején a rettegett névtelen feljelentések mögött saját (rivalizáló) kollégákat sejtsek, melynek „kölcsonét” utólag törleszteni igyekeztek.

Borzás István és Borzás Istvánné, Bereczki Irén Gizella, 1930–1940-es évek
(ismeretlen szerző felvétele)

Az 1930-as években Borzás karrierjének osztályrésze konstans mellőzöttség volt, évek hosszú során semmilyen előrelépésére nem kerülhetett sor, mely anyagi helyzetében is kedvezőtlen nyomot hagyott. Mindezekről függetlenül, kutatásvágya aligha csüggedt: az országban elsőként foglalkozott a magyarországi magyar és idegen

nyelvű ponyvairodalom szisztematikus gyűjtésével, két periódusra osztva: 1712–1920 és 1921–1944. Évtizedek munkájának eredményeként teljes cédulakatalógust, részletes jegyzetanyagot, egy komplett monográfia alapjait hozta létre. Az életrajz szerint 1945 után, mikor olvasótermi felügyelői tisztségéből felmentve ismét kutatói státuszt kaphatott az OSZK-ban, kezdte meg a kiterjedt munkát, melyet 1950. évi nyugdíjaztatása sem akasztott meg, szerencsés fordulatként a Magyar Tudományos Akadémia felkarolta az addig más által soha nem folytatott kutatást. Az újonnan felbukkant hagyatéki dokumentumokból kiderül, hogy Borzsákot még gyengülő egészségi állapota mellett, halála évében, 1959. februárjában is erősen foglalkoztatta a hatalmas adathalmaz sorsa, határozottan kívánva azok publikálását. Dr. Hárs Jenő orvosnak címzett levelében, bekövetkező halála esetén nyomatékosan kéri az anyag rendezését, továbbá felesége által való értékesítés biztosítását. Sajnálatos módon, a kiemelt jelentőségű iratanyag sorsa számunkra ismeretlen, a hagyatéknak más adatokkal nem szolgál erre vonatkozóan.

Borzás Istvánné Berezki Irén Gizella fényképes MÁV-igazolványa (1945 körül)

Borzás István örök társát már érett férfikorában lelte meg. Berezki Irén Gizella New Yorkban született, amerikai állampolgárként, vélhetőleg a később hazatérő család révén Monoron ismerkedhettek össze. Kettejük története a II. világháború vérvitatoros időszakának lezárásakor fonódik végleg egybe. Berezki Irént 1944 folyamán a román hatóságok tartóztatják le Déva környékén, még mint ellenséges ország állampolgárságával rendelkező személyt, majd a tárgy júni (Olténia, Románia) internáló táborba hurcolták. Borzás eközben kedvese pontos hollétéről semmit sem tudott, minthogy a közeledő front a kommunikációt zavarta, Budapest ostroma alatt pedig a fővárosban rekedt (lakása ekkor a Budapest, VIII. kerület, Mátyás tér 13. sz. alatt volt, bár ez nem jelenti azt, hogy ténylegesen ott is tartózkodott), nélkülözések közepette vészelte át az embert próbáló hónapokat. Berezkiről csak 1945. áprilisában érkeztek hírek, mely szerint a képletesen „szanatóriumnak” számító táborban nem esett baja. Borzás ekkor elkeseredetten próbált

kapcsolatot teremteni a fővárosban tartózkodó román erőkkel, azonban a rendelkezésre álló iratok alapján érdemi segítség nem történt. Bereczki Irén szabadulásának körülményeit jelenleg nem tudjuk felvázolni, ellenben biztos, hogy 1945. 10. 20-án tartották meg polgári esküvőjüket Budapesten.

IRODALOM

- Lukinich Imre: Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi-könyvtárának 1926. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle*, 34. évf. 1–4. sz. 169–182. o.
- Név nélkül: Jelentés az Orsz. Széchenyi-könyvtár 1921. évi állapotáról. *Magyar Könyvszemle*, 29. évf. 1–4. sz. 183–186. o.
- Stemmer Ödön: *Egy antikvárius visszaemlékezései*. (sajtó alá rendezte: Mátis Livia) Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 317. o.

JEGYZETEK

1 A megvásárolt anyag jelenleg a szerző birtokában van. A dokumentumok tartalmazzák Borzsák István gépelt életrajzát, az édesanyjának címzett személyes hangvételi írását, továbbá egyéb személyes levelezését, fényképeket, valamint feleségével, Bereczki Irén Gizellával kötött házasságának iratait. 2 Név nélkül: Jelentés az Orsz. Széchenyi-Könyvtár 1921. évi állapotáról. <i>Magyar Könyvszemle</i>, 29. évf. 1–4. sz. 184. o.	3 Lukinich Imre: Jelentés A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchenyi-Könyvtárának 1926. évi állapotáról. <i>Magyar Könyvszemle</i>, 34. évf. 1–4. sz. 173. o. 4 Supka Géza elbocsátásának története szóbeszéd szintjén tágabb körökben ismert volt, lásd: Stemmer Ödön: <i>Egy antikvárius visszaemlékezései</i>. (sajtó alá rendezte: Mátis Livia) Budapest, 1985, Szépirodalmi Könyvkiadó, 100–159. o.

Izzó planéták a hideg univerzumban – Markó Iván táncszínháza

In memoriam Markó Iván

(*A táncművészet az 1970-es években*) A magyar balettéletnek fordulópontját képezik az 1948 után történt változások, amikortól a szovjet művészeti ideáloknak megfelelő balett-és néptáncművészeti stílusok kezdenek teret nyerni.

A mozdulatművészetet betiltották, Nádasi Ferenc stúdióját államosították. A balett és a néptánc kapott egyfajta dekoratív szerepet, amely a szovjet kultúra ideáit hivatott közvetíteni. A szovjet balett és Mojszejev stílusának hatása professzionális tánctechnikai irányokat jelentett. Ennek a két legfontosabb és egyúttal szimbolikus pontja az Állami Balettintézet és a Magyar Állami Népi Együttes 1950-es megalakítása. A Balettintézet Nádasi Balettstúdiójának államosításával jön létre, a szovjet Vaganova-metodikára épülő kurrikulummal. Paradox módon az elsorvasztott mozdulatművészet és a megszüntetett-bevont Nádasi-iskola személyiségeinek pozitív hozománya volt a balettintézeti képzés működésének táptalaja.¹

Nádasi Ferenc iskolájának a magyar táncoktatásra gyakorolt hatását nehéz lenne túlbecsülni. A nagy magyar táncosgeneráció tagjait (pl. Kun Zsuzsa, Fülöp Viktor) szinte kivétel nélkül tanította, de még a Magyarországon kialakuló modernebb irányzatokkal (Eck Imre, Jeszenkszy Endre) is kapcsolatban állt.

Ehhez a hatáshoz mérhető Maurice Béjart-é, aki az 1970-es években teljesen felforgatta a magyarországi táncéletet. A vidéki, modernebb irányvonalat képviselő, pécsi, győri és szegedi balettegyüttesek múltjuk, vezetőik révén mind kapcsolódnak Nádasihoz vagy Béjart-hoz, netán mindkettőjükhez.

Az 1970-es évektől lassanként többféle modern hatás is elérte a magyar táncművészetet. Az 1970-es évek első felében itt járt Antonio Gades társulatával vagy a Holland Táncszínház és Béjart három táncosa. Olyan koreográfusok műveit láthatta a magyar közönség, akik a tánc élvonalában voltak/vannak, ilyen például Jiří Kylián. Nehéz megérteni, hogy ezeknek a nagyszerű koreográfusoknak a darabjai az akkori elzárt táncéletben miért nem gyakoroltak átütő hatást. A magyar táncéletben ott van a Pécsi Balett, amely hat. Újszerű drámai megoldásaival, a sajátos ecki kifejező táncnyelvezetével nagy népszerűsége tesz szert. Eck Imre Pécsi Balettje már túljutott második virágzásán, amikor Béjart műveinek budapesti bemutatója 1973-ban teljesen megváltoztatta a magyar táncéletet.²

Három teljes Béjart-balettet mutat be az Operaház: a *Tűzmadárt*, Webern *Opus 5*-jét és a *Tavaszi áldozatot*. „A Tavaszünneper már a betanítás első percében óriási megrökönyödést váltott ki a táncosokból. Mikor a közel két méter magas asszisztens (Perro) »ledobta magát« a földre és az ujjbegyein és lábujjain kezdett ugrálni, majd *double tour en l'air*-eket ugrott felhúzott lábakkal és újra négykézláb mászott olyan intenzíven, hogy két perc múlva már ömlött róla a víz, mindenki tátott szájjal bámult.” Béjart nem csupán asszisztense révén tanította be a darabot, hanem maga is tartott próbát.

A magyar táncéletet elért legpregnánsabb hatás tehát Maurice Béjart-é. A szovjet típusú egész estés balettek közé és más klasszikus baletthagyományokon nyugvó repertoárba egyszerűen berobbannak Béjart rítusai. A közönség tömegekben zarándokol ezekre az

előadásokra.³ Béjart egyik fő táncosa, Markó Iván pedig olyan hatást gyakorol egy teljes balettintézeti évfolyamra, hogy ők maguk kérik fel: legyen a vezetőjük. Ebből születik meg a Győri Balett.⁴

(*Ki volt Béjart?*) 95 éve született és 15 éve halt meg Maurice Béjart koreográfustehetség. De mi az, amiben újat hozott? A koreográfus mintegy ötven évet átölelő repertoárjával felforgatta a francia és a nemzetközi táncéletet.⁵ Olyan módon értelmezte újra a balett fogalmát, hogy azzal a táncművészetről kialakított általános felfogás teljesen megváltozott mind a táncnyelvet, a tánckar és a közönség szerepét, mind az előadás célját tekintve.⁶ Mindezt olyan módon tette, hogy széles körben vált ismertté a közönséget alaposan megosztó művészetével. Ehhez hasonló jelenséggel talán csak a Nizsinszkij–Sztravinszkij-féle *Tavaszi áldozat* esetében találkozhatunk előzőleg.

Béjart az 1955-ös *Tavaszi áldozat*ával robbant be a köztudatba. Ebben nem csupán megismételte Nizsinszkij rítusát, az eredeti jelentéstartalmaktól eltérően a művet Érosz ünnepévé tette, az eredeti változatnál semmivel sem kisebb rituális konnotációkkal.

Színpadi rítusai megosztók és rendkívül népszerűek már a kezdetektől fogva. A sikeres koreográfus teljes szabadságot kapott az alkotásban, bár a Párizsi opera nem fogadta be, először a brüsszeli Théâtre de la Monnaie, majd Lausanne városa biztosította együttesének működését haláláig.

Különleges figurája a XX. századi táncművészetnek. Nagyanyja révén fekete afrikai felmenője is volt. Édesapja Gaston Berger filozófus, és különös szerencse, hogy maga Béjart is írt könyvet. Közel állt ahhoz, hogy megfogalmazza a táncművészet fejlődésének lényegi kérdéseit. Ezek közül többet is tárgyalt már a MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet a köteteiben és a konferenciákon. Farkas Attila Francis Sparrshott gondolatai nyomán, a táncművészet önálló művészetté válásának elmaradása vagy késése kapcsán az absztrakt írott korpusz hiányát említi. Györffy Ágnes a táncművészet művelőinek, a táncosoknak a társadalmi perifériára szorulását, kihasználtságát veszi górcső alá. Jelen cikk szerzője a színpadi nyelvezet kialakulásának megkérdésére és a dekoratív funkciók túltengésére mutat rá, több művészeti korszakban.⁷

Béjart azt veti fel, hogy a táncművészetnek teljes megújulásra van szüksége. Ebben elsődlinek látta a tradicionális kultúra táncainak, az Európán kívüli kontinensek hagyományának megismerését, integrálását. Úgy vélte, hogy a tánc esztétikai forradalma Gyagilevvel lezajlott, ugyanakkor a tánc etikai forradalma még várat magára. Béjart művészetének különlegessége előadásainak rítusszerűsége, amely nagyon erős hatást gyakorolt a közönségre.

(*Béjart „módszere”*) Írásomban elsősorban arra próbálok választ találni, hogy mi a „módszer”? Melyek azok a jellegzetességek, amelyekkel a táncművészet legnagyobb rítusait hozta létre Maurice Béjart, majd később Markó Iván? Mi az, ami elsöprő hatást gyakorol a közönségre?

Markó, Béjart együtteséből hazatérve, 1979-ben alakítja meg a Győri Balettet az akkori Kisfaludy színházban, tizennégy fiatalal. A Győri Balett Markó Iván keze alatt a Béjart-i szellemiséggel, de nem Béjart-másoló műveket hoz létre. Kialakít egy hungarikumként megnyilvánuló balettrepertoárt. Bár megalkotja a csapattal *A szamuráj* (1980), *Az igazság pillanata* (1980), *A csodálatos mandarin* (1981), *Tabuk és fétisek* (1982), a *Bolero* (1983) című baletteket,⁸ a legpregnansabban a közösségi formákat előtérbe állító két koreográfia, a *Nap szerettei* (1979) és az *Izzó planéták* (1983) árulkodnak a művészközösség dinamikájáról.

Az együttes megalakulását fémjelző a *Nap szerettei* és a négy évvel későbbi időszakban születő *Izzó planéták* egymás pendentjainak tűnnek, és nem csupán a zeneválasztás, hanem a kórusok főszereplőként való mozgatása is összeköti őket. A színikritika „mimetikus oratóriumnak” nevezi a *Nap szeretteit*.

Az *Izzó planéták* totális táncszínház. A táncmű a Földet körülvevő és meghatározó bolygók közötti misztikus utazás képeit tárja a néző elé az 1983-as sportcsarnokbeli előadásában.

Itt rögtön kitűnik egy fontos jellegzetesség: a koreográfiák erős közösségi vonatkozása. Amellett, hogy a tánckarnak egyenrangú vagy helyenként fontosabb szerep jut a szólistáknál, a legfőbb koreografikus tematika a közösségi viszonyokat boncolgatja. Markó emberei mindig közösségi lények.⁹ Kapcsolatban áll ez azzal, hogy természeténél fogva a rítus is közösségi cselekedet. A két darab középpontjában levő Orff-zenemű is egyaránt előtérbe helyezi a kóruszenét, vagyis mindkettő közösségi utalású.

(*Rítus*) „A tragédia születése szerint a tragédia éppen abban egészséges, ami a leg-homályosabb, és ami a tudatos motívumok ésszerű tisztasága alatt öntudatlanul áramlik. Mert az egészség életet jelent, az élet a testhez tartozik, a test a közösséghez, és a közösség csak akkor hű a belső természetéhez, ha reagál azokra a tudattalan erőkre, amelyek által kitart. A közös táncban a társadalmi szervezet él és megújul.”¹⁰

A tánc egyik legjelentősebb potenciálja a szimbólumalkotó képessége. Judith Lynne Hanna úgy véli, a tánc éppen ezért kifejezetten *emberi* tevékenység. Az emberi szimbólumalkotó képességek egyik fizikális alapja az agyi keresztmodális kapcsolódásokra épülő szinesztéziás érzékelésnek és információfeldolgozásnak az állatvilágnál jóval fejlettebb képessége. Már az 1970-es évekbeli nyelvészeti kutatások is kiemelik a beszélt nyelv és a tánc összehasonlításában a tánc szimbolikus potenciálját.¹¹

A szimbólumokhoz való erős kapcsolódás látható abban, hogy az archaikus tradicionális táncok mindig maszkirozással társulnak, és mindig ismeretlen eredetű formákat mutatnak be mitikus lények megjelenítése céljából.¹²

A színikritikus a „Teatrum Mundi”-hoz hasonlítva Markó táncszínházát, úgy véli, hogy az az emberek archetipikus képzeteire, emocionális bázisára és metakommunikatív készségeire épít. Mi az, ami pontosan ezt teszi? A rítus.¹³ Már Nizsinszkij *Tavaszi áldozata* kapcsán felmerül, hogy a bemutató botrányát nagy részben az okozta, hogy sötét archetipusokat mozgatott meg az emberekben.¹⁴

Az *Izzó planéták* című darab mitológémák mozgásos kifejeződése. A *Nap szerettei* vel együtt a nap és izzás, a tűz jelenléte jellemzi a művek szimbolikáját. E témaválasztás rámutat az általunk keresett „módszer” első számú jellegzetességére. Ez pedig az izzás. Az *Izzó planéták* Vénusz jelenetében azonban Vénusz csókja nemcsak a szenvedélyt, hanem a halált is jelenti. Vagyis Erósz és Thanatosz együtt van jelen. Ez a fő titok, a tánc örök titka, mert a tánc nem csupán fontos része a rítusnak, hanem a tánc eredetileg *maga a rítus*.¹⁵

A két koreográfus között van egy fő különbség. Béjart szinte mindenevő volt mind a különféle színházi megoldások, mind a vallási, világnézeti irányzatok terén, Markóra viszont ez kevésbé jellemző. Markó műveit sajátos keresztény szellemiség hatja át, még akkor is, amikor extatikus rítusokat állít színpadra. Mészáros szerint Markó művei *profanizált passiónak tekinthetők*.¹⁶

(*A színpadi ritusalkotás főbb ismérvei és módszerei*) Mind Béjart, mind Markó táncszínházára jellemző a maximális erőbedobás. Béjart nem valami ködös rítusszerűsége törekedett. A klasszikus balett fejlett technikájára alapozva elsöprő koreográfusi tehetséggel és kitartással dolgozott, a maximumot követelve táncosaitól. Markó Béjart együttesébe akkor kap szimbolikus bebocsátást, mikor elérte végső határait, amikor alig tud lejönni a színpadról.¹⁷

A munkaintenzitás, amelyet Béjart elvárt, „teljesen meglepte és megrázta a Budapestről kiutazott [magyar] művészeket. Amit ők jónak és elégségesnek gondoltak, az Béjart számára csak egy »memóriapróbának« felelt meg”.¹⁸ Nem kevesebbet kellett tudni technikailag a magyar oktatásnál és ahhoz több szellemiséget adni, hanem sokkal többet tudni annál és szellemiséget adni a táncnak – a határokat feszegetni.

A XIX. század óta sok kérdést vet fel a balett-táncos szerepe, helyzete és megbecsültsége. A romantikától kezdve a táncos alávett szerepbe kerül, az operai rendszer pedig besorolásokkal szabja meg a táncosok rangját a hierarchiában. Béjart és Markó is gyökeresen újraértelmezi az együttesi hierarchiát. Béjart-nál a táncos a mű része. A ritus aktív résztvevője. A főszerep és kóruszerep egyenrangúvá és felcserélhetővé válik.

A Gertrude Stein által „meghosszabbított jelennek”, William Jones által „megtévesztő jelennek” vagy Henri Bergson által „az élő jelennek” nevezett pillanat valójában nem létezik. A táncnak még megvan a képessége, hogy ebbe a tulajdonképpen „nem létező” jelen pillanatba helyezzen minket. Maxine Sheets-Johnstone a táncimprovizáció fenomenológiai vizsgálatában úgy véli: a táncimprovizáció során nem megalkotunk egy táncot, hanem ez maga a *tánc*. A táncimprovizáció a kreativitás mint folyamat megtestesülése, ezért jövője nyitott. Maga a történet jelen, a *történet most*.¹⁹

Kortársa leírása alapján Nizsinszkij tánca nem egy kecsesen mozgó testet mutatott, „hanem egy olyan elmét, amely épp megalkotja a kecsességet”.²⁰ Markó írja a tánckritikus, hogy „arra törekedett, hogy minden mozdulat úgy hasson, mintha abban a pillanatban született volna meg.”²¹ Ezzel a táncnak mint a pillanat művészetének lényegét ragadták meg az írók.

Ahogy említettük, a tánc kiemelkedő a szimbólumalkotó képességben. Az egyik legfőbb emberi tulajdonságként a kutatók már évtizedek óta hangsúlyozzák a tánc szimbolikus képességét. Amellett, hogy a technikailag magas szinten létrehozott mozdulatsort belülről eredő muzikalitással tölti meg a jó táncos, a táncban eredendően jelenlévő színesztéziás, megjelenítő és szimbólumalkotó élmény az, amely valódi táncművészetet hoz létre. Ezt Béjart saját, 1999-es szavaival is alátámaszthatjuk: „Táncolni mindenképp annyit jelent, mint kommunikálni, egyesülni, összefogni és megérinteni másokat a létezés fundamentális szintjén. A tánc egyesülés; az egyik ember egyesülése a másikkal; egy ember a kozmoszal; egy emberi lény Istennel. A beszélt nyelv a káprázat uralma alatt marad. A szavak, bár látszólag könnyen érthetőek, olyan képeket rejthetnek, amelyek megtévesztőek, és a bábeli szemantika véget nem érő labirintusába vezetnek bennünket. (A hosszas beszélgetés gyakrabban vezet vitához, mint az emberek közötti egyetértéshez.) Táncolni azt is jelenti, hogy beszélni az állatok nyelvén, kommunikálni a kövekkel, megérteni a tenger dalát és a szél üzenetét, felfedezni a csillagokkal, megközelíteni magának a létezésnek a magasságát. Táncolni annyit jelent, mint túllépni szegényes emberi állapotunkon, és teljes mértékben bekapcsolódnunk a kozmosz mélységébe.”²²

Béjart és Markó közös jellemzője a szenvedély. Nizsinszkijjal és Sztravinszkijjal együtt műveik rítusszerűsége a közönséget egész valójában mozgatja meg. Egy *Tűzmadár*-próba után a teljes balettintézeti évfolyam úgy emlékszik, hogy nem bírt magával, és muszáj volt Markóhoz csatlakozni, hogy ennek részesei lehessenek. A közönség tombol az előadásokon, de jellemzően erősen megosztóak a darabok. Kiss János, a Győri Balett Markó utáni vezetője egy podcast-beszélgetésben arra a kérdésre, hogy mit jelent számára a tánc, gondolkodás nélkül azt feleli: „a tánc: szerelem”.

Formailag mind Béjart, mind pedig Markó darabjaira jellemző, hogy a közösségi formákat helyezi előtérbe. Már a *Sacre* óta látható jellegzetesség a lánc- és körformák túlnyomó használata. Ezt Béjart és Markó a párok esetében is megtartja, nagyon gyakran körvonalra helyezve őket.

Mind Béjart, mind Markó táncszínházának jellemzője volt a popularitás. Béjart átütő sikereit és ismertségét azáltal érte el, hogy a tömegkultúra helyszíneire is tervezett előadásokat: sportsarnokokba, cirkuszépületekbe. Mindenekelőtt pedig a filmes és szóbeli megjelenések is hozzájárultak ehhez.²³

(*Markó stílusa*) Markó a Béjart-féle totális színházi előadásra 1983-ban vállalkozik. Az *Izzó planétákat* a Honvéd Együttes táncosaival kibővítve, a Sportsarnokban adják elő egy hatalmas kör alakú platószínpadon.

A darabot a színikritika letaglózóan totális arénaélménynek nevezi. „Az *Izzó planétákban* már valóban nem kevesebb jelenik meg, mint a világmindenség. Ülünk a tribünön, és lelátunk a Kozmoszra. Feketén csillogó végeláthatatlan víztükörből, szinte egymáson, két ellipszis alakú platón emelkedik ki, amelyeket oldalról sötétben tátongó barlangszájak határolnak, és ezen sejtelmes világegyetem felett, mint valami tüzes kohóban, egyszerre megjelenik az ember, hogy betöltse sorsát, hivatását. A kép sugárzó fantasztikuma maga alá rendeli a közönséget.”²⁴

„A kivitelezés formátuma és a vakmerőség elragad – írja a kritika. – A *Nap szereteteihez* képest az *Izzó planéták* a művészi benyomáshoz hozzáadja az arénaélményt. *Művészi szempontból Markó a passiótörténetet kozmikus távlatokba helyezi.*”²⁵

Az archetipusok, mitológémák bemutatása már az 1980-as években is jóval kevésbé hatott a közönségre, mint az 1913-as *Tavaszi áldozat* idejében. „A modern publikum azonban minden korábbi korszak közönségénél tudatosabb fogyasztó. Ízlése, gondolkodásmódja egyre uniformizáltabb, csak hogy azt nem a közös, ősi tudattartalmak, netán tudattalan ösztönök, hanem a kommunikációs közterek határozzák meg. Az a műalkotás, amely mélyebbre akar hatolni, és tartósabb gyökereket keres, rátalálhat ugyan vallási vagy folklórhagyományokra, ám önmagában ma már mindkét tradíció kevés ahhoz, hogy széles körű, egyetemes érdeklődésre tarthasson számot, és ami ennél fontosabb: a mai világ képe e keretek között már nem adható vissza.” „Meghatározó jelentőségűnek tekintem a Győri Balett előadásaiban, hogy ezt a kérdéskört nem kerültk meg, pont ellenkezőleg: Markó megküzdött a lehetséges megoldásokért. Egész működése egy modern, *profanizált passió* megalkotásának jegyében zajlik.”²⁶

(*Jóslatszerű mozdulati szimbolika*) Windhager Ákos Bartók Béláról szóló filozófiai előadásán felveti a művész világlátása, akár magánélete és az életmű közötti relációk kérdését. A táncművészetben ez a kapcsolat még szorosabb lehet. A Martha Graham-i gondolat: „a mozdulat nem hazudik” jegyében a Győri Balett társulat közösségi dinamikájának és sajnálatos végének – Markó Iván korszakát tekintve – jóslatszerű

formáit fedezhetjük fel. A *Nap szerettei* és az *Izzó planéták* Markó és a közösség, vagyis táncegyüttesének archetipikus lenyomatait adják. Ez nem csupán az 1984-es *Izzó planéták*-ban követhető nyomon, hanem az együttes megalakulását jelentő *Nap szerettei*-ben is, például a mű vége felé a Nap eltűnésével a közösség mögül.

A tánckritika szerint zseniális művében, a *Szamurajban* Markó önmagáról vallott. A „kuroszavai” mű alapkonfliktusa: a samuráj akaratlanul megölte az egyik tanítványát, s emiatt lelkiismeret-furdalás gyötri, majd az önként vállalt halált választja. A kritika szerint Markó nem tudott Bėjart árnyékától megszabadulni.²⁷

Az 1979-es *Nap szerettei* 1983-ban már maguk is „izzó planéták”. Akkor a nap csókját kapták, majd Vénusz a szenvedély-szenvedés köntösét is rájuk adja. Az *Izzó planéták*ban a kórustánc táncosai szétgurulnak, majd addig példátlan módon szétnyílik a rítus körplatója, a színpad, és a két felén lecsúszik a csoport két része. Amit a *Nap szerettei*-ben még csak a Nap hátralépéséből és eltűnéséből láthattunk, az itt explicit módon megjelenik: a közösség végét jelentő szimbolika.

Az előzőekben leírt konkrét utalásokhoz, jelentésekhez rögtön hozzáfűzhetjük, hogy ezek a kinetikus jóslatok akár egy általános közösségi dinamikát is rejthetnek. Markó művei minden bizonnyal *egyetemes közösségi passiótörténeti toposzokat* jelenítenek meg.

E művekben Markó emberről, közösségről vallott nézete nyilvánvalóvá lesz. A közösség problémáját a színikritika 1984-ben is felveti: Don Juan árnyéka rajtunk, „[...] a közösség, amely nem tud felnőni saját vágyaihoz”.²⁸

Bėjart és Markó darabjai azért hatnak, mert fontos közösségi toposzokat jelenítenek meg. Maga a táncos tevékenység az emberi történelemben levő teljes múltját tekintve szorosan közösségi kötődésű és hatékony együttműködési formák kinetikus megjelenítője.²⁹ Kimerer LaMothe táncfilozófus a közösségi táncos tevékenységet a köznapi együttműködés kinetikus megalapozójaként értékeli.³⁰ William MacNeil történész a kórustáncot és mindenfajta kórusos együttmozgást, a távoli és ősi népek történeti és néprajzi adataitól a XXI. századi katonai felvonulásokig a közösségi érzés megalkotójának tekinti. A csoportmozgásos tevékenységek során kialakuló euforikus tárgasszérzést „izommozgás általi kötődésnek” nevezi. Szerinte ezek az érzések felruhazzák a csoportokat az együttműködés képességével, ami javítja a csoport túlélésének esélyét.³¹ Émile Durkheim „társadalmi pezsgésként” vagy „kollektív pezsgésként” leírt jelensége, amely a közösséget kiemeli mindennapjaiból, táncos mozgásos kommunikációt is tartalmazó felfokozott állapotú eseményben tetőzik. A „társadalmi pezsgés” durkheimi fogalmát Roger Scruton a táncos tevékenységre alkalmazza.³² Kimerer LaMothe a táncos tevékenységet általában a közösséget összetartó „társadalmi cementként” érzékeli, amely sajátos *kibővített érzelmi szolidaritásként* működik.³³

Írásunkban már több helyen felmerült a passió, a szenvedéstörténet jelenvalósága. A *Stációk* már címében is megidézi Markó táncszínházának fő mitológemáját. Több tánckritikus is egyetértve használja Markó életművére a *passió* kifejezést. „Markó látomásai mindig passió jellegűek; egy ember, avagy az Ember megpróbáltatásainak Stáció drámái.”³⁴

Markó életművének fő ismérveként elmondhatjuk, hogy Bėjart-hoz viszonyítva, Markó keresztény szimbolikát is megjelenít a koreográfiai tartományban. Bėjart nyomán hasonló rítusalkotó, rítus-jelenvalóvá tevő módszerekkel alkot. Míg azonban Bėjart elsősorban Éroszt helyezi színpadra, és szinkretikus vallási köntösben ad keretet táncműveinek, Markó a tematikától függetlenül a passiót, a szenvedéstörténetet teszi folyamatosan jelenvalóvá szemünk előtt.

IRODALOM

- Baert, Xavier – Cohen, Germaine – Doat, Laetitia – Glon, Marie: Une culture populaire: les images de Béjart. *Repères, cahier de danse*, 2008. 2. sz. 27–31. o.
- Béjart, Maurice: *Rhythms of the Heart*. Kyoto, 1999. <https://www.youtube.com/watch?v=2IsUmj6fTj4>.
- Bergson, Henri: *Of the Survival of Images. Memory and Mind*. In Allen, George – Unwin, George (szerk.): *Matter and Memory*. London, 1911, 170–231. o.
- Bloch, Maurice: Symbols, Song, Dance and Features of Articulation Is religion an extreme form of traditional authority? *European Journal of Sociology*, 1974. 15. sz. 54–81. o.
- Bolvári-Takács Gábor: A Magyar Táncművészeti Főiskola és a jogelőd Állami Balett Intézet oktatási rendszerének fejlődése (1950–2010). *Új Pedagógiai Szemle*, 2011. 11–12. sz. 248–258. o.
- Bolvári-Takács Gábor: *Adatok az operaházi balettiskola 1945 utáni történetéhez*. Bp., 2013, 2–37. o.
- Bólya Anna Mária: Dionüszosz öröksége – A balkáni maszkos szokások és az angol masque műfaj elődjének tekinthető mummer's play kapcsolatai. *Táncudományi közlemények*, 2017. 9. évf. 1. sz. 5–20. o.
- Bólya Anna Mária: Egy középkori divattánc megváltozása – Formai és funkcionális vonatkozások a tánc önálló művészetté válásának diskurzusához. In Farkas Attila – Kovács Dávid (szerk.): *Eszmetörténeti lehetőségek*. Bp., 2022, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 89–98. o.
- Farkas Attila: A tánc filozófiája. In Windhager Ákos – Bólya Anna Mária (szerk.): *Az idő küszöbén. A magyar balett története*. Bp., 2021, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet.
- Fuchs Livia: A szabad táncról a posztmodernig. *Alföld*, 1997. 48. évf. 12. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00024/fuchs.html> (utolsó letöltés: 2023. 01. 04.)
- Györfly Ágnes: „Les petits rats” – a művészettől a szórakoztatás felé, a balettpatkányok korszaka, mindezek kihatása a mai balett-termek világára. In *Auróra – A magyarországi balett születése III–IV. A Magyar Királyi Operaház megnyitásától Guerra Miklós érkezéséig*. Bp., 2023, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, Megjelenés alatt.
- Hood, Rebekah: The Shadow's Symphony: Archetypal Awakening in Igor Stravinsky's The Rite of Spring. *Criterion: A Journal of Literary Criticism*, 2017. 10. évf. 2. sz. 4. o.
- Kövágó Zsuzsa: A Nap szerettei – A Győri Balett első munkáiról. *Mozgó Világ*, 1980. 6. évf. 4. sz. 75–78. o.
- LaMothe, Kimerer: *Why We Dance – A Philosophy of Bodily Becoming*. New York, 2015, Columbia University Press.
- LaMothe, Kimerer: Are Humans »Born to Move«? What can we learn from the Hadza hunter gatherers of Tanzania? *Psychology Today*, 2016. <https://www.psychologytoday.com/blog/what-body-knows/201611/are-humans-born-move> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- Liebst, Lasse Suonerä: Exploring the sources of collective effervescence: A multilevel study. *Sociological Science*, 2019. 6. sz. 27–42. o.
- Lommel, Andreas: *Masks: Their Meaning and Function*. 1981, Ferndale Editions.
- Lynne, Hanna, Judith: *To dance is human: A theory of nonverbal communication*. University of Chicago Press, 1987.
- Major Rita: *Győri Balett 40*. Bp., 2019, MMA Kiadó Nonprofit Kft.
- Markó Iván: *A magány mosolya*. Bp., 2014, Táncvilág Nonprofit Kft.
- McNeill, William H.: *Keeping Together in Time: Dance and Drill in Human History*. Cambridge, 1995, Harvard University Press.
- Mészáros Tamás: *Markó táncszínháza*. Bp., 1984, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- Molnár Márta: Maurice Béjart rendezői (tánc)színháza. *Symbolon*, 2013, 51–63. o.
- Scruton, Roger: *Nietzsche on Wagner*. 2018. <https://www.roger-scruton.com/homepage/about/music/understanding-music/181-nietzsche-on-wagner>
- Scruton, Roger: *The Lost Love of Dancing*. 2018. <https://www.roger-scruton.com/homepage/about/music/understanding-music/173-the-lost-love-of-dancing>
- Sheets-Johnstone, Maxine: *The Primacy of Movement*. Amsterdam, 2011, John Benjamins Publishing, Philadelphia.
- Szentpál Olga – Rabinovszky Máriusz – Ortutay Zsuzsa – Lőrinc György: *Iratok a táncművészképzés történetéhez (1946–1950)*. 2013, 185–215. o.
- Whitworth, Geoffrey Arundel: The art of Nijinsky. In *Dumbarton Oaks: McBride*. Nast, 1914.

JEGYZETEK

- 1 Bolvári-Takács Gábor: A Magyar Táncművészeti Főiskola és a jogelőd Állami Balett Intézet oktatási rendszerének fejlődése (1950–2010). *Új Pedagógiai Szemle*, 2011. 11–12. sz. 248–258. o.; Bolvári-Takács Gábor: *Adatok az operaházi balettiskola 1945 utáni történetéhez*. Bp., 2013, 2–37. o.; Szentpál Olga – Rabinovszky Máriausz – Ortutay Zsuzsa – Lőrinc György: *Iratok a táncművészképzés történetéhez (1946–1950)*. 2013, 185–215. o.
- 2 Fuchs Livia: A szabad tánctól a posztmodernig. *Alföld*, 1997. 48. évf. 12. sz. <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00024/fuchs.html> (utolsó letöltés: 2023. 01. 04.)
- 3 Molnár Márta: Maurice Bejart rendezői (tánc) színháza. *Symbolon*, 2013, 51–63. o.
- 4 Mészáros Tamás: *Markó táncszínháza*. Bp., 1984, Múzsák Közművelődési Kiadó.
- 5 Major Rita: *Győri Balett 40*. Bp., 2019, MMA Kiadó Nonprofit Kft..
- 6 Molnár: *i. m.* (2013), 51–63. o.
- 7 Farkas Attila: A tánc filozófiája. In Windhager Ákos – Bólya Anna Mária (szerk.): *Az idő küszöbén. A magyar balett története*. Bp., 2021, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet; Bólya Anna Mária: Egy középkori divattánc megváltozása – Formai és funkcionális vonatkozások a tánc önálló művészetté válásának diskurzusához. In Farkas Attila – Kovács Dávid (szerk.): *Eszmetörténeti lehetőségek*. Bp., 2022, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 89–98. o.; Györfly Ágnes: „Les petits rats” – a művésztől a szórakoztatás felé, a balettpatkányok korszaka, mindezek kihatása a mai balett-termek világára. In *Auróra – A magyarországi balett születése III–IV. A Magyar Királyi Operaház megnyitásától Guerra Miklós érkezéséig*. Bp., 2023, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet. Megjelenés alatt.
- 8 Mészáros: *i. m.* (1984).
- 9 Kővágó Zsuzsa: A Nap szerettei – A Győri Balett első munkáiról. *Mozgó Világ*, 1980. 6. évf. 4. sz. 75–78. o.
- 10 Scruton, Roger: *Nietzsche on Wagner*. 2018a. <https://www.roger-scruton.com/homepage/about/music/understanding-music/181-nietzsche-on-wagner>.
- 11 Hanna, Judith Lynne: *To dance is human: A theory of nonverbal communication*. 1987, University of Chicago Press.
- 12 Bólya Anna Mária: Dionüszosz öröksége – A balkáni maszkos szokások és az angol masque műfaj elődjének tekinthető mummer’s play kapcsolatai. *Táncudományi közlemények*, 2017. 9. évf. 1. sz. 5–20. o.; Lommel, Andreas: *Masks: Their Meaning and Function*. 1981, Ferndale Editions.
- 13 Mészáros: *i. m.* (1984).
- 14 Hood, Rebekah: The Shadow’s Symphony: Archetypal Awakening in Igor Stravinsky’s The Rite of Spring. *Criterion: A Journal of Literary Criticism*, 2017. 10. évf. 2. sz. 4.
- 15 Bloch, Maurice: Symbols, Song, Dance and Features of Articulation Is religion an extreme form of traditional authority? *European Journal of Sociology*. 1974. 15. sz. 54–81. o.
- 16 Mészáros: *i. m.* (1984).
- 17 Markó Iván: *A magány mosolya*. Bp., 2014, Táncvilág Nonprofit Kft.
- 18 Molnár: *i. m.* (2013), 51–63. o.
- 19 Sheets-Johnstone, Maxine: *The Primacy of Movement*. Amsterdam, John Benjamins Publishing, Philadelphia, 2011, 421. o.; Bergson, Henri: Of the Survival of Images. Memory and Mind. In Allen, George – Unwin, George (szerk.): *Matter and Memory*. London, 1911, 170–231. o.
- 20 Whitworth, Geoffrey Arundel: The art of Nijinsky. In Dumbarton Oaks: *McBride*. Nast, 1914.
- 21 Major: *i. m.* (2019).
- 22 Bėjart Maurice: *Rhythms of the Heart*, Kyoto, 1999. <https://www.youtube.com/watch?v=2IsUmj6fTj4>
- 23 Baert, Xavier – Cohen, Germaine – Doat, Laetitia – Glon, Marie: Une culture populaire: les images de Bėjart. *Repères, cahier de danse*, 2008. 2. sz. 27–31. o.
- 24 Mészáros: *i. m.* (1984), 29. o.
- 25 Uo. 30. o.
- 26 Mészáros: *i. m.* (1984), 30. és 32. o.
- 27 Kővágó: *i. m.* (1980).
- 28 Mészáros: *i. m.* (1984), 49. o.
- 29 Scruton, Roger: *The Lost Love of Dancing*. 2018b, <https://www.roger-scruton.com/homepage/about/music/understanding-music/173-the-lost-love-of-dancing>
- 30 Vö.: Lamothe, Kimerer. *Why We Dance – A Philosophy of Bodily Becoming*. New York, Columbia University Press, 2015; Lamothe, Kimerer: *Are Humans »Born to Move«? What can we learn from the Hadza hunter gatherers of Tanzania? = Psychology Today*, 2016, <https://www.psychologytoday.com/blog/what-body-knows/201611/are-humans-born-move> (utolsó letöltés: 2021. 02. 01.)
- 31 McNeill, William H.: *Keeping Together in Time: Dance and Drill in Human History*. Cambridge, Harvard University Press, 1995.
- 32 ScutoN: *i. m.* (2018b); Liebst, Lasse Suonerä: *Exploring the sources of collective effervescence: A multilevel study = Sociological Science*, 2019. 6. sz. 27–42. o.
- 33 Lamothe: *i. m.* (2015), 112–130. o.
- 34 Mészáros: *i. m.* (1984), 73. 49. o.

Csendes erő – Martsa István élete és munkássága

Martsa István szobrász 1912-ben született Pozsonyban. Apja vasutas volt, édesanyja mélyen vallásos asszony. Testvérei a nála 2 évvel idősebb Alajos és kishúguk, Ilonka. A családot már a trianoni népeségcsere előtt egy évvel áttelepítették Magyarországra, mert az apa szakszervezeti tevékenysége révén kényelmetlenné vált az amúgy sem túlzottan magyarbarát csehszlovák vezetés számára. Hasonlóan a későbbi kitelepítettekéhez, a régi-új hazában az ő életük is egy vasúti vagonban eltöltött, keserves évvel kezdődött. A fiúk ekkor 10, illetve 12 évesek voltak, tanulni egy papok által működtetett fiúintézetbe jártak. A családot több tragikus esemény sújtotta: kishúguk meghalt, Alajost pedig szánkóbaleset érte, aminek következtében egész életére sánta maradt. Édesanyjukat ezek az események mélyen megrázták, megrendült az egészsége is, pedig akkor még nem tudhatta, hogy egészséges fiát is nemsokára besorozzák és az orosz frontra vezénylik.

A harcosság szinte minden fiatal férfiban valamiféle virtust, lovagi erény, kaland formájában jelenik meg egészen addig, amíg valódi ágyúcsővel nem kénytelen szembenézni. Martsa Istvánt már gyerekkorától a katonaeletre „hangolta” a társadalom: egy 4 éves korában róla készült fotón teljes katonai szerelésben, aprócska, de élethű karddal a derekán fotózzák. A katonaság része a férfieleletnek, ezt sugallja a kép, utóbb kitűnő sportlövővé vált, az olimpiára is neveztek volna, ha nem szól közbe a háború. 20 évesen besorozták és a Don-kanyarba vezényelték. Akinek addig romantikus képzeleti lettek volna a katonaeletről, az ilyen közegben hamar kijózanodott.

Amint tudjuk, a doni hadművelet katasztrofális véget ért, és István is csak azért úszta meg, mert éppen a szabadságos vonaton tartott hazafelé a végzetes áttörés idején. Érthető módon nem sietett visszatérni a szolgálatba, főleg miután a II. magyar hadsereg idegen országban, idegen célokért harcolva gyakorlatilag megsemmisült. Ha a sors megkímélte az életét, akkor már inkább vigyázott rá. Természetesen a hadi törvények értelmében így katonaszökevénynek számított, elfogták és haditörvényszék elé állították. Sejthetjük, milyen ítélet várt volna rá, ha a sors nem szól ismét közbe: a Hadbíróság folyosóján várakozott éppen, amikor légiriadó tört ki. A zűrzavart kihasználva István kiugrott az első emeleti ablakon és elmenekült. A háború végéig bujkálnia kellett.

Fivére, aki sántasága miatt alkalmatlan volt a katonai szolgálatra, fotóműtermet nyitott Esztergomban. Azonban bátorság tekintetében ő sem maradt el öccsétől: a zsidó munkaszolgálatosok menetéből „lopta ki” barátját, Csorba Géza szobrászt, amiért abban az időben szintén föbelövés járt.

Ezek az események meghatározók Martsa István későbbi életpályája szempontjából. A háború után villanyszereléssel kereste a kenyerét, majd a Filmgyárban dolgozott mozigépészként. Gyakran járt haza szüleihez és bátyjához, Alajoshoz, akinek esztergomi fotóműterme vonzotta a kultúra embereit: írók, költők, művészek jártak hozzá portrét készíttetni magukról, de főleg beszélgetni. Ugyanis gyerekkori balesetéből való hosszas lábadozása során rengeteget olvasott, ezzel alapozva meg nagy hírű műveltségét. Csorba Géza, a munkaszázadból megmentett barát is sűrűn látogatott el az esztergomi fotóműterembe, s fedezte fel a fiatalabb fivérben a szobrászi tehetséget. Az ő biztatására próbálkozott meg Martsa István a felvétellel a Képzőművészeti Főiskolára. Maga is meglepődött azon, hogy elsőre felvették – méghozzá a neves képzőművész családból származó Ferenczy Béni osztályába –, s mindjárt tanársegéddé nevezték ki. A mester és tanítványa között később igaz barátság alakult.

A sors a főiskolai felvétellel egy újabb lehetőséget kínált számára, ami ismét azt az érzetet erősíthette benne, hogy az élete fontos. Innentől már nem csak egy beáldozható katona a sorban, és nem is csak egy villanyszerelő a sok kétkezi munkás között. Valami fontosabb szerepet kapott, amivel el kell majd számolnia. Nem a társadalomnak, nem a szüleinek, hanem talán az Úristennek? Akkor is, ha az egyházban mint társadalomformáló intézményben már nem hisz. De kétszer is megmenekült a halálból, és lám, most művészi ambíciói előtt is tér nyílott, az ország egyik legnevezebb művésze választotta őt tanítványául. Ha pedig fontos az élete, ha talentumokat kapott – hasonlóan az Újszövetség példabeszédében leírtakhoz –, akkor azokat nem elásni, hanem gyarapítani kell. Szobrokat kell alkotni, hatékonyan jobbítani az életet. Márpedig ebben az időszakban a hatékonyságot csak egyetlen csapatban volt lehetőség megélni.

Ha felidézük azokat az élményeket, amelyek gyerekkorától meghatározták a látásmódját, megérthetjük, hogy az MKP-ba mint a kollektivitást hirdető pártba történő belépése tulajdonképpen törvényszerű volt. A trianoni katasztrófa után a közösséghez tartozás vágya érthető. Katonabajtársait is az összefogás tartotta életben, azután jöttek a háború utáni évek, amikor a romokból kellett kiásni az országot, és ez az időszak szintén az együttműködés erejét bizonyította a számára. Közösséget nyilván nem az üzletemberek, a hajdani arisztokrácia vagy a kisgazdák között, hanem a munkásosztályt felkaroló pártban vélt találni, amely eleinte fennhangon képviselte az ő érdekeit is. Korábban ő munkásként a Képzőművészeti Főiskola közelébe se juthatott volna. Érthető az is, hogy katonaviselt emberként és immár diplomás művészként hatással akart lenni a közéletre is, mert nem akart áldozatává válni egy olyan rendszernek, amely vágóhídra küldi az életerős fiataljait. Emellett talán kiválasztottnak is érezte magát amiatt, hogy a sors többször is a tenyerére emelte, megmentette és segítette az életét.

Amikor Ferenczy Bénit, mivel a Mindszenty-pert egyértelműen elítélte, kiakolbólitották a főiskoláról – elvéve tanári állását és egyúttal a műtermét is –, apánk a saját, József utcában bérelt műtermét ajánlotta fel mesterének. Az együtt töltött időszak újabb ajándék volt a sorstól. A műterembe látogatva a hajdani tanítványok ezután is rengeteget meríthettek a többgenerációs művészlét tudását sugárzó idős szobrász tanításaiból, akinek 1950 és 1956 között számos alkotása született nálunk. A *Géniusz* című büszktjéről készült, falra rajzolt vázlata évtizedekig megővta a patinás műtermet a ledózerolástól.

A művésznek a tehetségét kell szolgálnia. Ha nem teszi, a tehetség nem adomány lesz, hanem kínzó gyötrelem. Egy sárkány, amely ha nem kap lehetőséget a közösség előtti, alkotásokban való megmutatkozásra, akkor pusztító erővé válhat, tönkreteszi azt is, akibe beleszorult, és általa a környezetét is. Így hát a tehetséges ember nem teheti meg, hogy kivonuljon, kivárja a számára kellemesebb, erkölcsileg vállalhatóbb időket. Alkotó ereje elmúltával már hiába siránkozik az elmulasztott lehetőségek felett. Hiába mutogat másokra és bizonygatja, hogy őmiattuk nem tudott csodálatosat alkotni! Azok, akiket megérint a halál szele – és a háborúviselt emberek ilyenek –, különösképpen jól tudják, hogy akkor és ott kell cselekedni és alkotni, ahol és amikor élünk. Az élet túl rövid ahhoz, hogy elfecséreljük. Nincs mód várni, tenni kell, mert az Istentől kapott talentumokkal utóbb el is kell számolni. Martsa István jól tudta ezt. Hitt a közösség erejében és a jó szobroknak a közösségre gyakorolt hatásában is, hiszen a szobrászat ténylegesen közösségi műfaj, amellyel sok ember számára fogalmazhatunk meg erkölcsi, eszmei mondanivalót.

Apánk bízott abban, hogy a kommunizmus véres időszakának vége. Hazánkban 40 köztéri szobor, rengeteg kisplasztika, érem s dombormű bizonyítja alkotóerejét. Erőtéljes nőfigurák, kuruc harcosok, a térbe harmonikusan illeszkedő emberalakok és erős szimbolikus alkotások, mint például az auschwitzi magyar barakkban kiállított *Mártíremlékmű*.

Az 1970-es évektől, amikor a szabadság álliberális lovagjai elkezdték visszahódítani korábbi territóriumukat és a művészeti életben az „absztraktok” uralma következett, az emberközpontú alkotások világa leáldozott. Apánk is belefáradt a közéleti munkába, kizárólag szobrászattal akart foglalkozni, ám ha valaki kikerül az aktív közéletből, óhatatlanul marginalizálódik. A háborús emlékek, a fizikumot megterhelő szobrászi munka, csalódások a kollégákban, az erős teák és a gyilkos „Munkás” cigaretták végül legyőzték a szervezetét. 1978-ban hunyt el, szívrohamban.

Művei nem forradalmár szobrok, hanem a szélsőségek között húzódozó, harmóniát sugárzó, emberi mérték alkotásai. Abban is hitt, hogy együtt nagy dolgokat lehet cselekedni, és hogy a szélsőségek lehetnek ugyan érdekesek, de megtartók nem.

Hiszen működtek ebben az időszakban nála zajosabbak is, akik a szocialista művészet ellentettjeként szélsőséges, úgyszintén nehezen elviselhető „ellenkultúrát” képviseltek, provokáltak és várták, mikor támad rájuk a középszerűség, és válhatnak utóbb rendszer-váltó hősökké. Ám a szélsőségek idején a normalitás is egyfajta ellenkultúrát képvisel. Egy tengelyt, amelyhez képest, amelybe kapaszkodva lehet ugyan jobbra-balra kilengeni, és ezzel ideig-óráig érdekessé válni, de amihez mindig vissza kell térni, hogy ne dőljön fel végleg a működés.

„Az egyetlen becsületos kommunista” – mondták róla a kortársai, ám ez a képzet valójában félreértésből adódott. Ő megélte azokat az időket, amikor élet-halál kérdése volt a világnézeti elkötelezettség. Az Andrássy út 60. hírhedt épületébe – amely ma a Terror Háza – ő is kapott „meghívót”, és fiatal feleségétől úgy vett búcsút, hogy talán sosem látják egymást újra. Közéletileg aktív időszakában rengetegen jártak műtermébe olyanok, akik hasznót, előnyt, protekciót reméltek tőle, de nem lehetett tudni, nincs-e „tégla” a sok vendég között. Hiszen mindenkit megfigyeltek akkoriban. Ha a társaságban politikáról esett szó, inkább csitította a hóbörgöket, inkább védte őket a szélsőséges megnyilvánulásoktól, mert meggondolatlan szavaik bajba sodorhatták volna őket. Tudta, hogy nem akkor van az ideje a konfrontációnak, amikor a szovjet hadsereg itt állomásozik, és a vezetés Moszkva árnyékában próbál valamiféle békés működést kialakítani. Igyekezett a rendszer pozitív oldalát keresve-hangsúlyozva megnyugtatni az idegeseket, s talán emiatt alakult ki róla az a kép, hogy ő egy igazi, hithű kommunista.

Bármennyire tolerálta is Martsa István a rendszert, az *Ülő nő* című szobrával – amelyet 1967-ben a VIII. kerületi rendőrség megrendelésére készített –, jól érthető kritikát fogalmazott meg.

Karjaival fejét védő nőalakról van szó, melyet egyértelműen a politikai foglyok bántalmazásának emlékére mintázott. A szobor eredetileg a Tolnai Lajos utca és a József utca találkozásánál kialakított terecskén állt. Ez most Mindszenty József nevét viseli, akit a rendőrség épületében bántalmaztak, és akinek emlékére utóbb ide bronzszobrot állítottak. Az *Ülő nő* ma új, aktuális jelentéssel, a védekező Földanya szimbólumaként emeli karjait a feje fölé – a Fűvészkertben.

Hátrányos helyzetű szülők és az oktatás – Esettanulmány a szülői bevonódás témájában

A felsőfokú oktatást megelőző oktatási szakaszokban a diákok fejlődése, tanulási teljesítménye, tanulói pályafutásának alakulása a szülő – diák – pedagógus feladatvégzésének, együttműködésének közös eredménye. A diákok egyéni képességei, motivációja, az otthoni és iskolai tanulási környezet feltételei, a pedagógusok szakképzettsége és elhivatottsága csak néhány a gyermek tanulási eredményességét és tanulási pályáját befolyásoló tényezők sorából. Az elmúlt időszakban egyre több tudományos vizsgálat tárgyát képező szülői bevonódás egyike a tanulási teljesítményt és továbbtanulást alapjaiban meghatározó tényezőknek.

A nyugati országokban a szülőkkel való sikeres együttműködés, illetve az annak megalapozását és fenntartását szolgáló – az oktatási intézmény részéről biztosított – előadások, programok, partnerségi jó gyakorlatok már természetes részét képezik a szülő-diák-pedagógus kapcsolatnak (Epstein et al., 2002). A sikeres együttműködés eredményeként a szülők többsége érdeklődő, nyitottak a gyermekük oktatását támogató lehetőségekkel szemben, illetve az oktatáshoz fűződő magatartásuk pozitívnak mondható (Epstein et al., 2002). A nyugati példa hatására mára térségünkben is egyre nagyobb gondot fordítanak az iskola és a szülő közötti pozitív kapcsolat kialakítására, ápolására, a közös nevelési célok lefektetésére. Azonban az oktatási intézmények és azok pedagógusai számos nehézséggel szembesülnek e téren, hiszen a szülőkkel való kapcsolat – melynek kiépítése és fenntartása nélkülözhetetlen a szülőkkel való együttműködésben – megannyi kihívást rejtget.

Jelen írás célja a hátrányos helyzetű¹ szülők oktatáshoz fűződő attitűdjének és szülői bevonódásának tanulmányozása egy erdélyi rurális térségben. Az iskola és a szülő, illetve az iskola, a szülő és a diák hármásának kapcsolatában rejlő nehézségek, gátak megértéséhez elengedhetetlen a háttérben meghúzódó szülői magatartások, attitűdök és azok társadalmi jelenségekben mutatkozó gyökereinek tanulmányozása.

(Elméleti háttér) A gyermekek iskolai pályáját, tanulási teljesítményét számos háttértényező befolyásolhatja. A tanulók pszichológiai különbözőségein keresztül beszélni lehetne az énképről és önértékelésről, az iskolai szorongás gátló hatásairól, a különféle tanulási nehézségekről, a kiemelkedően tehetséges tanulók lehetőségeiről, az osztályközösség befolyásoló hatásairól, a pedagógus-szülő kapcsolatáról, az oktatás minőségéről, a pedagógusok szakképzettségének, pedagógiai módszereinek hatásairól, a szülői és pedagógusi elvárásokról és még számos más tényezőről. A következőkben a szülői bevonódás – mint a gyermek iskolai eredményességét és tanulási pályáját alapjaiban meghatározó tényező – alakulását befolyásoló faktorok, illetve a szülői bevonódásnak a gyermek iskolai eredményességére és tanulási pályájára gyakorolt hatásairól olvashatunk a hazai és nemzetközi kutatások eredményeinek áttekintése során.

A szülői bevonódás fogalmának pontos definiálása meglehetősen nehéz, hiszen a bevonódás (*parental involvement*) értelmezésében nincs teljes egyetértés a szakirodalomban (Imre, 2015). Grolnick és Slowiaczek (1994) szerint minden olyan erőfeszítés részét képezi a szülői bevonódásnak, melyet a szülők a gyermekeik oktatása érdekében tesznek. Desforges és Abouchaar (2003) a bevonódást a gyermek iskolai teljesítményének javítása

érdekében tett szülői támogatásként értelmezi. A fogalom egyes értelmezései szerint az iskolai feladatokhoz kapcsolódó otthoni támogatás és pedagógusokkal való kapcsolattartás jelenti a szülői bevonódást, míg mások az iskolai programokon való szerepvállalást, az önkéntességet, az iskola képviselőivel való közös döntéshozatali tevékenységet is a bevonódás formáinak tekintik (Epstein, 2001, 2002; F. Lassú et al., 2012). Míg a 2012-es PISA-vizsgálatok a szülői bevonódást a szűk értelmezés alapján az iskola kapuin belül és családi keretek között megvalósított szülői segítségnyújtásként értelmezik, addig mások a tágabb értelmezést vallják, mely szerint a szülői cselekedetek és attitűdök is részét képezik a bevonódásnak (OECD, 2014a, 2014b; Henderson & Mapp, 2002; Bakker & Denessen, 2007; Imre, 2017). Holott a szülői bevonódás értelmezésének több megközelítése is fennáll, a téma szakértői egyetértenek abban, hogy szülői bevonódásnak tekinthető minden olyan szülői megnyilvánulás, mely a gyermek iskola pályájának támogatása érdekében történik a szülők részéről (Grolnick & Slowiaczek, 1994; Desforges & Abouchar 2003; Bakker & Denessen, 2007; Avvisati, Besbas & Guyon, 2010; Borgonovi & Mnott, 2012).

A szülői bevonódás különféle formáinak mértékét és alakulását meghatározó tényezők közül kiemelkedő jelentőségű a család szocioökonómiai státusa (Avvisati, Besbas & Guyon, 2010). A szülők iskolai végzettsége és munkaerőpiaci pozíciója az egyik legalapvetőbb meghatározója a szülői bevonódás kialakulásának, hiszen a stabil munkahellyel és magasabb jövedelemmel rendelkező szülők társadalmi-gazdasági háttere pozitívan befolyásolja a szülői bevonódás mértékének alakulását (Welsch & Zimmer, 2008; Kohl & et al., 2000). Guryan és munkatársai (2008) kutatásának alapján a magasabb iskolai végzettségű szülők, akik zömében magasabb fizetést tudnak magukénak, többségében nagyobb anyagi és időbeli áldozatokat vállalnak gyermekeikért. Guryanék kutatási eredményei rávilágítottak, hogy a főiskolai képzettségű, dolgozó nők mintegy 70%-kal több időt szánnak gyermekeik otthoni gondozására, mint a középiskolai végzettségűnél alacsonyabb iskolai végzettségű, dolgozó nők (Guryan et al., 2008). Hasonló tendencia mutatkozott a főiskolai végzettségű apák és a középiskolából lemorzsolódó apák gyermekeinek otthoni gondozására, támogatására szánt idejének alakulásában is, ahol az előbbieket mintegy kétszer annyi időt fordítottak erre (Guryan et al., 2008). Továbbá szoros függési viszony mutatkozik a szülők végzettsége, keresete és a gyermek iskolán kívüli tevékenységeire fordított keret mértéke között (Markos, 2020).

Az alacsonyabb jövedelmű családokban lényegesen szerényebb lehetőség áll rendelkezésre a gyermek felzárkóztató foglalkozásokon és különféle tehetség gondozási programokon (edzés, szakkörök, nyelvek tanulása stb.) – mint a szülői bevonódásnak az iskola világán kívül eső, nem kizárólag az iskolai tevékenységekhez kapcsolódó típusaiban – való részvételére, ahogy a szórakozásra is jóval kevesebbet tudnak áldozni.

Az otthoni támogatások kapcsán Imre Nóra (2017) három elemzési dimenziót emel ki: a közvetlenül iskolai tanulmányokhoz köthető és az iskolai tanulásához szorosan nem kapcsolódó tevékenységeket, illetve a szülői attitűdöt. Ezek kapcsán elemzi a házi feladatok készítésében nyújtott segítséget, az iskolai történésekről való beszélgetéseket, a különféle közös szabadidős programokon való részvételt. A vizsgálatok eredményei alapján a kamaszok szülei egyre kevésbé vállalnak részt a házi feladatok végzésének támogatásában, hiszen többségében nem rendelkeznek a szaktárgyakhoz szükséges ismeretekkel, másrészt az ilyen korú diákok már egyre kevésbé igénylik szüleik támogatását. Így a magasabb státussal és megalapozottabb anyagi körülményekkel rendelkező szülők a magánzó szolgáltatóinak (magánóráknak, szakköröknek stb.) igénybevételével

elégítik ki a gyermek esetleges segítségnyújtási igényét, míg a korlátozott erőforrásokkal rendelkező, szerényebb szocioökonómiai státuszú családok esetében ennek biztosítására nincs lehetőség (Imre, 2017).

A szülői bevonódás alakulását befolyásoló háttértényezők közül kiemelkedő a szülő saját felnevelkedése során tapasztalt mintái, előzetes iskolai élményei, saját nevelési stíusa, valamint a szülő egyéni intenciója, azaz hogy a bevonódás mely formáiban, illetve azon formákban milyen mértékben kíván elmélyülni (Williams et al., 2002; Pomerantz et al., 2007). A szülő ilyen nemű egyéni szándékait azonban erőteljesen befolyásolja, hogy az oktatási intézmény dolgozói részéről milyen mértékben tapasztalta az ő bevonódásának igényét, illetve mennyire érzi magát komfortosan a pedagógusokkal való kommunikáció során (Hoover-Dempsey & Sandler, 1995). A bevonódásra irányuló pedagógusi igények mellett erőteljes hatással bír, hogy a szülő mennyire tekinti saját feladatának gyermeke iskolai életébe való implikálódását, illetve milyen mértékben érzi képesnek magát a szerepvállalással járó kötelezettségek teljesítésére (Desforges & Abouchaar, 2003).

A szülői bevonódást befolyásoló háttértényezők közül kiemelhető a társadalmi státus, a szülő, illetve a gyermek neve, az oktatási intézmény helyszínétől távoli lakóhely befolyásoló ereje, a testvérek száma, születési sorrendje és életkora is mint meghatározó elem (Imre, 2017). A kutatások eredményei alapján a magasabb társadalmi státuszú családokban magasabb a részvételi hajlandóság, míg az alacsonyabb státuszú családoknál lényegesen alacsonyabb, ahogy a vizsgálatokban részt vevő anyák is jelentősen aktívabb bevonódást mutattak az apákhoz képest (Epstein et al., 2002). A szülői bevonódás formáinak és azok mértékének egy igen fontos meghatározója a családban található gyermekek száma, illetve a testvérek születési sorrendje, hiszen az illető gyermek családon belüli születési sorrendje is hatással van a szülői bevonódás kialakulásának és fenntarthatóságának mértékére (Lareau, 1987; Hegedűs, 2006.). Amíg az első szülötteknél a szülők aktívan jelen vannak a gyermek oktatási folyamatában az otthoni és iskolai közegben egyaránt, addig a többedik gyermekek esetében már sokkal kevésbé áll fenn ez a jelenség. Mindezek mellett a szülői részvétel mértékének alakulását erőteljesen befolyásolja az iskolába járó gyermek életkora, hiszen a gyermek korának és évfolyamának növekedésével a szülői részvétel csökkenése figyelhető meg (Epstein & Sanders 2006).

A PISA 2000-es felmérés a tanulók otthoni támogatásának direkt és indirekt formáit helyezte a vizsgálat fókuszába, mely három változó, azaz a kulturális kommunikáció, a társadalmi kommunikáció és a szülői segítségnyújtás köré épült (Podrácky & Hegedűs, 2012). A kérdések kitértek a szülő és a gyermek közötti beszélgetések mennyiségére, témájára, a közös tevékenységek milyenségére, az otthoni tanulásban nyújtott segítség gyakoriságára, minőségére, illetve a gyermek tanulásának ellenőrzésére is. Bár a témában végzett kutatások jelentős része a szülői bevonódásnak a gyermek iskolai eredményességére és tanulási pályájára gyakorolt pozitív hatásait elemzi, fontos megjegyezni, hogy a különböző bevonódási formák eltérő módon hatnak, például a szülő és gyermek között megvalósuló kulturális kommunikáció tanulási teljesítményre gyakorolt hatása lényegesen nagyobb horderejű, mint a társadalmi kommunikáció (Podrácky & Hegedűs, 2012). Továbbá azt is szem előtt kell tartani, hogy a szülői bevonódás egyes formái nem csupán pozitív hozzáadékkal járnak együtt. Például a tanulásban nyújtott nagy fokú szülői segítség negatívan befolyásolja a tanulói teljesítmény alakulását, melynek hátterében feltehetően az áll, hogy „*a szülőknek annál többet kell segíteniük, minél több tanulási probléma*” jelentkezik az otthoni tanulás folyamatában (Podrácky & Hegedűs, 2012).

A szülői bevonódás alakulását elemző magyarországi vizsgálatok alapján a szülők többsége aktívabban kívánna részt venni a gyermeke tanulási folyamataiban, illetve a szülő és pedagógus közötti hatékony partneri kapcsolat kialakításának szükségességét fogalmazza meg (Podráczky & Hegedűs, 2012). Hasonló jelenségre derült fény a romániai kutatások alapján is, ugyanis a vizsgálatokban részt vevő szülők arról számoltak be, hogy nagyobb mértékben szeretnék szerepet vállalni az egyes bevonódási formákban (Dănean, 2010).

A képzettségi hátránnyal élő szülők körében jellemző szegénységi kockázat, a megnövekedett perifériára sodródás veszélye kihatással van a köreikben jellemző szülői bevonódás alakulására. Sajátos helyzetük, mely gyermekeik számára is hátrányos kiindulási pontot jelent, az iskolai oktatás által válhat ellensúlyozhatóvá (Radó, 2007). Ebben igen nagy szerepet tölt be a szülők tanulás iránti elköteleződése és bevonódása, mely „*stabil állapot nyújthat a tanulónak ahhoz, hogy megfelelően helytálljanak az iskolában*” (Imre, 2017).

(*Módszertan*) A hátrányos helyzetű szülők körében jellemző szülői bevonódás kutatásának alapjául az *esettanulmány* módszere szolgált, mely kiválóan alkalmazható napjaink összetett kérdéseinek a valós élet kontextusában való elemzésére, ahol a vizsgált jelenség és kontextus közötti határok nem feltétlenül élesek (Yin, 2009). Az esettanulmány, melynek adatgyűjtési eljárásaként a félstrukturált interjú került alkalmazásra, alkalmas konkrét társadalmi jelenségek megfigyelésére, eredeti környezetükben való elemzésére és megértésére a tapasztalható kölcsönhatások értelmezése által (Dooley, 2002). Az interjúkészítés egyik legnagyobb előnye a beszédhelyzetben érvényesülő személyes meglátások, szubjektív tapasztalatok megfogalmazásának lehetősége. Ebből adódóan az interjúkészítés folyamatában nem csupán a közvetlen, verbális megnyilatkozások rendelkeznek jelentéssel, hanem a közvetett módon, nem verbális formában megnyilvánuló tartalmak is (Szokolszky, 2020). Így jelentést hordoz az interjúalany hanghordozása, hangszíne, tekintete, testtartása és tulajdonképpen jelentéssel rendelkező szöveggé válhat értelmezhető minden, amiről mi úgy gondoljuk (Carver & Hyvärinen, 1997).

A kutatás terépet egy erdélyi rurális térség, Parajd község képezi. Az ország központi régiójában (Hargita megyében) található, tömbmagyar községet³ négy rurális település – Békástanya, Alsósófalva, Felsősófalva és Parajd – alkotja³. Noha mind a négy településen van közoktatás, csupán a parajdi székhelyiskola rendelkezik jogi szereppel, a többi három oktatási intézmény a parajdi iskola alárendelt tanintézményének számít. Parajd község adminisztrációs központja szintén Parajdon található, mely a legnagyobb területű és népességű település a négy közül. A Nemzeti Statisztikai Hivatal adatai alapján 2020-ban Parajd község állandó népessége 6974 fő volt.

A kutatás alanyai Parajd község V–VIII. osztályos diákjainak hátrányos helyzetű szülei köréből lettek kiválasztva, hiszen a szülői bevonódás alakulását befolyásoló tényezők alapján a gyermek életkorának növekedésével a szülői bevonódás mértékének hanyatlása, valamint a szülő és a pedagógus közötti interakciók számának csökkenése jellemző (Imre, 2015; Lannert & Szekszárdi, 2015). Mivel a fiatalabb korosztályhoz tartozó diákok szülei többségének még az iskolakezdéssel járó kihívásokkal is szembe kell nézniük, a nagyobb korosztályhoz tartozó diákok szülei pedig feltehetően már egy kevésbé szoros bevonódást tanúsítanak, így e korosztály diákjainak szülei bizonyultak megfelelő alanyoknak a kutatás elvégzéséhez.

Az interjúkészítés során három hátrányos helyzetű szülőt kérdeztem meg. Jelen esetben a képzettségi hátránnyal – azaz befejezetlen alapfokú iskolai végzettséggel vagy legfeljebb általános iskolai végzettséggel – rendelkező szülők tekinthetők hátrányos

helyzetűeknek (Kertülő, 2000). Az első interjúalany 32 éves, elemi iskolai végzettséggel rendelkező, többnyire szezonális munkából élő, kétgyermekes családanya. A második interjúalany 33 éves, egygyermekes családanya, aki mindössze egy évet járt iskolába. Jövedelmét a külföldön végzett szezonális munkák jelentik. A harmadik interjúalany egy 40 éves, az általános iskola hét osztályával rendelkező, háromgyermekes családapa, aki alkalmi munkákból tartja el családját.

(A kutatás eredményeinek bemutatása és értelmezése) Az interjúkészítés során az interjúalanyokat három nagyobb témakörrel: az otthoni feladatokról, a pedagógusokkal való kapcsolattartásról, illetve a gyermek továbbtanulására vonatkozó elképzelésekről kérdeztem. Bár az eredeti interjúterv nem tért ki a szülők iskoláról való általános vélekedésére, az interjúkészítés során mindhárom szülő beszélt e témáról. Így fontosnak tartottam beemelni e kérdés tárgyalását is az előző három témakör mellé. Ennek eredményeként tehát az iskoláról való szülői vélekedés (a), az otthoni feladatok (b), a pedagógusokkal való kapcsolattartás (c) és a gyermekek iskoláztatásával kapcsolatos szülői tervek (d) tárgyalása mentén épül fel a szülői narratívák elemzése. E négy téma kapcsán nyert adatok igen sajátos információkat tartalmaznak a hátrányos helyzetű szülők körében vizsgált szülői bevonódásra vonatkozóan, melyekről a következőkben olvashatunk részletesebben.

(Az iskoláról való szülői vélekedés) A szülői narratívák elemzésének első részét az iskoláról való szülői vélekedés képezi. Mivel mindhárom interjúalany egyaránt alacsony iskolai végzettségű, így az iskola világa nem képezte életük meghatározó időszakának részét, mondhatni, az ő világuktól kissé távol helyezkedik el az oktatás világa. Azonban ennek ellenére a megkérdezett hátrányos helyzetű szülők egy meglehetősen pozitív képet alkottak az oktatásban rejlő lehetőségekről.

A 32 éves édesanya, aki egy óvodáskorú és egy általános iskolába járó kisfiú szülője, problémaként érzékeli iskolás gyermeke otthoni tanulásához fűződő passzivitását. Érzékeltetni próbálja fia kiváltságos helyzetét saját gyerekkori lehetőségeinek korlátaival szemben. Elmondása alapján nagyobbik fiának mulasztásai nem csupán a tanulási mulasztásokban, hanem az otthoni feladatvégzés alóli kibúvásban is megnyilvánulnak.

„Mondtam neki, hogy az élet nem mehet csak úgy. Már 13 éves és semmit nem csinál. Nem tanul, nem segít, csak ül egyik helyről a másikra. Nem azt mondom, hogy 13 évesen álljon neki dolgozni. De bár annyit láthatnék, hogy leül a leckéje mellé vagy behoz egy őt fát. De ő nem. Ha mondom, még meg van sértődve. Pedig mi mindent megteszünk értük, mindent megadunk nekik, amit egyszer csak lehet. Mondtam neki, hogy így nem lehet megnőni. Nekünk nem volt ilyen gyerekkorunk. Mi nem tanulhattunk, mert kellett menni a szülőkkel a piacra. Nekik meleg szoba, kényelem. Járhatnak iskolába, nem úgy, mint mi. Bezzeg én mentem volna szívesen, ha hagyják. De majd ő is megérti, hogy mit veszít, ha nem teszi most kicsit oda magát. Mert sajnós nem tudja, mi az, hogy tanulás.” (32 éves, kétgyermekes anya)

A második interjúalany, a 33 éves egygyermekes édesanya szintén lehetőségként tekint az oktatásra, az iskolára. Meglátása szerint a tanulás révén tud lányuk kilépni a kétkező munkával való pénzkeresés korlátaiból. Így férjével együtt saját életük tanulságain keresztül próbálják nevelni lányukat.

„Amikor akkora voltam, mint ő, én már dolgoztam. A férjem ugyanúgy. Ruhánk sem volt úgy, ahogy kellett volna. Aztán mi el is döntöttük a férjemmel, hogy nekünk nem is kell több, de neki mindent megadunk. Mert nekünk ebből a jó életből sajnós nem jutott. Így amiben tudjuk, támogatjuk. Ha többet akar iskolába menni, többre menjen. Ő legalább

ne járjon úgy, mint mi. Mert minket mamáék nem tudtak támogatni, egyszerűen nem volt, amiből. Kérem én őt eléggé, hogy menjen s tanuljon, amíg lehet. »Ha nem akarsz iskolába járni, akkor ülsz itthon? Vagy mi lesz? Te is mész majd a sárba, a mocsokba a földekre, mint mi? Mert nekünk nem lehet másképp pénzt keresni. Amíg lehet, mi megveszünk mindent az iskolához, csak csináljad, amit kell« – mindegyre mondom neki. De ő még nem érti, miről beszélek.» (33 éves, egygyermekes anya)

Az anyuka szerint 12 éves lányának iskoláztatásához igyekeznek minden fizikai feltételt megteremteni, hogy lehetőség szerint ne szenvedjen hiányt semmiben. Támogatásuk nem csupán a tanfelszerelés, ruháztatás és más szükséges eszközök megvásárlásában teljesedik ki, hanem az édesanya gondoskodásában is. Azonban szükséges megjegyezni, hogy a narratíva több pontján is a túlzott mértékű gondoskodás példája tárul elénk, melynek hosszú távú hatásai nem mindig hozzák el a kívánt pozitív eredményt. Az édesanya elmondása alapján elképzelhető, hogy gyermeke tanulási problémái és gyakori iskolai hiányzásai mögött az ő külföldi tartózkodásuk áll. Ennek orvoslása érdekében a következőkben csak a nyári szünet idejére terveznek külföldi munkát vállalni, hogy gyermekük évközbeleni tanulása zavartalan maradjon.

„Most úgy gondoltuk, hogy lehet, hogyha be tudjuk osztani a pénzt. S akkor csak a nyári szünetben megyek el. Lehet, hogy akkor inkább járna iskolába, s hátha tanulna is. Mi egy kicsit ilyen problémásak vagyunk. Amikor mi elmegyünk a férjemmel, akkor a leányka rosszul érzi magát mamával. Végül is jól megvan vele is, de a szülő akkor is a szülő.” (33 éves, egygyermekes anya)

Jóllehet a szülők távolléte alatt a kislány a nagymamájával és unokatestvéreivel marad, mégsem történik rendszeres iskolalátogatás abban a periódusban. Így fogalmazódott meg a szülőkben a külföldi munkavállalási gyakorlatuk átalakítására vonatkozó változtatás szükségessége.

A 40 éves, háromgyermekes édesapa oktatáshoz fűződő nézetei egészen sajátosak. A felsőbbrendűség szimbólumaként, sorsdöntő erőként azonosítja az iskolai végzettséget. Számos olyan elnyét sorolja fel, melyet csupán az iskolai végzettséggel rendelkezők élvezhetnek. Narratívájának több pontján is megjelennek a képzettségi hátránnyal élők korlátozott lehetőségei, melyek a magasabb iskolai végzettségűek lehetőségeivel vont párhuzamban domborodnak ki leginkább.

„Ha van iskola, akkor az ember olyan másabbnak érzi magát... Olyan, mintha mindent tudna. Nagyon kell az iskola, kell a munkához is. Az is hordozza az életsorsot, hogy milyen az ember munkája. Ha esetleg egy gyengébb valamit választ, s nem működik, akkor mégis van egy remény benne, hogy mehet máshová. Tud választani – ez nagy dolog.” (40 éves, háromgyermekes családapa)

Elmondása alapján a magasabb iskolai végzettségűek egyik legnagyobb kiváltsága a tudással járó választási lehetőség. Az édesapa saját be nem teljesíthetett álmáról számol be, melyben szülei oktatáshoz való hozzáállását jelöli meg saját iskoláztatásának akadályozó tényezőjeként. Már gyerekként megismerte a taníttatás hiányából származó akadályokat, így a későbbiekben ismét megpróbálkozott az oktatásba való bekapcsolódással.

„Én autószerelő szerettem volna mindig lenni. De a szüleim kivettek az iskolából. Nem volt, aki otthon legyen a kicsikkel. S mivel én voltam a legnagyobb, nekem kellett maradni. És én azóta is minden nap látom, hogy milyen lehetne az élet iskolával. Hogy másoknak hogy megy. Aztán én felírtam magam a délutáni iskolába, hogy pótoljam, amit lehet. Amit én 30 éve el akartam érni, azt most kell megpróbáljam. És én ezért is mondom az enyéimnek, hogy egyszer az iskola, aztán lesz család is. De mindenekelőtt szakmát kell tanulni. (40 éves, háromgyermekes családapa)

A gyermekként iskolából kiszakított férfi pótolni szeretné azt a hiányzó tudást, amelynek elsajátításából gyermekként kimaradt. Látva saját életének nehézségeit, bízik abban, hogy gyermekei nem osztoznak majd nehézségeiben, reményei szerint iskolába járnak és szakmát tanulnak.

(Otthoni feladatok) Aszülői narratívák elemzésének második témakörét a szülői bevonódás egy igen sokak által kutatott változója, az otthoni feladatok képezik (Epstein, 2001, 2002; Imre, 2017; Podráczky & Hegedűs, 2012). Jelen kutatásban az otthoni feladatok nem redukálódnak kizárólag a gyermek házi feladatainak elvégzésében való segítségnyújtásra, hanem az otthoni támogatás egy igen színes palettájaként értelmezendők. Magukban foglalják a gyermek taníttatásához szükséges megfelelő fizikai (ruházat, tanfelszerelés, íróasztal, saját szoba stb.) és szellemi támogatás (tanulásban való segítségnyújtás, biztatás, beszélgetés, bátorítás stb.) valamennyi formáit, melyek célja a gyermek iskolai eredményességének, előremenetelének támogatása.

Bár mindhárom interjúalany saját iskoláztatásának akadályozottságáról számolt be, meglehetősen pozitívan nyilatkoztak a saját gyermekeik iskoláztatásához kapcsolódó otthoni feladatokról. A 32 éves, kétgyermekes édesanya, akinek legmagasabb iskolai végzettsége az általános iskola 4. osztálya, igen fontosnak tartja az oktatást. Elmondása alapján nagyobbik fia Németországban kezdte el elemi iskolai tanulmányait, amikor a szezonmunkán lévő szülővel együtt ott tartózkodott. Míg a kisfiú az iskolában németül tanult, addig az édesanya otthon magyarul tanította írni és olvasni. Ehhez mindössze néhány magukkal vitt ábécéskönyv állt rendelkezésükre, melyhez az édesanya saját tudása és oktatásba vetett hite nyújtott táptalajt.

„A nagyobbik fiam négy osztályig kint járt Németországban. Nem volt még meg a kicsi fiam, s a német mellett én tanítottam őt magyarul írni s olvasni. Volt egy elsős, ábécéskönyvünk, s egy matek, amiket én kivittem Németországba. Akkoriban rengeteget tanultam vele, mert valamikor én nagyon szerettem iskolába járni. Anyumnak mindig a szemére vetem, hogy nem engedett tovább. Mai napig emlékszem, hogy én mennyit sírtam. Én sajnos csak négy osztályt járhattam, de végig első tanuló voltam. Hogy nem mehettem tovább, anyumat nagyon hibáztatom, és ezért akarom, hogy a fiam legalább tanuljon.” (32 éves, kétgyermekes anya)

A kétgyermekes édesanya narratívájából felsejlenek saját gyermekkori emlékei. A meglehetősen rövid, ám sikeresnek mondható iskolai éveknek az interjúalany édesanyjának tiltása vetett véget. Az interjúalany saját képzettségi hátrányának terhét hordozva, a tanulás fontosságáról szeretné meggyőzni gyermekét. Kiváltságos helyzetnek tartja, hogy fia életében nincs akadály a tanulás útjában, így becsületes feladatvégzésre és tanulásra biztatja.

„Próbáltam megértetni vele, hogy egy kicsit jobban figyeljen oda, s értékelje, hogy ő legalább járhat iskolába. Hogy csinálja meg a házi feladatokat, nézze át a leckéket. S ha valamit nem ért, kérdezze meg a többieket. Mert én segíték, amiben lehet, de már olyan is van, amit én sem tudok. Hogy legalább az ő gyermekével ne legyen így. Hogy ő majd tudjon az övéinek segíteni, nem úgy, mint mi. Mennyivel egyszerűbb volna, ha neki legalább lenne rendes iskolája.” (32 éves, kétgyermekes anya)

A narratíva második felében megjelenik a szülő alacsony iskolai végzettségének egyik leggyakrabban tapasztalható következménye, azaz a szülő korlátozott tudásának negatív vonzata az iskolai leckékhez kapcsolódó segítségnyújtás terén. Az édesanya fiának otthoni házi feladataiban már nem mindig tud segíteni, hiszen alacsony iskolázottságából adódóan tárgyi ismeretei meglehetősen korlátozottak. A szülői bevonódás e formájának

korlátozottságát az osztálytársaktól való segítségkéréssel igyekeznek kiegészíteni. A kétgyermekes anya – felismerve a képzettségi hátrányból származó élet nehézségeit – fiának egy könnyebb, egyszerűbb életet remél, melynek kulcsát a gyermeke taníttatásában látja.

Az otthoni feladatokban megnyilvánuló szülői gondoskodás valamennyi formája a harmadik interjúalany, azaz a 40 éves, háromgyermekes családapa narratívájában is megjelenik. A családapa többségében a felesége karaktere köré építi fel a szeretet és gondoskodás cselekedetekben megmutatózó formáit, melyek a szocioökonómiai szempontból szerénynek mondható családi feltételek mellett is támogató közeget biztosítanak a gyermekek számára.

„Én csinálom, amit tudok, de a feleségem nagyon ügyes. Házas, a családot szereti, tisztán tart mindent. Ő előkészíti a ruhát mindegyiknek. A vizet felmelegíti, mikorra felkelnek. Valami kenyeret vagy szendvicset szokott kenni nekik, mielőtt mennek el. Tölt nekik vizet vagy néha teát is tesz az iskolába. Engem a nagyszülők neveltek, kicsit bonyolultabb a dolog nálunk. Mi nem kaptunk akkor szülői segítséget, még ennyit sem. Csak amit az öregek tudtak, annyi volt. Most nekik azért már másabb. Mi bármiben támogatjuk. Ha kell, odaállunk. A gyermekek csak annyit kell, hogy csináljanak, hogy megmosakodnak s felöltöznek. Azzal már tudnak is menni az iskolába.” (40 éves, háromgyermekes családapa)

A gyermekek otthoni közegben megvalósuló támogatásának formái mellett az édesapa narratívájában is megjelenik a negatív gyermekkori emlék, ahol nem csupán a szülői bevonódás formáinak hiánya tűnik fel, hanem a szülői jelenlét hiánya is megelevenedik. A háromgyermekes családapa olykor akadozó, idősíkok között ugráló gondolatfolyamában párhuzamot von a gyermekei oktatásának támogatása érdekében hozott erőfeszítések és a saját gyermekkorának feltételei között. Elmondása alapján saját gyermekei egy gondoskodó családi közegben nevelkednek, ahol az édesanya és édesapa együtt támogatják gyermekeiket. A nagyszülők által felnevelt apa és felesége odaállnak gyermekeik mellé, ami nem csupán az iskoláztatáshoz szükséges tárgyi feltételek előteremtésére vonatkozik, hanem gyermekeik lelki-szellemi támogatására is.

A kétgyermekes anya aggodalmait fogalmazza meg fia tanulást mellőző magatartására vonatkozóan. Bár az édesanya már nem tud megfelelő támogatást nyújtani fiának az otthoni feladatok elvégzésében, fiát tanulásra ösztönzi. Az interjúalany szerint amennyiben elmarad a szülői biztatás, az otthoni feladatok elvégzése is elmarad gyermeke részéről. A folyamatos szülői kontroll azonban frusztrációhoz és veszekedések sorához vezet, ami nem csupán az anya-gyermek kapcsolatra van negatív hatással, hanem igen nagy eséllyel váltja ki gyermekéből az oktatásra, tanulásra vonatkozó ellenszenvet is.

„Én nem tudom már minden tárgyból segíteni, a dolgait leellenőrizni. Sok olyan tanulni, amiről én még nem is hallottam. De én azért próbálom, hogy vegye elő otthon, s csináljon belőle valamit. Már sokszor azt mondja nekem, nem hagyom őt békén, s nem tud miattam nyugodtan tanulni. Pedig nem így van. Ha nem mondom, az én fiam elő se veszi. A testvérem gyermeke is abba az osztályba jár, s neki mindig van lecke, mindig van házi. De az én fiamnak nincsen. Ezért veszekszünk, rengeteget. Mindegyre megkérdelem, hogy nem kellene órend szerint hordja a dolgait. De ő csak úgy bepakolja az egészét és viszi.” (32 éves, kétgyermekes anya)

Az aggasztóan kevés tanulásra szánt idő, illetve a köré gyűrűző családi nehézségek nem bizonyulnak egyedinek. A második interjúalany (33 éves, egygyermekes anya) narratívája alapján gyermeke hasonlóan kevés időt tölt tanulással. Az otthoni tanulásra fordított idő minimális keretét azonban a kislány számos magyarázattal indokolja

(pl. a házi feladatok tanórai keretben történő elvégzése), melyet édesanyja fenntartásokkal kezel. Holott az édesanya érzi az otthoni segítségnyújtás szükségességét, ám nem áll módjában azt önerőből biztosítani saját képzettségi hátrányából adódóan. Az édesanya aggodalmának célkeresztjében a túlzott mennyiségű telefonhasználat és a különféle applikációkkal (pl. tiktokkal) való időtöltés áll, melyekről a szülő nem rendelkezik megfelelő ismeretekkel.

„Hát, otthon nem tanul semmit, az biztos. Azt mondja, ott mindig megcsinálja órán a házit. Én mondtam, nem tudok becsületesen írni-olvasni, mert én csak keveset jártam iskolába. A férjem kőműves, ő tud írni-olvasni, de egyfolytában dolgozik. Én így nem tudok neki segíteni semmit az iskolai dolgokban. Ismerem a betűket meg minden, de azzal nem sokat érek. Főleg, hogy ő már hatodik osztályos. Tudom, hogy kellene segíteni, de nem tudok. Így csak az marad, amit ő magától meg tud oldani. És akkor így van az, hogy rosszak a jegyek. Többször rákérdek, hogy van-e lecke, itthoni feladat. De neki soha nincs. Ő itthon házit nem ír, de a telefont örökké nyomkodja. Vagy tiktokozik. De én nem is tudom, mi az, mert nem értek hozzá.” (33 éves, egygyermekes anyja)

A háromgyermekes családapa válaszaiban nem feltétlenül jelenik meg első helyen a telefonhasználatához köthető aggodalom. Helyette a helytelen időbeosztást emeli ki negatív hatású tényezőként az otthoni tanuláshoz kapcsolódóan. Megfogalmazza a szülői gondoskodás és nyomon követés szükségességét, hiszen annak hiányában úgy látja, a gyermekek gyakrabban mulasztanak. A tanulmányokban felmerülő nehézségekért önmagát vádolja, hiszen bántja, hogy nem tud megfelelő szellemi erőforrás lenni a tanulásban elakadó gyermekei számára.

„A házi feladattal az a gond, hogy legtöbbször igen későn fognak hozzá. Vagy elfelejtik, vagy az utolsó percen állnak neki. Ha időben nekifogna, ez nem volna. Szerintem úgy könnyebben tudná megcsinálni. De nálunk a szülői segítség is kicsit gyenge. Igen, ezért próbálkozunk a gyermekekkel is. De sokszor elfelejtik, hogy mi a dolguk. Az anyukájuk mondja, hogy üljenek le, ha van lecke, mert azt meg kell írni. Az igazság az, hogy én hibáztatom magamat, hogy a gyermekek magukra csak annyit tudnak tanulni, amit az iskolában vagy otthon csinálnak. Az kevés. Én tudom, mit jelentene a szülői tanítás, vagyis elgondolom. Elgondolom, mert nem tudom.” (40 éves, háromgyermekes családapa)

(A pedagógusokkal való kapcsolattartás) A szülőkkel készített interjúk alkalmával egy pozitívnak mondható viszony tárult elénk a szülő és pedagógus közötti kapcsolatot illetően, hiszen mindhárom szülő arról számolt be, elengedhetetlennek tartják a megfelelő kapcsolattartást. Bár többségében a telekommunikáció adta lehetőségeket jelölték meg a pedagógus és a szülő közötti kommunikáció leggyakoribb formájaként, preferenciáik közt szerepelt a fogadóórai beszélgetés és más hagyományos kapcsolattartási formák lehetősége is.

„Mi telefonon beszélünk a legtöbbet az osztályfőnökkel. Ha pont nem vagyunk az országban és nem tudtunk személyesen találkozni, akkor így oldjuk meg. Vagy messengeren is írunk egymásnak, vagy van, hogy ott beszéljük meg, akármiről legyen is szó. Mert fontos, hogy tudjam vele tudatni, ha van valami baj itthon. S akkor ők is egy kicsit másképp állnak a dolgokhoz. Ha az látják, hogy nem is érdeklődünk, akkor az úgy jön, hogy nem is érdekel, mi van a gyermekkel. S ennek a fiam örül a legjobban, mert akkor nem kérem számon őt, ha valamiről nem is tudok.” (32 éves, kétgyermekes családanya)

Mivel a településen élő hátrányos helyzetű szülők jelentős része dolgozik külföldön, esetükben a mobilkommunikációs eszközök alkalmazása a legkönnyebben hozzáférhető lehetőség. Narratívájukból kirajzolódik, hogy valahányszor próbálták

a kapcsolatot felvenni gyermekük pedagógusaival, az esetek többségében egy jól meghatározott, fontos céllal történt (általában valamiféle kérdés, probléma megosztására vonatkozott).

„Olyankor szoktunk mi beszélni régebb, ha valamire szükség volt. Ha elfelejtettünk küldeni valamit, amiről előzően már szó volt, akkor szóltak telefonon. Vagy megkérdeztük, hogy valami baj van-e a gyermekkel. Vagy ha el kellett jöjjön, vagy beteg volt, olyankor is telefonon beszéltünk. Az anyukája telefonon szokta ezeket bejelenteni, mert a távolság kicsit nagy. Mire lejönnék a falu végéről, hogy megmondjuk, az idő el van telve. Így jobb telefonon. Egyik a másikat felhívja.” (40 éves, háromgyermekes családapa)

A szülői narratívák alapján a tanárokkal, osztályfőnökökkel folytatott kommunikáció során olyan információk birtokába kerülhetnek, melyek hozzájárulnak a gyermekek tanulási helyzetének reális felméréséhez és elősegítik tanulói pályájuk egyengetését. A kutatás eredményei alapján a megkérdezett szülők és gyermekeik pedagógusai között egy meglehetősen nyílt, elfogadó és segítőkész kapcsolat áll fenn, mely támogatási közeget biztosít a gyermekek és szüleik számára egyaránt.

(Iskoláztatással kapcsolatos szülői tervek) Az interjúkészítés során a hátrányos helyzetű szülők gyermekeik iskoláztatását jelölték meg az ő társadalmi-gazdasági helyzetükből való kitörési lehetőségként. Ennek érdekében saját lehetőségeikhez mérten igyekeznek mindent megtenni, hogy gyermekeik folytathassák tanulmányaikat.

„A fiam azt mondta, hogy ő a nyolc osztályt kijárja, s azzal anyyi. Mert ő az apukájával megy dolgozni. De az apja kijelentette, hogy erről szó sem lehet. Azért jártassuk iskolába, hogy mindent végezzen el. Érettségitől elkezdve mindent, hogy valaki legyen belőle. Mert mi tudjuk, hogy milyen, amikor nincs segítség, nincs iskola.” (32 éves, kétgyermekes családanya)

A szülők támogatásuk felől többször is biztosítják gyermekeiket. Saját nehéz sorsuk szemléltetésén keresztül a tanulás útját jelölik meg helyes, követendő útként.

„Én nem sokat kérek, de azt a 12 osztályt valahogy csinálja meg. Mindig arra ösztönözzük, hogy csinálja úgy, hogy legyen jó. Ő legalább menjen iskolába, ha mi nem is járhattunk. Mert mi már sajnos tudjuk, mivel jár, ha nincs iskola. Hogy elmegyünk valahova, s nem tudunk boldogulni. Mindegyre megkérdelem: »Nem érdemeljük meg, hogy te tanulj? Mi szeretnénk, hogy legalább neked legyen úgy, mint másnak. Ne mind minket nézz, azt figyeljed, ahogy a mások csinálják!«” (33 éves, egygyermekes családanya)

A szülői narratívából az alacsony iskolai végzettséggel élők nehézségei tárulnak elénk, mely egy fajta burkolt kisebbségérzetet rejt a „legalább neked legyen úgy, mint másnak” és „azt figyelj, ahogy a mások csinálják” összehasonlító szerkezetekben. E kisebbségérzet jelenik meg az egygyermekes édesanya narratívájában is, ahol saját gyermeke lekezelő magatartásáról számol be. Elmondása alapján a kislány alacsonyabb rangú személyként kezeli saját édesanyját, aki csupán egy évet járt iskolába. A köztük lévő társadalmi egyenlőtlenség tehát az iskolai végzettségből adódó különbségekből fakad. Emellett a szülői narratívában érzékletes képét láthatjuk a fizikai munkavégzést igénylő, földművelő munkaformának, mellyel a hátrányos helyzetű szülők kenyerüket keresik külföldi tartózkodásuk során. A 33 éves családanya előrevetíti egy másabb élet lehetőségét, melyet a könnyebb pénzszerzési lehetőség képzetével kapcsol össze.

„*Én mondtam, hogy ne érezze magát magasabbnak, mint mi. A múltkor azt mondtam: »Jó, akkor ne menj iskolába! De jössz dolgozni velünk. Jobb lesz úgy neked? Jobb lesz, hogy reggel 5-6 óraker felkelsz? Este 11-ig szeded vagy a hagymát, vagy a retket. Jobb ez, mint az, hogy leülsz s reggeltől délutánig tanulsz? Ha van iskolád, amikor arról van szó, akkor akárhova beállhatsz munkába. És nyugodtan magas sarkúba tudod megkeresni a kenyeret, nem a sárban, a mocskokban.« Nekem ez volna a vágyam. De ő akkor fogja megtanulni az ilyen dolgokat, ha tényleg megbukik. Akkor fogja kaparni a fejét.» (33 éves, egygyermekes családanya)*

A megkérdezett családapa szintén a továbbtanulásban rejlő lehetőségekre hívja fel gyermekei figyelmét. Narratívájából egy jobb, könnyebb jövő képe tárul elénk, melynek kulcsát gyermekei tanulásában látja.

„*Ha járnak, azt mondtuk, támogatjuk anyagilag s mindenféleképpen. Csak tudjanak ők valamit elérni. Egy szakmát tanulni vagy valamit, amivel majd boldogulnak. Én segítek, támogatom, hogy tudják befejezni. Ők valamit érjenek el, ha én már nem tudtam eddig elérni. Próbálkozunk, hogy ők egy kicsit másképpen legyenek, ne úgy, mint mi. Mi napszámból vagyunk most is meg. Mikor mi van. Mert az iskola miatt nem nagyon tudunk munkát szerezni.» (40 éves, háromgyermekes családapa)*

Bár mindhárom interjúalany alacsony iskolai végzettségű, saját nehézségeikből tanultva, a tanulás mellett kívánják elkötelezni gyermekeiket. Aktuális társadalmi-gazdasági helyzetükből való kitörési lehetőségként tekintenek az oktatásra, melynek köszönhetően gyermekeik majd úgy élhetnek, mint „mások”.

(*Következtetések*) Az alacsony iskolai végzettségű szülők, akik többnyire valamilyen alacsonyabb státuszú munkával biztosítják jövedelmüket, kevesebb elvárást szoktak támasztani az oktatáshoz kapcsolódóan, hiszen alacsonyabb iskolai végzettségükből adódóan az iskola világa meglehetősen távol áll tőlük (Lannert & Szekszárdi, 2015). Az előzőekben bemutatott, alacsony iskolai végzettségű szülők iskolához fűződő viszonyának, szülői bevonódásának vizsgálatára irányuló kutatás azonban meglehetősen pozitív eredményeket tárt fel az iskoláról való vélekedés, az otthoni feladatok, a kapcsolattartás, illetve az iskoláztatással kapcsolatos elképzelésekre vonatkozóan. Ez minden bizonnyal összefüggésben áll azzal a sajátos helyzettel, hogy mindhárom interjúalany esetében az egykori iskolai pályafutásuk végét nem saját döntésük eredményezte, hanem valamilyen külső tényező befolyásolta (szülői döntés, munkavállalási kényszer stb.).

A tanulási teljesítmény és iskolai pályafutás alakulását számos tényező befolyásolja, közülük a jelen kutatás a szülői bevonódás és az oktatáshoz fűződő szülői attitűdök mögött rejlő nézőpontok feltárásának vizsgálatát célozta meg. Bár a kutatás igen kisszámú alany megkérdezésén alapul, elmondható, hogy az alacsony iskolai végzettségű szülőkkel készített interjúk alapján a mai hátrányos helyzetű családokból érkező gyermekek bizonyos hányadának már adott az otthoni támogató közeg. E családokban a szülők lehetőségeikhez mérten támogatják gyermekeik oktatását, taníttatását, hiszen hosszú távú céluk, hogy egy jobb életet biztosíthassanak gyermekeiknek. Nézeteik alapján az oktatás képes olyan alapokat szolgáltatni, melyek révén magasabbra törhetnek és egy jobb minőségű, teljesebb életet élhetnek.

A kutatásból kirajzolódó pozitív viszonyulás, támogató légkör bizakodásra ad okot, hiszen nagy valószínűséggel több-kevesebb sikerrel, de jótékonyan befolyásolja majd a felnevelkedő gyermekek oktatási eredményességének és tanulási pályájának alakulását, így engedve teret a társadalmi mobilitás pozitív elmozdulásának.

IRODALOM

- Avvisati, F. – Besbas, B. – Guyon, N. (2010). Parental Involvement in School: A Literature Review. *REP*, 120(5), 759–778. o.
- Bakker, J., & Denessen, E. (2007). The concept of parental involvement. Some theoretical and empirical considerations. *International Journal about Parents in Education*, 1(0), 188–199. o.
- Biró Z. (2020). Székelyföld – Milyen vidék? *Pro Scientia Ruralis*, 2020(1–4), 221–239. o.
- Borgonovi, F. – Montt, G. (2012). Parental involvement in selected PISA countries and economies. *OECD Education Working Papers*, No. 73, OECD Publishing.
- Carver, T. – Hyvärinen, M. (1997). *Interpreting the Political: New Methodologies*. New York, Routledge.
- Dămean, D. (2010). Determinants of Parent Involvement in Romanian Schools. *Journal of Social Research & Policy*, 2010 (2), 117–130. o.
- Desforges, C. – Abouchar, A. (2003). *The impact of parental involvement, parental support and family education on pupil achievement and adjustment: A Literature Review*. UK, Queen's Printer.
- Dooley, L. M. (2002). Case study Research and Theory Building. *Advances in Developing Human Resources*, 4(3), 335–354. o.
- Epstein, J. L. (2001). *School, family, and community partnerships: Preparing educators and improving schools*. Boulder, CO, Westview Press.
- Epstein, J. L. – Sanders, M. G. – Simon, B. S. – Salinas, K. C. – Janson, N. R. – Van Voorhis, F. L. (2002). *School, Family and Community Partnership. Your Handbook for Action (2nd ed.)*. California, Corwin Press.
- Epstein, J. L. – Sanders, M. G. (2006): Connecting Home, School and Community. New Directions for Social Research. In Maureen T. Hallian (ed.): *Handbook of the Sociology of Education*, New York, Plenum Publishers, 285–306. o.
- F. Lassú Zs. – Podráczy J. – Glauber A. – Perlusz A. – Márton E. (2012). Nemzetközi kutatások a szülői részvétel hatásáról. In Podráczy Judit (szerk.): *Szövetségben. Tanulmányok a család és intézményes nevelés kapcsolatáról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 13–43. o.
- Grolnick, W. S. – Slowiaczek, M. L. (1994). Parents' Involvement in Children's Schooling: A Multidimensional Conceptualization and Motivational Model. *Child Development*, 65 (1), 237–252. o.
- Guryan, J. – Hurst, E. – Kearney, M. (2008). Parental Education and Parental Time with Children. *Journal of Economic Perspectives*, 22 (3), 23–46. o.
- Hegedűs J. (2006). Többgenerációs család és nagycsalád. In Hegedűs Judit (szerk.): *A gyakorlati pedagógia néhány alapkérdése*. Család, gyermek, társadalom, Bölcsész Konzorcium, 11–12. o.
- Henderson, A. T. – Mapp, K. L. (2002). *A new wave of evidence – the impact of school, family and community connections on student achievement*. *Annual Synthesis 2002*. Forrás: <https://sedl.org/connections/resources/evidence.pdf> (letöltve: 2021.09.08)
- Hoover-Dempsey, K. V. – Sandler, H. M. (1995). Why does it make a difference? *Teachers College Record*, 97, 310–331. o.
- Imre N. (2015). A szülői részvétel formái és hatása a tanulói eredményességre. In Arató F. (szerk.): *Horizontok II. A pedagógusképzés reformjának folytatása*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet, 127–140. o.
- Imre N. (2017). Doktori (PhD) disszertáció. A szülői részvétel szerepe a tanulók iskolai pályafutásának alakulásában. Forrás: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/37638/PhD_03_st.pdf?sequence=1 (letöltve 2021.10. 26.)
- Kerülő J. (2000). Hátrányos helyzetű csoportok és a felnőttoktatás. *Esély 2000- Konferencia*, Budapest <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/esely-2000-konferencia/hatranynos-helyzetu> (letöltve 2021.09.28.)
- Kohl, G. O. – Lengua, L. J. – McMahon, R. J. (2000). Parent Involvement in school: Conceptualizing multiple dimensions and their relations with family and demographic risk factors. *Journal of School Psychology*, 38 (6), 501– 523. o.
- Lannert J. – Szekszárdi J. (2015). Miért nem érti egymást szülő és pedagógus? *Iskolakultúra*, 2015(1), 15–34. o.
- Lareau, A. (1987). Social Class Differences in Family – School Relationships: The Importance of Cultural Capital. *Sociology of Education*, 60(2), 73–85. o. DOI: 10.2307/2112583. https://sociology.sas.upenn.edu/sites/default/files/Lareau1987_Family-School_Relationships.pdf (letöltve: 2021.11.21.)
- Markos V. (2020). A tanórán kívüli foglalkozásokon való részvétel és a társadalmi háttér összefüggései. *Kapocs*, 3(2), 43–51. o.
- OECD (2014a). *PISA 2012 Results: Creative Problem Solving: Students' Skills in Tackling Real-Life Problems (Volume V)*, PISA, OECD Publishing. Forrás: <http://dx.doi.org/10.1787/9789264208070-en> (Letöltve: 2021. november 27.)

- OECD (2014b). *PISA 2012 Results in Focus. What 15-year-olds know and what they can do with what they know*. PISA, OECD Publishing. Forrás: <https://www.oecd.org/pisa/keyfindings/pisa-2012-results-overview.pdf> (Letöltve: 2021. november 27.)
- Podráczky J. – Hegedűs J. (2012). Család és intézményes nevelés kapcsolata a hazai kutatásokban. In Podráczky Judit (szerk.): *Szövetségben. Tanulmányok a család és intézményes nevelés kapcsolatáról*. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 71–85. o.
- Pomerantz, E. M. – Mooman, E. A. – Litwack, S. D. (2007). The How, Whom, and Why of Parents' Involvement in Children's Academic Lives: More is Not Always Better. *Review of Educational Research*, 77(3), 373–410. o.
- Radó P. (2007): Oktatási egyenlőtlenségek Magyarországon. *Esély*, 2007/4, 24–36. o. Forrás: http://www.esely.org/kiadvanyok/2007_4/RADO.pdf (letöltve: 2021.09.17.)
- Róbert P. (2006). Iskolai teljesítmény és társadalmi háttér nemzetközi összehasonlításban. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest, TÁRKI, 193–205. o.
- Sófalvi A. (2005). *Sóvidék a középkorban. Fejezetek a székelység középkori történelméből*. Székelyudvarhely, Top Invest Kft.
- Szokolszky Á. (2020). *A pszichológiai kutatás módszertana*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Welsch, D. M. – Zimmer, D. M. (2008). After-School Supervision and Children's Cognitive Achievement. *The B.E. Journal of Economic Analysis & Policy*, 8, art. 49. o.
- Williams, B. – Williams, J. – Ullmann, A. (2002). *Parental involvement in Education. Research Report No. 332*. Norwich, The Queen's Printer.
- Yin, R. K. (2009). *Case study research: Design and Methods (Applied Social Research Methods Series 4th ed.)*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

JEGYZETEK

1 A hátrányos helyzetű szülők kifejezés alatt az alacsony iskolai végzettségű szülők csoportja értendő, akik be nem fejezett általános iskolai végzettséggel vagy legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek (Kerülő 2000). 2 A község fogalom romániai értelmezésében olyan településtípus, amely egyetlen közigazgatási és	jogi központtal rendelkező, gazdasági-társadalmi szempontból hasonló, kisebb rurális települések csoportosulását jelöli (Bíró 2020; Sófalvi 2005). 3 A 2011-es népszámlálási adatok alapján a község állandó lakosságának 96%-át magyarok, 3%-át romák, illetve 1%-át románok képezték.

A fotogrammetria használata – Természetes anyagok és alkotások formáinak archiválása

Mindenhol találhatunk kulturális emlékműveket. A kisebbek gyakran elérhető és olcsó természetes anyagokból – kövekből – készülnek. Azonban az időjárás, valamint kisebb méreteik miatt gyakran ki vannak téve vandalizmusnak, a gondatlan kezelésből eredő károknak vagy véletlen sérüléseknek. Néha csak kődaraboknak tűnnek, de mélyebb jelentést hordoznak kulturális értékük révén, és szükséges az irodai terekben, 3D-s modellek formájában történő tanulmányozásuk. Kutatásunkban az ilyen természetes anyagokból, általában kőből készült nagy kő- és téglafelületek vagy természetes képződmények védelmére, tanulmányozására és megőrzésére összpontosítunk. Cikkünkben főként a gyakorlati megvalósíthatóságra szeretnénk fókuszálni, mintsem a matematikai háttérre, mivel úgy gondoljuk, hogy ezek az információk a gyakorlatban sokkal jobban használhatók. Rámutatunk, hogy az anyagok állapotának vizsgálatára célszerű drónokat alkalmazni.

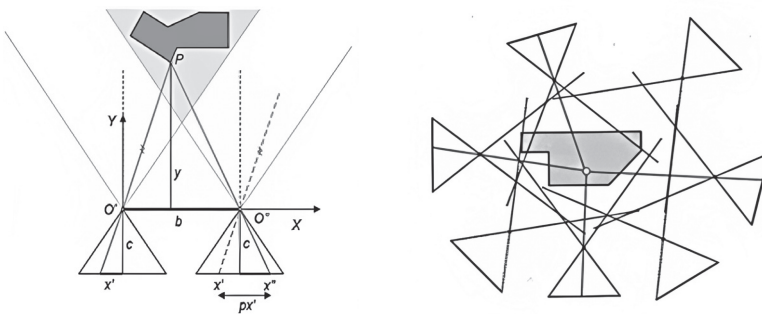
Az 1. ábrán egy kulturális örökségnek számító épület pusztulására mutatunk be példát. Az első sorban, a jobb oldali fotón 2007-es állapotában láthatjuk az épületet. Tizenöt év elteltével csak az egyik sarokrész torzója maradt meg belőle, miként azt az alsó sor jobb oldali képe is mutatja. De nagyon hasonló a helyzet például a külszíni vagy föld alatti bányákban is, ahol a bányászati tevékenység átalakítja a táj jellegét. A lelőhely jelentős részének kitermelésével annak egyes részei végleg elvesznek. Ezért igyekszünk ezeket digitális formában megőrizni. Ebben nagy segítségünkre van a *fotogrammetria*, amelynek fontos hasznát vesszük. Jelenleg az általánosan elérhető technikai eszközök már olyan szinten vannak, hogy nemcsak szabadidős célokra teszik lehetővé a felhasználásukat, hanem jelentős mértékben helyettesíthetik a professzionális eszközöket is. Ma már nehéz lenne olyan embert találni, akinek ne lenne mobiltelefonja vagy tabletje. Az ezekről az eszközökről nyert fényképek lehetővé teszik olyan 3D-s modellek létrehozását, amelyek hű másolatát adják a valós tárgynak. A fotók beszerzése nemcsak a földi tevékenységekhez kötődik, hanem nagymértékben használhatjuk a drón- és robottechnológiát is. A létrehozott 3D-s modelleknek nagy szerepe van az oktatási szférában is, ahol a nagy előnyt nem a megformált modell jelenti, hanem a valós tárgyból létrehozott modell.^{1,2,3,4}

A drónok alkalmazása lehetővé teszi a megfelelő képek elkészítését. Radácsi László és kollégái olyan, drónt alkalmazó módszert mutatnak be egy decentrum polcrendszerének bejárására, ahol az árukészletet fényképek segítségével térképezik fel, majd a képeket a drón elküldi egy számítógépnek képfeldolgozás céljából. A képfeldolgozás során QR-kód kinyerését és felismerését végzik⁵. A módszert nehezíti, hogy a decentrumban nehézkes a Faraday-kalitka-effektus miatt a GPS-koordináták alapján haladni, ezért automatizálni kell a drón útvonalát, a különböző nehezítő körülményeket figyelembe véve⁶. Ez a módszer jól kihasználható a kültéri műemlékek állapotának vizsgálatára is. A drón segítségével pontos GPS-koordináták megadásával automatizálni tudjuk a jó minőségű és nagy felbontású képek készítését. A képfeldolgozás esetében egy nagy felbontású 3D-s modell készíthető.

1. ábra. Nemesnebojsza kastélya Szlovákiában. Felső sorban balról kiindulva: a kastély az 1899-es, majd egy 1945 előtti képeslapon és az 2007-ben készült fotón. Az alsó sorban, balról jobbra: a téglák eladását, az elhagyást és a szándékos lebontást bemutató képek láthatók, végül a maradványok 2022-ben.^{7,8,9,10}

Az *egykeretes* (one-frame) *fotogrammetria*, amelyet projektívnek is neveznek, a fotogrammetriai módszerek közül a legegyszerűbbnek tekinthető. Két sík közötti vetületi transzformáció matematikai modelljét használja, amely a vetületi geometriából vagy a sík központi vetületéből származik. A *sztereofotogrammetria* segítségével a leképezett objektum pontjai nemcsak vízszintesen, hanem térben is kiértékelhetők. Jelenleg a legelterjedtebb fotogrammetriai módszer a *konvergens képalkotás*, a képtengely általános tájolásával. Ez egy *többkeretes* (multi-frame) módszer, amelynek analitikus feldolgozásához speciális fotogrammetriai szoftverre van szükség. A konvergens képalkotás legnagyobb előnye a sztereofotogrammetriával szemben az imént említett általános kamerafelvételek tengelyeinek helyzete (bár mindig arra törekedve, hogy a képek között elegendő átfedés legyen, és a képeken szereplő objektum a lehető legnagyobb területet foglalja el), így ezzel a módszerrel bármilyen alakú objektumok mérhetők és méretezhetőek¹¹.

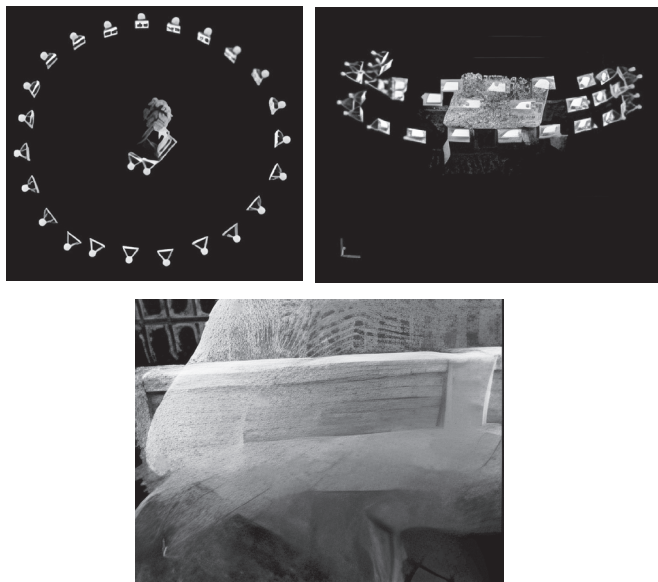

2 ábra. A sztereofotogrammetria normál esete (a bal oldalon) és a konvergens képalkotás (a jobb oldalon)¹¹

A 3D-s modellek készítése során két területet vizsgáltunk. Az egyik a nagy egyházi épületek, a másik pedig a múzeumi tárgyak 3D-s modelljeinek létrehozása. Mindkét területnek megvannak a maga sajátosságai, amelyeket el kell fogadnunk. A szakrális

épületek esetében gyakran előfordul, hogy az épület egy része – például a tető vagy annak egy eleme – hiányzik. Ennek oka, hogy kevesebb olyan fénykép van, amely az épületeknek minden részét ábrázolja. A hiányzó részekről kézzel kell további fényképeket csatolnunk. Mivel ezek nagyobb épületek, előfordulhat, hogy egyes részletek rögzítetlenül maradnak¹². A múzeumi műtárgyak esetében a legnagyobb problémát a megfelelő megvilágítás jelenti. A mellszobrok és szobrok általában nem minden oldalról vannak egyenletesen megvilágítva. Az erős kontrasztkülönbség – például egy erősen megvilágított elülső rész és egy gyengén megvilágított hátsó rész – hibákat okozhat a sötét oldalon, valamint helytelenül kapcsolhatja össze a két szoborrészt, amelyeket a szoftver úgy kezd el feldolgozni, mintha külön-külön lennének. A gyengén megvilágított részt rögzítő fotókból létrehozza a gyengén megvilágított rész 3D-s modelljét, és fordítva. Ezek a részek nincsenek összekötve, hanem elkülönülnek és eltolódnak egymástól. Ennek a problémának a kiküszöbölése sok időt igényel az utószerkesztés során¹³.

(Anyagok és módszerek) A következőkben a matematikai háttér helyett inkább a megvalósíthatóságra szeretnénk rámutatni, mivel véleményünk szerint ez az információ a gyakorlatban sokkal hasznosabb lesz. Amint a 3. ábrán látható, az első lépés az, hogy az adott objektumról megfelelő lefedettségű fotókat szerezzünk be. Javasoljuk, hogy legalább 30 százalékos legyen. A fényképek létrehozása nem minden oldalról szükséges, de fontos, hogy legalább abból a nézőpontból, ahonnan részleges 3D-s modellt szeretnénk kapni, a fényképek beszerzésére összpontosítsunk. Ez azokban az esetekben is megfelelő, amikor például egy sziklafalról vagy hasonlóról szeretnénk modellt készíteni, ahol nem reális, hogy az ellenkező rész alakját kapjuk meg.

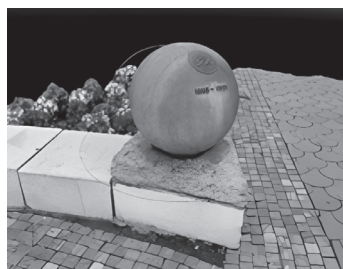
3. ábra. Balról jobbra: A kamera elrendezésének példája, amikor a teljes tárgyról készítünk képeket; a kamera pozíciója csak akkor, amikor a tárgy elejéről készítünk felvételeket és a kötési pontok; végül a tárgy pontfelhője

Az első lépés a rossz, zajos vagy az átlagos fényviszonyoktól jelentősen eltérő fotók kiválasztása és eltávolítása. Ezek nagyban befolyásolják a modell minőségét, ezért próbáljuk meg minden felvételen azonos körülmények között elkészíteni a fotókat. Ezt követően fotogrammetriai szoftverrel készítünk 3D-s modellt. Számos szoftver létezik, amelyek lehetnek szabadon elérhetőek vagy fizetősek. Mi a Pix4Dmapper Pro ver. 2.0.104 – 64 bit szoftvert használtuk. Ez már bizonyított a múltban, amikor múzeumi tárgyak 3D-s modelljeit készítettük. Erre egy példa a 4. ábra bal alsó sorában látható, ahol ez a 3D-s modell egy szakdolgozat részeként készült¹⁴. A hardver, amellyel dolgoztunk: Intel(R) Xeon(R) CPU E5-1650 v3 @ 3,50GHz, RAM: 32GB; GPU: NVIDIA Quadro K4200 (meghajtó: 9.18.13.4121). A kamera, amellyel fotóztunk: OPPOreno5Z_4.7_4000x2256 (RGB). Jó fotók esetén a szoftver további szerkesztés nélkül létrehoz egy modellt. Az általunk bemutatott modellek mindegyike így készült.

Szükség esetén lehetőség van további manuális módosításokra, például egy másik fotó csatolására vagy az egyes fotókon lévő pontok helyzetének összehangolására, akár a kötési pontok (Tie points), akár a pontfelhők (Points Cloud) szintjén. Ha a pontfelhőt már elkészítettük, akkor a háromszöghálót (Triangle Mesh) magának a modellnek a létrehozásához használjuk. Ez utóbbi tartalmazhat a beolvasott objektumon kívüli részeket, például fűvet vagy a virágágyás egy részét, ami rendben van.

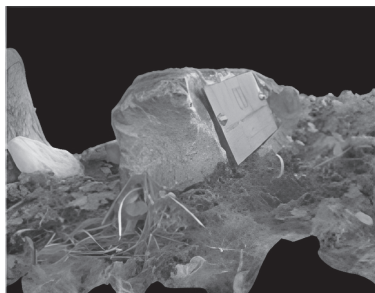
47.758270; 18.127148

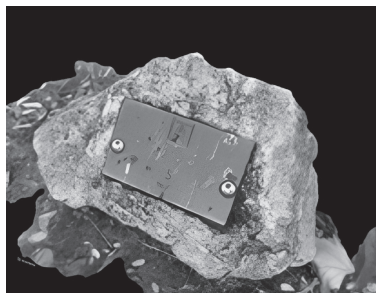
47.757055; 18.129382

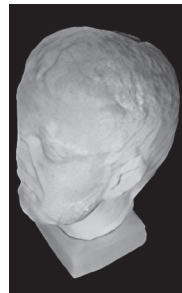
47.757271; 18.095961

47.755935; 18.128501

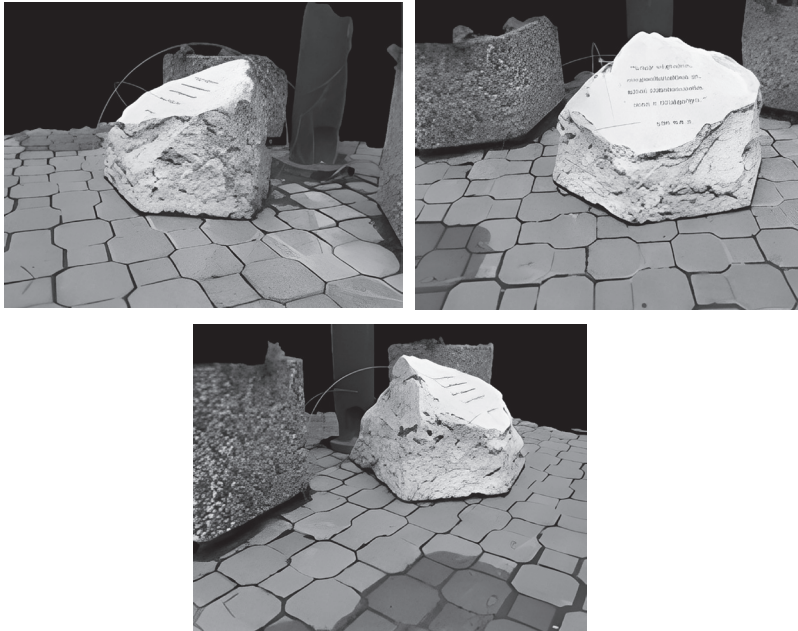

47.755922; 18.128533

Lapidarium
múzeum,
Szlovákia

4. ábra. Különböző emléktáblák vagy vésetek modelljei természetes kőre, valamint azok Google maps koordinátái és a Lapidarium múzeumban tárolt szoborfej

Megfigyelhetjük, hogy ha csak egy oldalt fényképezünk, a téma mögött lévő távoli háttér 2D-s függőleges felületet hoz létre. Ezt látjuk a 4. ábrán balra, a felső sorban. Az összes többi modell minden oldalról készült fotókból készült. A modell elforgatásának példája az 5. ábrán látható. Ezeket a módszereket nagy előnnyel használhatjuk például a nagy méretű természetes kövek és törések, téglafalak vagy különböző más tárgyak szerkezetének tanulmányozásakor – az irodahelyiségekből. Így nem mindig szükséges, hogy a szakértő a helyszínre menjen, hanem például más munkatársak készíthetnek egy fotósorozatot, és a szakértő megalkotja belőlük a modellt. Ezek az eljárások hasonlóképpen az ásványtanban is jól alkalmazhatók majd.

5. ábra. Az emlékkő 3D-s modellje különböző nézőpontokból.

A kő a Google maps következő koordinátáinál található: **47.758339, 18.127019.**

Csak a Google Street View létrehozása után helyezték el.

A fotogrammetria a kulturális örökségvédelem jelenlegi területén az egyik kedvelt módszer. Még az olcsóbb telefonok vagy táblagépek is rendelkeznek már különböző jó minőségű kamerákkal, amelyek alkalmasak erre a célra, így nincs szükség professzionális felszerelésre. A szükséges felszerelés tehát rendelkezésre áll, olcsó és a mindennapi életben általánosan használt.

Drónok segítségével olyan helyeket is megközelíthetünk, melyek az ember számára akadályokba ütköznek, mint például magasan lévő történelmi épületrészek csak felülről vagy oldalról, illetve magasból megközelíthető részei (lásd a 6. ábrát). Módszerünket W. Zhou a kutatásával is alátámasztja, szerinte számos épület tükrözi a helyi népszokásokat, társadalmi viszonyokat, gazdasági szintet, ember-föld közötti kapcsolatokat – a módszerben hatalmas művészeti és turizmusfejlesztési érték rejtőzik. Cikke tanúsága szerint Zhou egy falu háromdimenziós modelljét építette fel a 'drone tilt'

fényképezési technológia segítségével, és feltárta a fogyasztói minőségű drónok alkalmazásának lépéseit és módszereit a hagyományos falvak talajformájának kinyerésére és a háromdimenziós modellezésre, valamint új lehetőségeket kínált a hagyományos falvak védelmének technikai támogatására. A falusi épületek karbantartási, felújítási munkáihoz módszerével 7,9 százalékkal járult hozzá¹⁵.

6. ábra. Egy várfal és nehezen megközelíthető sarokkövei

Ezek az eljárások alkalmasak lehetnek a vizuális, nem verbális tanulási stílust előnyben részesítő tanulók számára is, de projektoktatási eljárásokként is (intuitív, próba és hiba, ...). A fotogrammetria különböző tudományterületek ismereteit használja fel, mint például a matematika, a geometria, a fizika, de olyan szakmai tárgyakat is, mint az optika, a geodézia és természetesen elsősorban az informatika. Ebből adódóan alkalmas a tantárgyi kapcsolatok kiépítésére is. Itt természetesen az elmélet és a gyakorlat valódi kapcsolatát is értjük. Megfelelő korosztályként a középiskolát említenénk, ahol ezeknek az eljárásoknak a használata a leginkább megvalósítható.

Végül, de nem utolsósorban kitérnénk a 3D-s modellek elkészítésének időigényére. A teljes generálási idő három részből áll, nevezetesen a kezdeti feldolgozás, a pontfelhő és a 3D textúrázott háló generálásának idejéből. Megfigyeléseink azt mutatják, hogy a

modell létrehozására fordított idő és a fényképek száma között csak gyenge összefüggés van. Sokkal erősebb kapcsolat áll fenn a 3D-s modell létrehozásának ideje és a 3D-s pontok száma között, ez utóbbiakat a kötési pontok (Tie points) alapján kaptuk. Méréseink eredményei minden esetben ezt az összefüggést, azaz hatványtörvényszerű regressziós függést mutattak. A fényképek száma és a modell minősége között azonban függőség áll fenn. Megfigyeléseink eredményeit táblázatban foglaltuk össze.

	250 kép	100 kép	50 kép
A modell minősége	Jó !	Jó	Elfogadható *
Létrehozási idő	~ 50 perc	~ 20-30 perc	~ 10 perc

A 3D-s modell minősége és a létrehozáshoz szükséges idő (* oktatási célokra jó, a felszíni hullámosodás veszélyével; ! a nagy számú kép hibát okozhat)

(Összegzés) Kijelenthetjük, hogy a fotogrammetriai eljárásokkal létrehozott 3D-s modell teljes mértékben tükrözi a valóságot. Lehetővé teszi valós tárgyak méreteinek és térfogatainak kopásmentes mérését, de a teljes szín és részletesség miatt megőrzi műszaki, technológiai és kulturális értékét is. Felhasználható tanulmányozásra és megőrzésre a jövő nemzedékei számára. Bár az ilyen műemlékek, tárgyak eltűnhetnek mindennapjainkból, a mai trendet figyelembe véve elmondhatjuk, hogy a 3D-s modell a valódi tárgy megsemmisülése után is a digitális világban marad, és modell formájában továbbra is elérhető. Egy hatékony módszert mutattunk be drónok felhasználásával, amely jól használható kültéri műemlékek állapotának vizsgálatára. Drónok segítségével, pontos GPS- koordináták megadásával lehetőségünk nyílik a folyamatot automatizálni, és kiváló minőségű és nagy felbontású képeket készíthetünk. Képfeldolgozás esetén nagy felbontású 3D-s modell készíthető. A módszerhez – láthattuk – nincs szükség speciális funkciókkal rendelkező drónra, hanem csak egy fogyasztói minőségűre, ám annak nagy felbontású kamerával kell rendelkeznie.

JEGYZETEK

- 1 Takáč, O. – Hrubý, D. – Cviklovič, V.: Possibilities of navigation of mobile agricultural robots on the principle of the geometrical objects detections. 1, Bucharest: *UNIV Agricultural Sciences & Veterinary Medicine*. Bucharest, 2011, p. 206–208. o. 3
- 2 Tusor, B. – Takáč, O. – Molnár, A. – Gubo, S. – Várkonyi-Kóczy, A.: *Shape Recognition in Drone Images Using Simplified Fuzzy Indexing Tables*. 2020, 129–134. o. <https://doi.org/10.1109/SAMI48414.2020.9108735>. 3
- 3 Gubo, S. – Kmet, T. – Molnár, A. – Takáč, O.: *A Multi-range Approach for Cultural Heritage Survey: A Case Study of a Medieval Church in Slovakia*. 2020, <https://doi.org/10.1109/SAMI48414.2020.9108724>. 4
- 4 Czakóová, K. – Stoffova, V.: A playful form of teaching and learning using micro-world-

- based applications In. *Proceedings of the 15th International Scientific Conference: „eLearning and Software for Education: New technologies and redesigning learning spaces*. Volume 1, 2019. 1. Bucharest, 2019, „CAROL I” National Defence University Publishing House, p. 110–115. <https://doi.org/10.12753/2066-026X-19-014>.
- 5 Radácsi, L. – Gubán, M. – Szabó, L. – Udvaros, J.: A Path Planning Model for Stock Inventory Using a Drone. *Mathematics*. 10(16), 2022, p. 2899. <https://doi.org/10.3390/math10162899>.
 - 6 Gubán, M. – Udvaros, J.: A Path Planning Model with a Genetic Algorithm for Stock Inventory Using a Swarm of Drones, *Drones* 6. 11. 2022. <https://doi.org/10.3390/drones6110364>.
 - 7 *Nebojsa. slovenskehrady*. [Online] [Dátum: 2022. 10. 10] <http://www.slovenskehrady.sk/kastiel-nebojsa/obrazok/12>.
 - 8 *Nebojsa. hrady-zamky*. [Online] [Dátum: 2022. 10. 10] <https://www.hrady-zamky.sk/nebojsa/>.
 - 9 *Nebojsa. mapio*. [Online] [Dátum: 2022. 10. 10] <https://mapio.net/pic/p-40220337/>.
 - 10 *Kaštieľ Nebojsa. Geocaching*. [Online] [Dátum: 2022.10.10] https://www.geocaching.com/geocache/GC72KFK_kastie-nebojsa?guid=8ea9e618-6fbf-4903-9589-7f3245d6e9d6.
 - 11 Marčíš, M.: *Automatizované fotogrametrické metódy v procese digitalizácie kultúrneho dedičstva*. Bratislava, 2019, Slovenská technická univerzita v Bratislave.
 - 12 Takáč, O. – Végh, L.: *Usage of Uavs In The Protection of Cultural Heritage. The Teaching of Computer Science*. 2021, p. 9987–9992. <https://doi.org/10.21125/inted.2021.2084>.
 - 13 Takáč, O. – Végh, L.: *Possibilities of Using Photogrammetry in the Teaching Process*. 2021. <https://doi.org/10.21125/edulearn.2021.1860>.
 - 14 Szemán, V.: *A komáromi Római kőtár virtuális múzeuma. Diploma thesis*. Komárom, 2019, J. Selye University.
 - 15 Zhou, W.: *Research on the Application of UAV Oblique Photography Algorithm in the Protection of Traditional Village Cultural Heritage*. Proceedings – 6th International Conference on Computing Methodologies and Communication, ICCMC. 2022, pp. 1303–1306. <https://doi.org/10.1109/ICCMC53470.2022.9753856>.

Hunnia, nevében a sorsa

(Esszé-konklúziók)

A germán–magyar–szláv felmenőkkel rendelkező, magyarul beszélő ragozsának az elmúlt évezredek, századok során Hunor (hunok) és Magor (magyarok) országában gondolták szálláshelyüket, hazájukat. A tankönyvekben Hunniának, külföldön vengri-nek, hongrie-nek, hungary-nak nevezik, írják.

A *hun-ugor-magorok* első „dicsőséges évezredüknek” mondták az V–XV. századig terjedő időszakot – *Atila* halálától (453) Mátyás haláláig (1490) –, mely nem sokkal Bizánc-Konstantinápoly (1453) elestével ért véget. A humanisták ezzel szemben ezt az évezredet sötét középkornak, kulturális hanyatlásnak nevezik. A hun-ugor fejedelmek, királyok birodalma (III–V. századig) a mai Oroszországtól Franciaországig (Nyugat-Európától a Kaszpi-tengerig) és a Dunától a Balti-tengerig terjedt. Legnagyobb fejedelmük, majd királyuk *Atila* volt, aki a Nyugatrómai Birodalom bukásával (476) közel egy időben hunyt el. A legendás testvérpár, *Hunor* (hun, székely) és *Magor* (megyer/magyar) késői (*Árpád-házi*) leszármazottjai a Kárpát-medencében tudatosan felépítették Közép-Európa legerősebb államát. „*Árpád magyarjai a másodszorra sikeres és befejezett honfoglaláskor (896) a Kárpát-medencében javarészt magyarokat, székelyeket, avarokat találtak, akik a Krisztus utáni VII. században özönlöttek ide.*” Európa új urai (frankok, poroszok, latinok) két évszázadon át féltékenyen figyelték a magyarok mozgásait, kalandozásait és tudatos közép-európai honfoglalását, berendezkedését, majd a nagy jelentőségű pozsonyi csata (907) után kénytelenek voltak elismerni a „megyeri törzsek” hegemóniáját a térségben.

„*Páratlan győzelmük után a magyarok a határt kitölték egészen az Enns folyóig. Ettől fogva a magyar határ biztonságos területté vált. Árpád, Atila ivadéka ismét szállást vetett a dunai síkon. Valamennyi nyugati országban tudomásul kellett venni, hogy az összesített »Európa Sereg« bizony, vereséget szenvedett a magyaroktól. Hosszú ideig egész Európában a magyar fejedelem akarata döntött! De azért a magyarok oldalán is hatalmasak voltak a veszteségek; Árpád mindhárom fia [Tarhos, Üllő, Jutas] elesett az ötnapos öldöklésben, de ő maga is olyan súlyosan megsebesült, hogy elköltözött a világból, kit is tisztességesen temettek el egy kis kőmedrű folyócska (értsd: patak) fölött, mely Atila király városában folyik alá...*” – írta névtelen történétírójuk, *Anonymus*.

A békés idők alatt – százhusz évig – idegen hódító nem tette lábát az új magyar földre, szálláshelyre. Erős államszervezetet építettek ki falvaktól a szabad királyi városokig és a vármegyarendszeren át a központi hatalomig. Lényegében a pozsonyi csata után vált országmegőrzővé a nemzet. A *turul(főnix)madár*, az Árpád-ház totemállata és királyainak védőszelleme ezeréves dicsősége mellett számtalan kudarc, árulás, előítélet részese is volt, s többször haló poraiból kellett fölroppennie.

Kettő plusz egy viselkedés jellemzi, befolyásolja leginkább Hunnia nevében a sorsát: 1. a turáni átok, 2. az igazságtalan nagyhatalmi döntések (*sine nobis de nobis – nélkülünk döntöttek rólunk!*)² és +1. a pártoskodás, a belügyekbe történő idegen beavatkozás „kérese”, az „ellenséges” pártok hatalomért való küzdelmében az ország értékeinek, eszméinek vesztegetés útján történő elárulása. „*A pártoskodás szelleme Szent István királyunk uralkodásával veszi kezdetét felesége, a bajor Gizella királynéval érkező idegenek*

következtében.”³. A magyar királyi és más állami szervezetnek nem volt mindig elég ereje ahhoz, hogy szembeszálljon az őzjögő hódítókkal, s megszabaduljon a múlt bűneitől, a belső ellenségeitől, a jövőről másként gondolkodó személyektől és közösségektől. Ezért megengedték, sőt kérték az erősebb idegen hatalmak segítségét, beavatkozását a magyar belügyekbe. (Ez a rossz szokásuk az első szent királyuktól kezdve a mai napig megmaradt). Császári címhez magyar királyi méltóság és a szent korona birtoklása, vesztés harcok és világháborúk következményeinek elszenvedése, forradalmak, szabadságharcok leverése, véres megtorlása, egypártrendszer bevezetése – mind-mind külső „segítséggel” történt. Nemegetszer korábbi szövetségeseik (török, Habsburg, német, szovjet) szállták meg őket, mintha ellenségek volnának.

Az első világháborús *dísznajú* (Románia, Maros megyei magyar falu) emlékmű, a 2009. augusztus 15-én visszaállított *turulmadár*, mely Baróthi Ádám szászrégeni szobrászművész alkotása
(Forrás: Wikipédia)

A hun-magyar-arámi, illetve később a finnugor nyelvcsaládokhoz tartozás, a kulturális, művészeti, vallási és a kereskedelmi, tudományos, ipari, mezőgazdasági örökség gazdagsága állandó feszültségek forrása, még napjainkban is a térségben. Az ősi pogány törzsi és a bizánci-keresztény hitéletben kialakult szokások, törvények, erkölcsi szabályok és lelki habitusok – eredetük pontos meghatározása nélkül – felszámolása miatt lett bizonytalan a történelemtanítás Hunniában. Az új európai hatalmi-vallási politikában a konstantinápolyi-római-frank-brit-germán kulturális-vallási fő irányon belül a nyugati keresztény rendszerhez (katolikus, később protestáns) csatlakozott a nyelvében más, kultúrtájépítésben, termelő eszközökben, művészetekben gazdag, katonailag rendkívül erős ország. Európa királyai, császárai, pápái, protestáns püspökei, egyéb államfői

követelték – de többnyire csak elviekben támogatták – a nyugat-európai civilizációt is fenyegető mongol, tatár barbár és török muzulmán hódító hadak (újabbán a törvénytelen bevándorlók) megállítását a Magyar Királyságtól, Köztársaságtól. A magyar történelemből ismeretesek Hunyadi János és Mátyás király harcai a déli határoknál az ország és Európa védelmében. A nagy hadvezér I. Szulejmán (1494–1566) oszmán szultán alatt bekövetkezett mohácsi tragédia (1526), Buda elvesztése (1541), az ország három részre szakadása és a 170 éves török hódoltság. A groteszk megbocsátás erejével hat, hogy több városban működik Török–Magyar és működött Magyar–Szovjet, illetve tevékenykedik Orosz–Magyar Baráti Társaság is. Négy-ötszáz évnyi Habsburg, osztrák, porosz, német uralomra, a dualista (osztrák–magyar) rendszerre nem emlékezik egyetlen baráti társaság sem, talán nem véletlenül. A lakosság állampolgársága a határok mentén gyakran változott, de nem költözött el senki sem az érintett falvakból, városokból. Csak az államhatárt húzták meg egy-egy vesztes háború után durvábban, vagy épp engedékenyebben. (Így lett Hunnia „önmagával határos állam Európa közepén.”)

Amikor a magyarok uralkodtak itt, egyenlő esélyeket („akié a föld, azé a vallás”) biztosítottak a másik két, később több nemzetiségnek, egyháznak és társadalmi osztályoknak is (Intelmek, Aranybulla, perszonáluniók, Alkotmány). Amikor viszont az osztrák–német uralkodók a császári méltóságuk mellé megszerezték a magyar királyi Szent Koronát is, akkor kegyetlen megtorlással büntették a soknemzetiségű szabadságharcosokat, forradalmárokat. Mindezt úgy intézték, hogy a kormány keze tiszta maradjon és egy-egy vérszomjas tábornok „vigye el a balhét.” Ezután kötelezővé tették a német nyelvet, az osztrák törvényeket és fokozatosan lecserélték az utcanévtáblákat is. Alig száz évvel később hasonló módszerrel támadt a magyarokra a „nagy honvédő háborúnak” álcázott megtorlás, a szovjet szocialista rendszer és az önkénnyel erőltetett kulturális, ateista-materialista integráció. A politikai, gazdasági és kulturális módszerek sűrű változásai, egyházzsakadások, határkiigazítások, élettervek, népvándorlások, kitelepítések sok zavart okoztak Európában és baljós eseményeket, aggodalmakat teremtetek Hunniában is. Feltűnő kulturális és kommunikációs különbségei, magas fokú civilizációja miatt a közvetlen szomszédok, a világalomra törő államok és egyházak rebellis népnek nevezték és igazán soha nem szerették a magyarokat. A velük határos szláv, germán, újlatin és balkán országok történelme nem volt ennyire gazdag és ősi gyökerű, ezért okkal, ok nélkül féltékenyek voltak: a Magyar Királyságra, Köztársaságra, Népköztársaságra és a jelenlegi demokratikus Magyarországra is. A soknemzetiségű államban nagyon jól működött a nagyhatalmak „oszd meg és uralkodj” és a „szalámizás” (fokozatos kiszorítás, szelektálás) módszere. Igyekeztek a nemzeti kisebbségeket egymás ellen uszítani, megosztani, a bajok idején legtöbb esetben a „magyar kártyát előhúzni”. Több nacionalista hatalmi központ is átvette a nagyhatalmi (császári, cári, királyi és szovjet) „szalámitaktikát”, amelyet a nemesi felkelőkkel, forradalmárokkal, a másként gondolkodókkal és a vallási sokszínűség támogatóival szemben alkalmaztak. A megosztottság és kiszorítósdi mellett jellemző lett az idők folyamán a magyar turáni átok kiterjesztése a nemzetiségekre. Nem vették figyelembe, hogy cseh, horvát, lengyel, német, morva, olasz, örmény, szerb és szlovák nemzetiségű tábornokok, katonák a magyar szabadságharcok, forradalmak, népfelkelések mellé álltak és többen az életüket is áldozták az ügyért, pedig még magyarul sem beszéltek jól. A szabadságért, a nemzeti önrendelkezésért folytatott harcok mindegyik szomszéd nép érdekeivel, vágyaival összeeszengetek, de lehet, hogy jobban utálták a magyarokat, mint a megszállóikat?

Hunnia nevében katonai sorsok is tükröződnek. Például az első világháború utáni békekötéseknél a viszonylag még erős magyar hadsereg sokáig tétlenül várt arra, hogy érvényt szerezzen az itt élő népek akaratának, de senki nem adott parancsot védekezésre vagy ellentámadásra. Elbizonytalanodtak, sokáig haboztak, fővezérek vagy politikusaik rossz katonai tömbhöz csatlakoztak, s így csatákat, háborúkat, jelentős területet, infrastruktúrát veszítettek.

Az uralkodó végérvényesen trónfosztott lett, és az addig dualista jogrendszerben működő ország diplomáciai értelemben megszűnt. Nem tehetett mást, mint tűrte a nagyhatalmak és haszonlesők, harácsolók megalázásait, a „nélkülünk rólunk döntések” képtelenségét, elszenvedte a belső támadásokat, a széthúzást, a pártoskodást. A XX. század elején az ország termőföldjeinek, infrastruktúrájának kétharmad részét, a soknemzetiségű, de magyarul is beszélő lakossággal együtt a veszteseket ért legsúlyosabb büntetésként különböző utódállamokhoz csatolták, de hitüket, magyar nyelvüket, kulturáltságukat, alkotókedvüket, szorgalmukat nem vehették el tőlük. Az utolsó diplomáciai hírek tragikusak, de nem a döntő pusztulásról szóltak, sőt némi gátat emeltek a szomszédállamok még nagyobb terület- és infrastruktúra-rabló próbálkozásainak. A nemzethalál-érzés megint eluralkodott, már csak abban reménykedtek, hogy a nagyvilág legalább részvétellel meggyászolja, ha már bűnei miatt segíteni nem akarta ezt a nagyszerű népet.

Mindazonáltal viszonylag hamar felröppent a *turul(főnix)madár*, de az újabb világháború megint a földre kárhóztatta. A tengeri kikötőkből távozásra kényszerítették őfelsége hajóhadát. Tengernagya – aki immár fehér lovon közlekedett – kormányzóként ellenállt a további nemzetpusztításnak és kiváló munkatársaival együtt helyreállította a jogállamiságot, előmozdította az új magyar civilizáció fejlődését. Végül is sikerült a *nemzeti kreatív kisebbségeknek* a kulturális újjászületés programjával a közepesen fejlett országok soraiba felzárkóztatni a katonailag, gazdaságilag „lenullázott”, megalázott országot.

Az igazságtalanul megcsönkített hazában háborús jóvátétel és növekvő államadósság mellett újjászervezték a közigazgatást, helyreállították, újjáépítették az infrastruktúrát, de mindenekelőtt hirdették, hogy *egy nemzetet kultúrával, oktatással, művészetekkel, vallással, gazdasági fejlesztésekkel, sporttal és erkölcsös politizálással is nagygyá lehet tenni!* Eközben súlyos hibákat is vétettek: belépés a második világháborúba, kudarcba fulladt kiugrási kísérletek, különbéke-tárgyalások, zsidótörvények elfogadása, a délvidéki vérengzés, az „úri Magyarország” eszme gyakorlati alkalmazása, revízióra törekvés hangsúlyozása, hogy csak a legismertebbeket idézzük. A nemzeti önbecsülés, a polgári erkölcs és az „úri becsület” összekapcsolása sajátos „magyar út”-ként került fel a történelmi emlékezés lapjaira.

A második világháborúban ismét a vesztesek oldalára sodródott *Hunor és Magor* országa. A fasizmus után a kommunizmus kísértése viszonylag könnyen ejtette csapdába az ismét megalázott népet, államot. A korai- és fejlettebb kapitalizmusban épült, felhalmozott vagyon és az újjáépített infrastruktúra, az egyházi és a világi nagy-, a „kulák” közép- és kisbirtok a „dolgozó nép megbízásából” állami kézbe, a szőlők, gyümölcsösök, szántók, legelők, erdők és állatok csoporttulajdonba (szövetkezetekbe) kerültek, a földművelés és az állattartás eszközeivel együtt. Az államosítás fokozatosan a társadalmi élet egészére kiterjedt, ám az embereknek ezzel egy jótányit sem javult az életszínvonala, de ígérték, és sokan el is hitték, hogy „majd a gyerekeiknek jobb lesz”. Azóta már a gyermekeik gyermekeinek, sőt a dédunokáiknak is bőven jutott az ígéretek megvalósítását „elősegítő” megszorításokból. A rossz szomszédság és a nagyhatalmak

részéről ezekben a nehéz években, évtizedekben születtek a máig ható szörnyű előítéletek, megbélyegzések. A magyar nép tehetségét, kulturális olvasztótégely-szerepét *kultúrfőlénynek* érezték és nemzetközi fórumokon lejárató kampányt folytattak ellenük. „Fasiszták utolsó csatlós államának”, „antiszemita, ázsiai bunkó-országnak”, majd „gulyás-kommunistáknak”, „oroszarátnak” nevezték/nevezik őket. Növeli a bajt, hogy még mindig nagy a magyarok között a széthúzás: az ellenségeskedés, a támadás, az irigység, de akik ezeket az előítéleteket terjesztik és elhiszik, azok sohasem fogják megérteni ezt a nagyszerű soknemzetiségű népet. Némi remény mindig volt az újjászületésre, mert voltak kreatív kisebbségek, akik proaktív gondolatokkal, például, az eredeti állapot helyreállításával ellensúlyozták a negatív és bántó előítéleteket, átkokat. Ezek közül is érdemes felidézni néhány szót: „ismerd fel a gondviselést és szabad leszel” (például elsők voltak a Habsburgoktól, majd a Szovjetuniótól való bátor elszakadásban); „kovácsolj a szükségből erényt”; „létezik két rossz között egy harmadik út”; „bármilyen rossz helyzetből újra fel lehet röptetni a magyar turul(*főnix*)madarat”.

A szűk kultúrafogalomban gondolkodó, általános világalomra törekvő nagyhatalmak gögje, megalázó magatartása, jellembeli fogyatékségei ellenére a legendás magyar szellem valahonnan mindig tudott elegendő lelki erőt meríteni ahhoz, hogy a téveszméket visszaszorítsa, a nemzetegységet világméretekben helyreállítsa, képviselje. Végül minden esetben jól döntöttek a magyar kreatív kisebbségek, amikor a válságból kivezették az országot, gazdagították a magyar kultúrát, civilizációt és helyreállították az „isteni gondviselésbe vetett hitüket”. Szilárd erkölcsük, ön- és közösségtudatuk, közös teherviselésük megóvta őket a végső pusztulástól. Tudtak nélkülözni, takarékoskodni, ötletesen gazdálkodni, vállalkozni, beosztóan raktározni, hogy majd a válság mérséklődését követő időkben bővítetten és nyereséggel termeljék újra az önfenntartáshoz és a piac működéséhez szükséges kulturális értékeket, civilizációs javakat, jószágot. A legnehezebb években többet töprengtek új termelőeszközök, technológiák, biológiai, kémiai, matematikai, fizikai, orvosi felfedezések, módszerek, összefüggések megértésén, és sok új találmánnyal, módszerrel örvendeztették meg az emberiséget. Népi és magas művészeti alkotásaik iránt évszázadok óta nagy az érdeklődés. A piacon és a sűrűn változó társadalmi formákban, előírásokban hamar megtanulták az új viselkedési szabályokat, de nem alkalmazkodtak fenntartás nélkül elnyomóik elvárásaihoz, végső megoldásként inkább tömegesen kivándoroltak. Egyes becslések szerint a XXII. századra már legalább annyi magyar él majd külföldön, mint amennyi az anyaországban. Nem sok olyan nép, nemzet, ország van a világon, mely állíthatja magáról, hogy a hódító fundamentalista hatalmak részeként – jelentős veszteséggel ugyan – eleddig mindig túlélte elnyomóit. A magyar nép, nyelv és kultúra nem pusztult el végleg, de nem jutott, nem is törekedett arra, hogy a római, a frank, a germán vagy a brit birodalom részeként a pogány, új pogány, keresztény és világpolgári hatalmi központja legyen Európának.

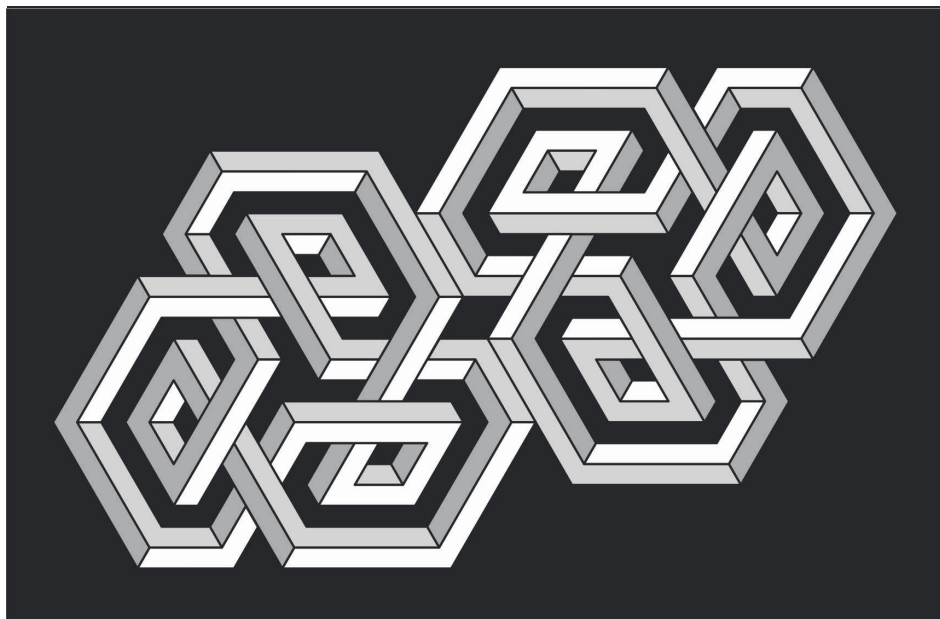
A Kárpát-medencei régióban eddig sikertelenül próbálták megsemmisíteni Hunor és Magor országát: az Európa délkeleti és nyugati államait támadó hódítók, a hegemóniára törekvő oszmán szultánok hadai, a Szent Szövetségbe tömörült hűbéri erők, a szívélyes megegyezésben (*entente cordiale*) érdekelt nagy- és kis antanthatalmak, valamint a nemzeti és a nemzetietlen szocialisták.

Hunnia nevében van *balsors* és *nemzethalál*, amelyet nagy ívben el kell kerülni, mert Kölchey és Vörösmarty nemzeti imába foglalta: a *víg esztendő*t (Himnusz) és a *jobb kort* (Szózat) is! Ezek reményében a magyaroknak meg kell szabadulniuk a

turáni átoktól, a nélkülük róluk való rossz döntések és a pártoskodás, nemzetárulás átoksúlyától, hogy soha többé ne emlegessék a térség egyik legborúlátóbb, legpeche-sebb nemzeteként ezt a tehetséges népet, mert nekik van igazán újra és újból szárnyalni tudó turul(főnix)madaruk! Mindhiába rongálják, eltávolítják, mert a magyar főnix-turulmadár „vissza, visszaszáll”.

JEGYZETEK

- 1 László Gyula a griffes-indás kultúráról: ez a motívumkincs a betelepülőknél a belső-ázsiai kései avarok (griffesek) és/illetve Volga menti (indások) eredetére utal, s a történészek más források alapján is helytállónak tartanak egy onogur-bolgár betelepülést a 670-es években.
- 2 Hunnia nevében a turáni őszámáni átok: legyen a magyarok között széthúzás és, ha valaki sikeres közülük, azt irigységből támadják; a sine nobis de nobis – nélkülünk döntöttek rólunk sorscapás (pl. Karlócában, Trianonban, Jaltában és Brüsszelben), valamint a pártoskodás (t.i. az ellenséges pártok hazaárulásai).
- 3 Tácsi István, 2009.

Szülőnek lenni öröm – Benjamin Spock-portré

*„Soha ne félj túl boldoggá tenni egy gyermeket.
A boldogság az a légtér, ahol a szeretet kifejlődik.”
(Thomas Bray)*

1903. május 2-án, New Havenben született Benjamin Spock, aki a Yale Orvostudományi Karán töltött két év után, 1929-ben évfolyamelsőként végzett a Columbia Egyetem Orvosi és Sebészeti Karán. Spock – aki diplomájának átvételekor már kétgyermekes családapája – gyermekorvosi szakképzése során jut arra a felismerésre, hogy akkor tud igazán segíteni a páciensein, ha pszichológiai szükségleteikre is figyel. Hat évig pszichoanalitikát tanult, azon első gyermekorvosok egyike volt, aki pszichoanalitikus képzettséggel fordult pácienseihez és azok szüleihez is.

Benjamin Spock – aki 1933-ban kezdte meg gyermekorvosi praxisát, és közben iskolaorvosi teendőket is vállalt – hamar népszerű lett páciensei körében. Nem csupán kedvessége, sármja tette népszerűvé, hanem az is, hogy törődött a hozzá érkező gyerekek és szülei érzéseivel is. Gyakran ült le a kezelendő gyerekek mellé a szőnyegre játszani. Soha nem viselt fehér köpenyt, úgy érezte, így a gyerekek és azok szülei is könnyebben megnyílnak előtte.

A praxisában eltöltött évtizedek alatt, a gyerekekkel és szüleikkel folytatott beszélgetések során, valamint a New York Psychoanalytic Institute-on tanultak nyomán rádőbent arra: az addigi gyermeknevelési elvek és módszerek elavultak! Új módszerre volt szükség, amely nem dogmatikus nevelési módszereket helyezett a középpontba.

Véleménye szerint már nincs szükség fenytésre a gyermeknevelésben – az addigi, évszázadokon át használt „nádipálca” felett eljárt az idő. Alapelve az volt: *szülőnek lenni öröm!* A gyereknevelés nem kell, hogy „kínszenvedés” legyen a szülő számára, hanem kihívásokkal teli, ugyanakkor örömteli kaland, amelyben a szülő és gyerek egyaránt jól érzi magát. A gyermeket szeretni kell, aki semmivel sem lesz önállótlanabb felnőtt, ha édesanyja többször is felveszi, ha felsír éjszaka, és megszoztatja, amikor annak szükségét érzi.

Benjamin Spock *Csecsemő- és gyermekgondozás* című kötete, amelyet eleinte 25 centért árultak – és amelyből Spock minden eladott példány után egy centet kapott – az 1946-os első kiadást követő fél évben ötszázezer példányban kelt el, évtizedekkel később ez a szám többmillióra duzzadt. A Biblia után ez az 50 milliós példányszámú, 40 (!) nyelvre lefordított könyv lett a legnépszerűbb kiadvány.

Spock könyve újítónak számító, napjainkban már a gyermeknevelés alapvető eszköztárába tartozó tanácsokat tartalmazott, amelyeken nemzedékek egész sora nőtt fel. A világnyelvek mellett többek között magyar, thai és urdu nyelven is olvasható volt. A kezdő és gyakorló szülők megismerhették belőle Spock doktor fontos téziseit: 1. minden gyereket önálló személyiségként kell kezelni, 2. a szeretet és az érzelmek kifejezése biztonságérzést ad a gyereknek. Erre pedig nincsenek megfelelőbb szakemberek, mint maguk a szülők: az anya és az apa. Igen, Benjamin Spock ebben is forradalminak számított, hiszen az addigi nevelési elvek „mellőzték” az apát a gyermeknevelési folyamatból. Ez addig kizárólag az anya feladata volt.

Könyvének sikere – amelyben minden bizonnyal szerepe volt az 1946-os baby-boomnak is – még őt magát is nagyon meglepte. Erről így beszélt: ha felkérték volna, hogy írjon egy gyermeknevelési szakkönyvet, talán bele sem mert volna kezdeni, mert nem tudott hozzá eleget. A nagy sikerű, hasznos gyereknevelési tanácsokkal teli kötetnek – amelynek megírásában első felesége, Jane Cheney segített (ő gépelte a kéziratot) – persze azért bírálói is akadtak. Ők Spock doktor túlzott engedékenységének rótták fel a szabályokat felrúgó, szüleiket nem tisztelő gyerekeket. Spock, aki úgy vélte, tanácsai új ösvényt nyitnak meg a gyermeknevelés területén, a később megjelenő kiadásokban hangsúlyozta, hogy a gyerekeknek mégis szükségük van bizonyos, már bevált, „tradicionális” szülői szabályokra. A Steven J. Parkerrel közösen írt kötetét, a *Csecsemőgondozás és gyermekgondozást* a XXI. század megváltozott életkörülményeihez alakította. Így abban a szoptatás és a védőoltások mellett többek között helyett kapott a szexről, a fogamzásgátlásról, a dohányzásról, az AIDS-ről, az alkohol- és drogfüggőségről szóló fejezet is, valamint a fogyatékos gyerekek nevelésének fontos kérdése. (Hazánkban az 1970-es években jelent meg először a kötet a Medicina Könyvkiadónál, ahol a 80-as és a 90-es években, majd a 2000-es évek után újabb kiadások születtek.)

A programozó első házassága Jane Cheney-vel 1976-ban válással végződött. Második feleségével, Mary Morgan-nel együtt járták a világot. Spock előadásokat tartott egyetemeken, publikált a Redbook és a Ladies Home Journal hasábjain, tévéműsorokban szerepelt, könyvet írt a szülői feladatokról, a tinédzserekről (*Szülőnek lenni nehéz, Tinédzserek könyve*), a fogamzásgátlók használatáról és a kábítószeres káros hatásairól is. A neves orvosszakíró életéből a politika sem maradt ki, az 1960-as évek végén a nukleáris kísérletek veszélyeire hívta fel a figyelmet. Egyik vezető aktivistája lett a vietnami háború elleni tüntetéseknek. Gyakran szerepelt a világsajtó címlapjain is, így volt ez akkor is, amikor Martin Luther King oldalán részt vett a polgárjogi mozgalomban. Spock a Néppárt jelöltjeként is elindult, amelynek programjában többek között az ingyenes egészségügyi ellátás és a marihuána legalizálása is szerepelt. Bár akkor kevés szavazatot

kapott, 1976-ban a párt alelnökjelöltje lett. Politikai szerepvállalásáról így beszélt: „*Nem elég boldogságban és biztonságban felnevelni a gyermekeket, egy tisztességes világot is biztosítani kell számukra!*”

Orvosi és politikai karrierjének egyengetése közben a sportot sem hanyagolta el. Kevesen tudják, pedig a párizsi 1924-es olimpiai játékok résztvevője volt, sőt a férfi evezősnyolcas tagjaként aranyérmes nyert. A több mint hat láb magas, széles vállú Spock a keskeny vízialkalmazhatóság 7-es ülésében evezett, de ott ült az egyik legnagyobb amerikai bank későbbi elnöke, James S. Rockefeller is.

Benjamin Spock – aki idős korában is gyakran evezőlapátot ragadott, nyolcvanéves kora után még mindig evezősversenyeken szerepelt, sőt 91 évesen is minden napját hatvan perces meditációval és harminc perces jógával indította el, amelyet könnyű reggeli (barna rizs, miso leves, zöldségek) követett. 95 évesen, 1998. március 16-án hunyt el San Diegóban.

Tudományalapú vallásreformáció versus tradicionalizmus

(*Vallás és tudomány*) Meggyőződésem szerint igenis lehetséges *vallás és tudomány öszegegytetése*.¹ Sőt mi több, úgy gondolom, hogy én már létre is hoztam egy olyan *tudományos narratívát*, amely a megfelelő utat jelenti e kijelölt cél eléréséhez.² A kulcsszöveg itt a *Vallás és metafizika – Mítosz és logosz viszonya* című tanulmányom, amely *Az új metafizika lehetősége – A létfelejtés problémájának feltárása* című könyvem hetedik fejezete.³ Ebben a szövegben – egy specifikus aspektusból – átfogó és új megközelítésmódját adom a vallástörténetnek, illetve a vallásnak mint olyannak általában. Kiderül e tanulmányból, hogy jó eséllyel nem igaz azon marxi meglátás, miszerint „a vallás a nép ópiuma” volna *pusztán*, hanem ennél jóval többről, illetve másról van szó.

Marx ugyanakkor jól látta azt, hogy a kereszténység, s különösképpen a katolicizmus mennyire kiválóan szolgálja az elnyomó (keresztény-feudális) hatalom céljait; ám mégis, ki kell itt jelenteni, hogy – a marxi meglátással ellentétben – nem az ember találta ki Istent és a transzcendenciát, hanem éppen fordítva.⁴ Az említett tanulmányomban leírom – a *Bhagavad Gítából* bőven vett idézetekkel alátámasztva –, hogy több világvallás esetében (ilyen a kereszténység is) maga az *Ens Primum*, az *Első Létező* kényszeríti ki a személyében való hitet. Megtestesül, csodákat tesz, a régi tanokkal szembe forduló új tanokat hirdet, majd feltámad a halálból – mindezeket megtette Jézus is, a keresztények istene.⁵

E tanulmány egyik fő célja – mint az alfejezet címéből is kiderül –, hogy kiderítse, illetve bizonyítsa, mi az a vallásból, illetve vallásokból, ami tudományosan bizonyítható, és mi az, ami minden kétséget kizáróan cáfolható. Ehhez természetesen szükség van a saját tudományos-metafizikai koncepciómra.⁶ E koncepció mint egy átfogó tudományos elmélet fundamentuma a maga egészében egy merőben új teória, s ez természetes is, hiszen egyébként a tudomány – ideértve a filozófiát is – nemigen tud mit kezdeni a vallás kérdésével.⁷

Az egyház azt állítja, hogy a *tudomány* eleve nem kompetens a vallás kérdéseiben, ez utóbbi terület ugyanis a „*filozófia*” számára van fenntartva, csak a „*filozófia*” lehet kompetens e területen.⁸ Ezen érv a tudományt mint olyant egyrészt alapvetően megkülönbözteti a filozófiától, másrészt azt állítja, hogy *a vallás tárgya lényegileg transzcendens a tudománykompatibilitás számára*.⁹ E felfogás a „tudományt” lényegileg azonosítja a *természettudományokkal* – a *szellemtudományokat* (a bölcsészeti és társadalomtudományokat) eszerint *nem tekinti igazi tudománynak*. E felfogás természetesen fals és igazságtalan.¹⁰ Talán azon heideggeri definíció a leghelyállóbb a filozófiát illetően, miszerint az „*előtudomány*” volna.¹¹ Ami viszont nem tudomány, az bizony nem más, mint *puszta vélekedés*,¹² s ez utóbbi *csúsztatott szubjektivizmus* adhat egérutat az egyébként tudományos szempontból egyre nehezebb helyzetbe kerülő egyháznak.

Miért is? Mert az igaz ugyan, hogy a *természetre* fókuszáló természettudományok nem tudnak mit kezdeni a *természetfelettire* fókuszáló vallással, ámde a filozófia mint *tudományos* filozófia esetében már más a helyzet.¹³ A vallás (értsd: a keresztény teológia) jelenleg nem rendelkezik *korszerű* filozófiával, olyan *tudományos-filozófiai támogatással*, amely tudományos szempontból *hiteles* volna.¹⁴ A posztmodernitás legnagyobb filozófusa, M. Heidegger – mint korábban már idéztem tőle – egyenesen „fából vaskarikának” nevezte a „keresztény filozófiát”.¹⁵

Ha jól értelmezem Heidegger szavait, a kereszténység olyannyira mellőzi a *racionalis belátás* metódusait, hogy ideológiája kifejezetten *filozófiátlan*, vagyis *tudománytalan*. Ezzel már az ókorban megvádolták – nem is alaptalanul.¹⁶

Igazából a *metafizika* volna hivatott a vallás kérdésében igazságot tenni, ám jelenleg, napjainkban nem létezik tudományos szempontból elfogadott metafizika. Erről Heidegger is tehet.¹⁷ Pedig fontos volna tisztázni a természetfeletti illetően is a dolgokat, hiszen – a látszat ellenére – nem kevésbé fontosak, mint a természet dolgai. A természetfeletti valóság először is – elvileg – megtapasztalható, s vannak is olyan személyek, a médiumok, akik ténylegesen meg is tapasztalják; másodsor pedig *a természetfeletti kapcsolatban áll a természetivel és befolyásolja azt*. A szellemek, démonok érdekelték földi létünk dolgait illetően, és befolyásolnak minket. Mint a *Vallás és metafizika – Mítosz és logosz viszonya* című tanulmányomban írom, az istenek emberkeresők,¹⁸ a *Démon* (e szó az ókorban *istent* is jelenthetett) időről-időre demonstrálja az emberek feletti hatalmát, hogy megújítsa, megerősítse azt.¹⁹

(*Isten egy szellem?*) Az igazi kérdés az, hogy az *Ens Primum*, az *Első Létező* azonos-e a *Végtelen Mindenhatóval*? Mindkét megnevezés istendefiníciónak tekinthető. Ezen istendefiníciókat a kereszténység is elfogadja. Mindkettő egyszerre evidens ugyanakkor a kereszténység számára. Nyilvánvaló számukra, hogy *Isten az első létező, a legfőbb lény, s ugyanakkor a végtelen mindenható*.²⁰ Az is bizonyos a keresztény hívők számára, hogy Isten azonos a *Χριστός Παντοκράτωρ*-ral, a *Mindenható Messiással*, akit *Jézus* személyével azonosítanak.²¹ E meggyőződés az ókorból ered, amely időben a *szellem* és az *isten* szavak valamelyest szinonimának számítottak. Az istenek eszerint – igen, többes számban – nem mások, mint nagy hatalmú, különlegesen erős szellemek, démonok.²² A kereszténység ugyanakkor monoteizmusnak tartja magát, tehát az *Isten a Hármas-Egy istenség*.²³

Heidegger számára tudományos (filozófiai) szempontból az első probléma a meghatározó.²⁴ Igaza van, az ezen alfejezet elején feltett kérdés már a névdefiníciók alapján is ellentmondásosnak tűnik – elsősorban a *végtelenségfogalom* miatt.²⁵ Nem igazán szoktak elgondolkodni ezen (sem) a keresztény hívők... Pedig nyilvánvaló: ez egy kritikus és problematikus pont, s ugyanakkor rendkívül meghatározó. Képzelnék csak el... Mondjuk tudományos szempontból... Hogyan is nézne így ki a teremtés? De ha már végtelenség, Jézus végtelen volt? A végtelen ember? Egyáltalán, mi a végtelenség? Erről korábban már többször is volt szó, s kiderült, hogy a végtelenség fogalma *in concreto* még a világegyetemet illetően is vitatott.²⁶ Annyit mindenesetre le lehet szögezni, hogy egyrészt a végtelen a nem véges (mint Hegel írja),²⁷ másrészt a végtelen nem azonos a határtalannal (Hegel felfogásával ellentétben).²⁸

Mi következik mindezekből? Annyit mindenesetre – úgy gondolom – evidens, hogy a „végtelen ember” kifejezés önellentmondással terhelt. Az ember nagyon is véges lény, sőt, még határtalan végességnek sem lehet tekinteni. Jézus, az „Istenember” tehát semmiképpen sem lehet azonos a Végtelen Mindenhatóval.²⁹

(*Vallás és tudomány*) Kiténik az eddigiekből, hogy az ’istenkérdés’ nyilvánvalóan *tudományos* kérdés, ami azt jelenti, hogy *tudományos megközelítést követel* – már amennyiben e kérdést *hiteles formában* akarjuk megválaszolni... Ez azt jelenti elsősorban, hogy – a mai közvélekedéssel ellentétben – Istennek szükségszerűen kell a tudomány tárgyának lennie. Itt a tudomány fogalma alatt természetesen nem a

természettudományokat, tehát nem a fizikát, kémiát, biológiát stb. értem, de nem is a vallásfilozófiát vagy netán valamelyik keresztény teológiát, hanem az e kérdésben klasszikusan kompetens filozófiai szaktudományt, a metafizikát.³⁰

Az persze nyilvánvaló, hogy egyébként minden vallás ad választ e kérdésre. Ez természetes, mint ahogy az is érthető, hogy minden vallás meg van győződve arról, hogy az általa hirdetett tanok az egyedül érvényes, abszolút igazság doktrinális objektívációi.³¹

Manapság kultúrkörünkben, a dominánsan keresztény tradíciójú nyugati civilizációban a vallást és a tudományt nem tekintik összeegyeztethető kulturális területeknek, ám a miéltre különböző magyarázatok léteznek. A teológusok többsége azt mondja, hogy amíg a tudomány a valóság, a világ *hogyanjára*, addig a vallás a *miértjére* ad választ – ergo alapvetően eltér az *illetékességi területük*.³²

E magyarázat nyilvánvalóan az etika, az erkölcsan területére tolja át a religió illetékességét.³³ Ma már nem divat az egyház nevében vitázni a természettudományokkal, inkább azt mondják, hogy két malomban örül a két institutum.³⁴

Az mindenesetre tény, hogy az egyház fő tárgyterülete a természetfeletti valóság, s e területen a természettudományok valóban nem illetékesek.³⁵ Az egyedül illetékes tudomány a metafizika nevű filozófiai diszciplína volna, ám e tudományt ma nem igen veszik komolyan, ma nincs olyan konszenzus a szakmán belül sem, amely a metafizikát ténylegesen tudománynak tekintené.³⁶ Így az egyháznak nem kell tudományos kihívásokkal szembesülnie. Az általuk hivatkozott terület így – mint írtam – az etika tehát. Érdekes, hogy sohasem merült fel a következő kérdés lényegében senkiben sem: *Hasznos vajon a keresztény vallás hiedelme és etikai tanítása a társadalom erkölcsisége szempontjából?*³⁷ A keresztények erkölcsösebbek az ateistáknál?³⁸ Esetleg más vallású embereknél, csoportoknál, népeknél, nemzeteknél? Ez utóbbira azért vannak statisztikák, amelyek pedig bizony negatív választ adnak a hivatkozott alapkérdésre. A keresztényi vallásosság és a bűnözés mértéke – a statisztikák szerint – egyenes, és nem pedig fordított arányosságot mutat.

Ami a tudomány és a vallás viszonyát illeti: ameddig a metafizika hiteles tudománynak számított, addig az egyház bizony mást mondott, addig fel sem merült a mai argumentáció, addig a keresztény hit úgymond tudományosan bizonyított vallásnak számított.³⁹

(*A metafizika mint múlt és mint jövő*) Heidegger szerint Nietzsche volt az utolsó metafizikus.⁴⁰ Karakteres megállapítás, ám bár e tekintetben a vélemények azért megoszlanak valamelyest, hiszen Nietzschét sokan még filozófusnak sem tartják, éppen a logikai rendszerezettség hiánya miatt.⁴¹ Aztán még ott van Whitehead is... Mégis, ki lehet jelteni, hogy Hegel volt az utolsó metafizikus, éppen mert ugyanakkor rendszerfilozófus is volt.⁴²

Látnivaló az előzőekből, hogy Heidegger számára nem volt kritérium a rendszer mint olyan a filozófiai építkezést illetően. Így az 'új metafizikát' nem rendszerfilozófiaként képzelte el.

„Az »új értelemben vett metafizika« kidolgozásával Heidegger a piramisszerűen építkező fundamentálonológia helyett olyan »escheri« elrendeződésű metafizikát javasol, amely tud arról, hogy a szabadságon, végességen, történetiségen »alapuló« metafizika nem képes egységesen bejárható térben a problematikája egészét kibontakoztatni.”⁴³

A logikus, *konzisztens szisztematizmus* már önmagában is az általa alapvetően elutasított *logocentrizmus* (szóközpontúság) része ugyanis.⁴⁴ Itt *Kierkegaard* eredeti megfontolása közvetlenül érvényesül.

„(Kierkegaard) nem alkotott rendszert, Hegel egyetemesítő pánlogizmusával szemben a romantika individualisztikus törekvéseit védelmezte. Szerinte a logikai rendszernek csak a gondolkodásunkat szabályozó értéke van, de nem adhatja vissza a valóságot, mely a reális időben velünk együtt folyton alakul, változik és sohasem jut oly lezártághoz, hogy egészében áttekinthetnének.”⁴⁵

Az egzisztencializmus téved, hiszen az *objektív realitás* valóban nyitott és folyamatosan változó, ám *mégis rendszer*;⁴⁶ másrészt pedig a filozófiának mint *valóságértelmezésnek*, s az ezt – tudományos értelemben – megvalósító *rendszerfilozófiának a feladata nem a valóságtotalitás maradéktalan deskripciója, hanem a valóság lényegének megragadása.*⁴⁷ Ez utóbbival kapcsolatban pedig már Platónnak, de Arisztotelésznek is az volt a meggyőződése, hogy a realitások magja, azaz esszenciájuk, lényegük változatlan – ekképpen megragadásuk igenis lehetséges kell, hogy legyen.⁴⁸ *A logikai rendszer maga nem a valóság tükre kíván lenni, mint Kierkegaard gondolta, hanem ez a nyelviség mint olyan tudományos minőségét garantálja, hiszen tudnivaló, hogy a nyelv nem él a logika nélkül.*⁴⁹

Látnivaló az eddigiek alapján, hogy az egzisztencializmus mint olyan *irracionalizmus*, s par excellence *tudatos, elvi alapon.*

(Az egzisztencializmus irracionalizmus) „[...] Az egzisztencializmus valójában egy reakció volt az emberi értelemben és racionalitásba helyezett szélsőséges bizalomra, melyet a felvilágosodás kora propagált. Az irányzat népszerűvé válását más gondolkodókkal egyetemben Kierkegaard felismerése is segíthette. Kierkegaard szerint a keresztény hit nem redukálható pusztán racionális elméletek halmazára, hanem sokkal szélesebb érzelmi és szubjektív dimenziói is vannak [...] A fentiekkel szemben az egzisztencializmus irányzata lekicsinyli az emberi értelem képességeit. A ember alapvető jóságának illúziójából felocsúdván az emberi lét személyes- és közösségi jelentőségét és értelmét vonja kétségbe. Lemondóan hagy fel a világmindenségünk rendezőelvének keresésével. Ezzel egyidejűleg elveti annak reményét is, hogy ez a szervező értelem egyáltalán megismerhető. [...] Egyes egzisztencialisták szerint az élet értelme csak a személy szempontjából határozható meg, mégpedig annak tekintetében, hogy az egyén mennyire képes saját korlátainak megugrására, mennyire képes adott életkörülményei fölé emelkedni.”⁵⁰

Az előzőkhöz hozzátehetjük, hogy az egzisztencializmus nemcsak hogy elveti a világmindenség szervezőelve megismerésének lehetőségét, de igazából abban sem hisz, hogy ilyen mint észszerű elv, egyáltalán létezik. Ez egybevág ugyanakkor a kereszténység alapjakterével, amely alapvetően irracionalista, s – mint az előző idézetben is áll – emocionalista és szubjektivistá is általában. „Az Isten-szeretet”, hirdeti fennen a christianizmus, s folyton megbocsájtásról, kegyelemről beszél. Mind eleve bűnösök és gonoszok, pokolra valók vagyunk, s csak az isteni „elnézésben” reménykedhetünk... Mindegy, mit cselekszünk, hiszen nem a tett számít, hanem csupán a „Jézus Krisztus” iránti odaadás...

Érdekes, s itt mindenképpen hangsúlyozandó, hogy Kierkegaard éppen azon Hegellel szemben tételezte a valóság racionális módon való leírhatatlanságát, aki maga is „*értelmen túlinak*” nevezte a valóságot...⁵¹ Viszont tudvalevő, hogy egy dolog bizonyos: a valóság mindig *számunkra-való*, ami azt jelenti, hogy *számunkra mindig az, amit számunkra jelent.*⁵²

E látszólagos szubjektivizmus mögött azon gondolat rejlik, amelyet már Kant megfogalmazott a „*kopernikuszi fordulatóban*”; hogy tudniillik tudatunk nem puha viasz, amelybe egyszerűen belenyomódik a valóság képe, hanem aktív, formáló erő, illetve

erőfeszítés. *Tudatunk kreatív*, amennyiben – részint *prekonceptíve* – *megalkotja a valóság képét*, s ez az érzékelés, a képzetalkotás és az absztrakt-fogalmi gondolkodás szintjein mind egyformán érvényesül.⁵³ Minthogy maga a tudatos gondolkodás, azaz a fogalmi gondolkodás nyelvi terepen mozog, s ez utóbbinak pedig alapvető kritériuma az *értelmesség* mint olyan, ezért *a nyelvnek feltétlenül logikusnak, azaz mint szövegnek konzisztensnek, koherensnek és kontinuensnek kell lennie*.⁵⁴ Az előbbieik alapján kijelenthető, hogy ha a valóság – mint az *emberi tudattól függetlenül létező dolgok összessége* – valóban nem lehetne az említett módon, tehát egy logikai rendszer keretében leírható, akkor *gondolkodásunk általában is hasznavehetetlennek bizonyulna*.⁵⁵ Ám ez nem így van, tehát Kierkegaard tévedett – ám tévedett ugyanakkor Hegel is, hiszen *a valóság nem értelmén túli*, hanem nagyon is értelmes, tehát logikus (természetesen a szó klasszikus, arisztotelészi értelmében).⁵⁶

IRODALOM

Önálló kötet:

Magyar Katolikus Lexikon (online)

Márkus György: *Metafizika – mi végre?* (ford.) Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, Horror Metaphysicae. 1998, Osiris Kiadó.

Tanulmány gyűjteményes kötetben:

G. W. F. Hegel: A logika [Logik]. In: Enciklopédia I. (ford.) Szemere Samu. Budapest, 1979, Akadémiai Kiadó.

Martin Heidegger: Frühe Schriften. In: *Gesamtausgabe*, Bd. 1, hg. von F-W. v. Herrmann. Frankfurt a. M., 1978.

I. Kant: *Vallás a puszta ész határain belül*. Előszó

Periodika:

churchandstate.org.uk

Nietzsche, Heidegger, ich und die Metaphysik – aporia.vision

Jakob Fellermeier: *Heidegger – der Begründer einer neuen Metaphysik?* (Forrás: 2154-Artikelte xt-2057-3235-10-20150716 (1).pdf)

Gáspár Zoltán Ernő: *Tudomány, vallás és politika*

Gáspár Zoltán Ernő: Vallás és metafizika – Mítosz és logosz viszonya. *Valóság*. 2021. 12 sz. 32–43.o.

„*Hiszem, mert képtelenség.*” *Heidl György blogja (heidlgyorgy.com)*

Kunzt György: *Heidegger Nietzsche nihilizmus-felfogásáról*. (Forrás: http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=heidegger-nietzsche-nihilizmus-felfogasarol_743)

Mi az az egzisztencializmus? (gotquestions.org)

Schwendtner Tibor: *Husserl és Heidegger – Egy filozófiai összecsapás analízise*. Budapest, 2008, L'Harmattan, Schwendtner Tibor: Válasz Olay Csaba bírálata. *Buksz. Levelezés*. (Forrás: <http://epa.oszk.hu/00000/00015/00031/pdf/levelezes04.pdf>)

Székely László: Hit és természettudomány. *Vigilia*. 64. évf. 8. sz. (1999. augusztus)

<https://visual.ly/community/Infographics/lifestyle/religion-and-crime-there-correlation>

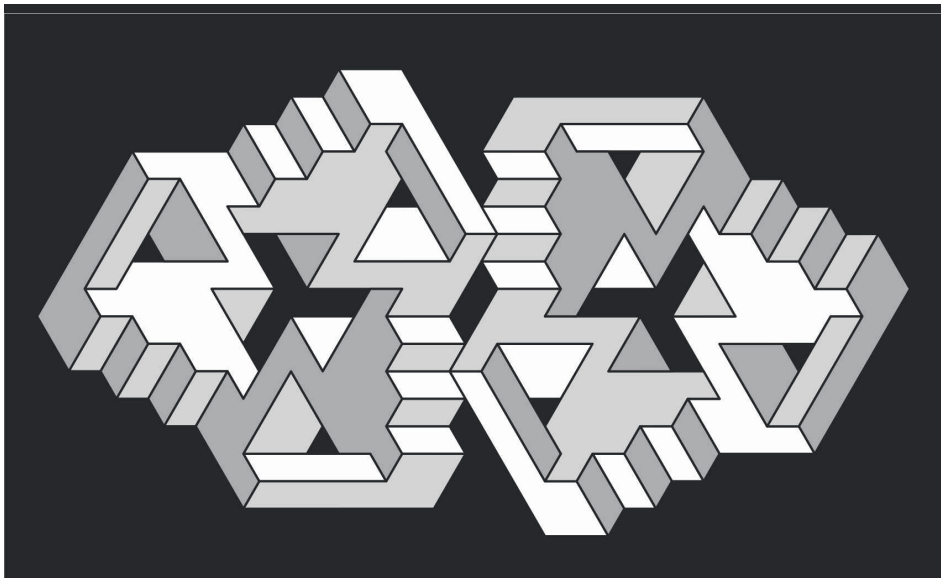
JEGYZETEK

- 1 Ha a középkori tudomány- és vallásfelfogást vesszük, annyira nem is meglepő ezen kijelentés. (Vö: G. Z. E: Tudomány, vallás és politika)
- 2 Itt ugyan narratíváról van szó, ám mégis egy tudományos narratíváról, hiszen ez egy konzisztens, koherens és kontinuens teória.

- 3 Valóság 2021. 12. sz.
- 4 Vö: G. Z. E: Vallás és metafizika – Mítosz és logosz viszonya. *Valóság*, 2021. 12. sz.
- 5 Az igazi kérdés itt tehát az, hogy az *Ens Primum* szükségszerűen azonos-e *Istennel*, a *Végtelen Mindenhatóval*.
- 6 Maga a *metafizikai alapvetésem* az, ami egyrészt – a maga egészében – merőben új; másrészt egy, a vallás mint olyan kérdésében lényegileg *tudományos* építkezés fundamentuma képes lenni.
- 7 Vö: előző megjegyzés.
- 8 Ergo a vallás mint olyan valami pusztán tradícionalista, önkényes szubjektívizmus, amelyet az intelligensen kimagyarázó filozófia mint szimpla narratíva hivatott igazolni...
- 9 Abban van igazság, hogy a vallás tárgya – a transzcendencia, az érzékfeletti, természetfeletti valóság – értelemszerűen nem a természettudományok tárgya.
- 10 Hiszen nemcsak az egzakt, matematikai számításokkal igazolható tudományok, illetve a rájuk támaszkodó egyéb természettudományok tekinthetők tudományoknak, hanem minden tudomány ténylegesen tudomány, amely rendszerezett, biztos tudást nyújt. Ez utóbbi kritérium teljesítése a filozófiatörténetre ugyan csak korlátozott mértékben érvényes, ámde az *elfogadható tudományosság elvi lehetősége a filozófia számára is adott*.
- 11 „»A filozófia a lét tudománya. Filozófián mostantól tudományos filozófiát értünk és semmi más.« (GA 24 17. old., magyarul: 24. old.) Nevezi a filozófiát ős-, eredet-, illetve előtudománynak is.” (Schwendtner: Válasz)
- 12 Vö: 8. megjegyzés.
- 13 A filozófia – mint általános valóságértelmezés – feladatához tartozik a vallás tárgyának, valamint magának a vallásnak vizsgálata is.
- 14 Az elavult neotomizmus ugyanis nem ilyen.
- 15 „[...] *Heidegger* számára a »keresztény hit és a filozófia alapvetően különbözőek«. Egy keresztény filozófia fogalma az ő számára »fából vaskarikák«, és »ellentmondás«. *Heidegger* felrója a keresztény teológiának, hogy az »a számára bizodalmas szentet nem őrizte meg«. Ezért azt látja sürgős feladatnak, hogy kiüzze a filozófiából a keresztény teológia maradvékát.” (Fellermeier: *Heidegger*)
- 16 „A keresztény hitet gyakran összefüggésbe hozzák az abszurdal. A keresztények első filozófus bírálói, pl. Kelszosz, Porphüriosz, Julianus császár azzal vádolták ellenfeleiket, hogy azok elhagyják a dolgok észszerű vizsgálatát, és követőiktől feltétel nélküli hitet várnak el. Julianus szerint az egész kereszténység a „Higgy!” parancsszavában foglalható össze.” (Heidl)
- 17 Mert nem volt képes végigjárni az általa kitaposott ösvényt.
- 18 Vö: G. Z. E: Vallás és metafizika – Mítosz és logosz viszonya
- 19 Vö. Uo.
- 20 Ergo Isten a *Superman*.
- 21 Mert megígérte a Csodatevő: „útána minden szép és jó lesz..”
- 22 „Isten egy szellem.” („Gott ist ein Geist” Luther Bibel, Johannes 4.24)
- 23 Ám a Szentháromság-tan tévtan. I. sz. 325-ben a niceai zsinaton mondatott ki a *Όμοιοσις-tan*, amely szerint a *három isteni személy egylényegű, s ekképpen egyetlen létezőt alkot*. Csak és csakis e doktrína *fundamentuma* a biztosítéka a kereszténység *monoteizmusának*. A fő kérdés itt a következő: a *személy* mint olyan vajon *substantia-e*, avagy sem, illetve amennyiben *nem önálló létező* (nem *substantia*), annyiban *tulajdonsággként* (attributumként) kell-e, (illetve lehet-e) értelmezni? A keresztény (katolikus) dogmatika magyarázata kétségkívül *inkonzisztens*, hiszen – mint az alábbi idézetből ki fog derülni –, *Istent egyszerre tételezi három egylényegű személyből álló oszt-hatalatlan egységként, s ugyanakkor maga tételezi a személy mint olyan szubsztancialitását*, amely utóbbi fogalmat az első időkben a „görög atyák” az *essentia* szinonimájaként használták – ez pedig *közvetlen logikai önellentmondás*. A személy mint *substantia*, ergo *essentia* a hármas isteni egységben mint *saját egyedi lényeggel rendelkező nem lehet ugyanakkor egylényegű* a másik két, szintén saját egyedi lényeggel rendelkező személlyel, vagyis a két – tőle *eltérő* – *substantiával* (*essentiával*).
- „Személy (gör. prozopon) [...] értelemmel és szabad akarattal rendelkező egyedi létező: Isten, angyalok, ember. Magyar szinonimái a fő és a lélek. A görög atyák még szinonimaként használták az *ouszia*, *lényeg* (lat. *essentia*) és a *hüposztaszisz*, *állag* (lat. *substantia*) fogalmakat. [...] a *személy értelmes substantia*.” (Magyar Katolikus Lexikon, Forrás: <http://lexikon.katolikus.hu/S/Szent%C3%A1lroms%C3%A1lg.html>) A leírtak alapján a Szentháromság-tan nyilvánvalóan *tévtan*.
- 24 *Heidegger* azt írja, hogy a metafizika *Istent* azonosítja magával a léttel (a valósággal mint olyan), ám eközben magát a létezt is „egy létezőbe helyezi”. (Vö: *Kunzt*: *Heidegger-Nietzsche*)
- 25 Hegel úgy gondolta, hogy feloldotta ezen apóriát, midőn azt állította, hogy az „igaz végtelenség” a „kör végteleneje” (vagyis a határtalanság), amelyben „a véges jogához jut”. Ám Hegel tévedett, hiszen „a kör egy véges alak”.
- 26 Az einsteini modell szerint mindenesetre a világegyetem egy négydimenziós gömb, amely véges és határtalan.
- 27 „[...] ha egyébként azt mondjuk, hogy a végtelen a nem véges, akkor már ki is fejeztük az igazat, [...]” (Hegel: 1979b: 165. o.)
- 28 A határtalanság a mérhetetlen nagyság, vagyis potenciális végesség.

- 29 Maga a lét (ipsum esse) ugyanis nem létező (ontológiai differencia).
- 30 A középkorban ez evidens volt, tudniillik hogy tudományos értelemben csak a metafizika kompetens az istenkérdésben, hiszen csak a metafizika tudományos bizonyosságait tekintették abszolútnak (bizonyosabbnak tekintették, mint a matematika igazságait).
- 31 Ám manapság a keresztény egyházak nélkülözni kénytelenek a metafizika tudományos támaszát, s így szubjektivisták lettek, illetve a misztifikációba menekülnek. A Szentháromság-tanra például azt mondják a katolikusok, hogy az érteleme „hittitok”.
- 32 „A természettudomány és a hit, a természettudomány és a teológia közötti fenti különbségtétel ugyanis nemcsak azt vonja maga után, hogy a hit nem illetékes a természettudományos kutatás konkrét kérdéseiben, hanem ennek fordítottja is következik belőle: a természettudomány sem illetékes a hit állításai tekintetében. Ez pedig kettőt jelent: egyrészt azt, hogy a természettudomány nem cáfolhatja meg a hit állításait, azaz nem »bizonyíthatja« az ateista álláspont (az »ateista hit«) igazságát, másrészt azt is, hogy ennek ellenkezőjét sem teheti meg: nem szolgálhat szükségyszerű, logikai jellegű bizonyítékokkal a hitbéli állítások mellett.” Székely László: Hit és természettudomány. *Vigilia*. 64. évf. 8. sz. (1999. augusztus).
- 33 „A természettudomány és a hit viszonya még akkor sem válik központi témává, ha kifejezetten a hit és a ráció viszonyával foglalkozunk. Hiszen a hit nem elsősorban a természet, s különösen nem a természettudományos kutatás tárgyaként megjelenő természet körében keresi evidenciáit. A személyes élet élményei, a történelmi tradíció, a bibliai tanítás, a jó és a rossz, a bűn és a bűnhődés megtapasztalása, az élet úgynevezett nagy kérdései, (az élet értelme, élet és halál viszonya) általi megérintettség és az ezeken való intellektuális töprengés: ezek mind-mind fontosabb forrásai a hitnek és hangsúlyozottabb területei a teológiai reflexiónak, mint a természettudományok tanítása.” (Uo.)
- 34 Vö. 32. megjegyzés.
- 35 Vö. Uo.
- 36 Mégsem lehet tőle megszabadulni, hiszen – mint Heidegger írja – *a metafizika a filozófia tulajdonképpeni optikája*, amelyet képtelen hosszú távon nélkülözni. („A filozófia nem nélkülözheti hosszú távon tulajdonképpeni optikáját, a metafizikát.” Martin Heidegger: *Frühe Schriften*. Gesamtausgabe, Bd. 1, hg. von F-W. v. Herrmann. Frankfurt a. M. 1978, 406. o.) Márkus György pedig ezt írja: „Nem a metafizika fájó hiánya vagy uralmának leáldozása kiált történeti megértés után, hanem hagyományának szó szerint kísérteties jelenléte, melyet sem elűzni, sem teljes életre kelteni nem lehet.” (Márkus György: *Metafizika – mi végre?* ford. Farkas János László, Karádi Éva, Kis János, Mezei György Iván, Módos Magdolna, *Horror Metaphysicae*, 1998, Osiris Kiadó, 152., 158.o.)
- 37 Ezt az egyház, illetve maga a keresztény közösség soha sem bizonyította, de igény sem volt soha ilyesmire – annak ellenére, hogy egyébként maga a christianizmus erkölcsi útmutatónak, papjai pedig erkölcsi méltóságnak számítanak...
- 38 Ez sem igaz, sőt... (Vö: I. Kant: Vallás a pusztá és határain belül, Előszó)
- 39 „Christianity is to blame for America’s high crime rates because its followers believe that the Bible gives God’s ‘blessing’ to violence, a controversial new book claims. The book, by a professor of criminology, claims that at its core Christian ideology is close to Fascism and is ‘criminogenic’, meaning that it actually causes crime.” („A kereszténységet megvádolták Amerika magas bűnözési rátái miatt, mert hogy követői hite szerint Isten ’áldását’ adja az erőszakra, állítja egy vitatott új könyv. A könyv, melynek szerzője a kriminológia professzora, azt állítja, hogy a keresztény ideológia magja közel áll a fasizmushoz, és bűngerjesztő, vagyis ténylegesen bűnözést okoz.”) Forrás: *Fundamentalist Christianity is to blame for crime in America – because the Bible teaches violence and vengeance* (*churchandstate.org.uk*) Ill. ld: <https://visual.ly/community/Infographics/lifestyle/religion-and-crime-there-correlation>
- 40 „[...] Heidegger ellenben Nietzsche-t »Nyugat utolsó metafizikusá«-nak nevezi”. (Heidegger, Nietzsche, 431. o.) Ez érdekes. Heidegger megfigyelése szerint mindenesetre a kései életművében Nietzsche visszatért a metafizikához. (Martin Heidegger, Holzwege, »Nietzsches Wort Gott ist tot«, 1943). E szövegekben a valóság lényegét Nietzsche metafizikai módon érti. Nála ez „A Hatalom akarásává” (*Wille zur Macht*) vált.” (Forrás: Nietzsche, Heidegger, *ich und die Metaphysik – aporia.vision*)
- 41 Nietzsche kétségtelenül költői, ám mégis filozófus, hiszen hatásában filozófiai – és ez a lényeg.
- 42 Mint alapvető tudományosság-kritérium, a rendszerezettség alapfeltétel a metafizikában. Filozófia lehetséges lazább, költőibb, irodalmibb, művészibb, *logikátlanabb* módon és formában is (ld: előző megjegyzés), de metafizika nem.
- 43 Schwendtnr 2008: 271. o.
- 44 Vö: G. Z. E: Vallás és metafizika, 148. o., Gadamer-idezet.
- 45 Forrás: *Kierkegaard – Magyar Katolikus Lexikon*.
- 46 Vö: köv. oldal.
- 47 Itt rejlik az alapvető különbség az egzisztencializmus és az esszencializmus között: e különbség tehát a *deskripcionizmus* és az *esszencializmus* különbsége, vagyis amíg a hegeli filozófiaelfogás a valóságértelmezést a valóság *lényegének* és

- összefüggérendszerének* megragadásában és kifejezésében látta, addig az egzisztencializmus a közvetlen *szubjektív valóságmegélés* mint élet *leírásában* látta a valóságértelmezés tulajdonképpeniségét. Heidegger átvette e kierkegaard-i felfogásmódot.
- 48 Ez általában azt jelenti, hogy az az egyszerűség, amire mint vázra felépül a racionális valóságértelmezés szerkezete, az a folyton változó és épp ezért képlékeny valóság örök és változatlan karaktere – ez utóbbi persze csak erős absztraháló gondolkodói tevékenység gyümölcse lehet.
- 49 Vö: 47. megjegyzés.
- 50 Forrás: *Mi az az egzisztencializmus? (gotquestions.org)*
- 51 Így voltaképpen a hegeli látens irracionalizmussal szemben deklarált Kierkegaard nyíltan vállalt irracionalizmust.
- 52 Minthogy általában kijelenthető: tudatunk számára a tudat belátásai relevánsak, ekképpen – akár tudatosan, akár tudattalanul, de – mindképpen *magá a jelentés azonosul a valósággal a felfogó tudat számára.*
- 53 Vö: előző megjegyzés.
- 54 Hiszen *a nyelv egyszerűen halott a logika nélkül, egy inkonzisztens szöveg mint értelmetlen zagyvaság uninformativitásnak* minősül felfogásunk, megértésünk számára.
- 55 Hiszen gondolkodásunk – mint alapvetően problémamegoldó szellemi tevékenység – az objektív realitás értelmezése, felfogása, leírása révén a tárgyi valóság által adott problémák megoldását segíti elő. Ez nem lehetséges a *tárgyilagosság* tökéletes mellőzése révén, már csak azért sem, mert *a cselekvést meghatározó gondolkodás sikerességét igazolja eme – a gondolkodásnak alárendelt – cselekvés.*
- 56 Vö: előző megjegyzés.

A konzervatív stratégia védelmében – Válasz a viszontválaszra

A *Természetjogállam* című könyvemről¹ a *Valóság* 2022. évi júniusi számában kritikai megjegyzéseket közlő Holovicz Attilát² az ezekre ugyanitt, az augusztusi számban publikált válaszaim³ szemmel láthatóan nem győzték meg. A *Valóság* idei februári számában megjelent viszontválaszával⁴ tehát folytatódik a vitánk. Kritikájának tárgya – mint látni fogjuk – nagyjából ugyanaz, bár vannak benne új elemek is. Ezért (hozzá hasonlóan) én is kénytelen leszek olykor a témák tekintetében ismétlésekbe bocsátkozni, de új formában megfogalmazva mondandómat, bízva benne, hogy csak félreértésekről van szó. Vannak persze olyan tényezők is, amelyek valószínűleg áthidalhatatlan ellentéteket támasztanak közöttünk. Ilyen pl. Holovicz antinatalizmusa, amely számomra rendszerem egészéből adódóan elfogadhatatlan. De ugyanez mondható el kritikusomnak a vallás iránti heves ellenszenvéről is, amelynek mértéke számomra csak második cikkének olvasásakor vált nyilvánvalóvá. Ebben már többször olyan hangnemben beszél a vallásról, amely a rendszerváltás előtti idők „felvilágosító” irodalmát juttathatja eszünkbe. „Avitt, pusztulófélben lévő abszurd eszmerendszernek” mondja a vallást (Holovicz 2023, 92), amelynek tárgyai „abszurd fantazmagóriák” (i. m. 96), másutt „misztikus, babonás, vallásos hiedelmekről” beszél (i. m. 81), megint másutt „a vallás méregfogát” emlegeti (i. m. 91), és így tovább. (Különösen figyelemre méltó a „misztika” és „misztikus” szavak használata, amelyek Holovicz szövegében nem az Istennel való egyesülésre vagy ennek elméletére vonatkoznak, hanem szemmel láthatóan a babonáságot, az obskurantizmust, az elmaradottságot és más efféle fogalmakat jelentő szavak köréhez tartoznak.)

Lássuk tehát Holovicz újabb megjegyzései közül a fontosabbakat! Az első azzal kapcsolatos, hogy én az emberiség értéknek nyilvánítását a lehetséges értéktételezések között objektíve kitüntetettnek tartom, részben azért, mert maga az értéktételezés sem lehetséges emberek nélkül, hiszen tudat szükséges hozzá. (Most az egyszerűség kedvéért tekintsünk el mind a Földön kívüli civilizációk esetleges létezésétől, mind az állati tudat kérdésétől; Isten pedig – módszertani ateizmusunknak megfelelően – „zárójelben van”.) Ezzel kapcsolatban kritikusom újabb cikkében a következőt olvassuk:

Ha érték(tételezés)eket akarunk, akkor ahhoz szükség van emberekre. Ez az állítás igaz. Ez azonban nem azonos azzal, hogy az emberiség mint érték objektíve kitüntetett. Lehet, hogy más (nyelvi) intuíciónk vannak, de szerintem az, hogy valami valaminek a nélkülözhetetlen feltétele, nem teszi indokolttá, hogy önmagában a feltételt objektíve kitüntetettként jellemezzük. [...] A feltétel olyasminek a feltétele, ami maga is csak szubjektív preferencia kérdése, ezért szerintem következetesebb lenne inkább a „szubjektíve kitüntetett” kifejezés használata. (Holovicz 2023, 79)

Az emberiség léte *mint preferenciatárgy* kétségkívül az én felfogásom szerint is attól függően áll vagy nem áll fenn, hogy az egyes egyéneknek milyen a maguk élettörténetének esetlegességei nyomán kialakult preferenciarendszerük. Elképzelhető akár olyan helyzet is, amelyben egyetlen olyan egyén sincs többé, akinek fontos az emberiség fennmaradása. Az azonban a szubjektív értékelésektől függetlenül fennálló *tény*, hogy maga az értékelés mint viszony az emberiséggel jelenik meg az univerzumban, hiszen tudati működést feltételez. A tudat pedig, ahogy már az előző cikkemben is írtam (Turgonyi

2022, 97), radikális ontológiai újdonságot jelent, hiszen olyan oksági folyamatokat tesz lehetővé, amelyekben a valóság „megkettőzése”, bizonyos elemeinek modellezése, reprezentálása, e modellek tudati átalakítása, továbbá „itt és most” nem létező valóságelemek gondolati modelljének megalkotása stb. is fontos szerepet játszik. Ettől kezdve lehetségesek az univerzumban céltételezésen alapuló, szervesűen zajló folyamatok (is). Az emberiség létezése így *mint tény* objektíve kitüntetett, függetlenül attól, hogyan *értékeli* valaki e tényt. Es ebben az értelemben, ugyancsak *tényként* kitüntetett mindaz, ami a feltétele az emberiség létének. Így természetesen kitüntetettek egyebek között azok az erkölcsi normák is, amelyek (maguk is a tudat létezésének és az így lehetővé tett sajátos újfajta oksági viszonyoknak köszönhetően) éppen az emberiség létét segítik fenntartani.

A problémát – ez Holovicz második cikkéből már világosabban kiderül – legalább részben nyilván az okozza, hogy vitapartnerem tagadja a tudattal járó oksági kapcsolatok sajátosan újszerű voltát, és ezen a szinten is „csak fizikai jellegű hatások bonyolult összességét” (Holovicz 2023, 80) hajlandó elismerni, tehát, ha jól értem, egyfajta redukcionista álláspontot képvisel. A következőkben egy példával igyekszem megvilágítani, miért tartom helyesebbnek a saját nézetemet.

Amikor most e választ írom, vajon ez úgy történik-e, hogy a Holovicz cikkének oldalairól érkező fénysugarak valamiképpen tudatom megkerülésével hozzák mozgásba izmaimat, amelyek aztán a klaviatúra nyomogatására készítenek ujjaimat, és énem ennek az egész folyamatnak pusztán szemlélője, „utólag” értesül róla, mintha egy moziban ülve nézné saját élettörténetét? Szerintem sokkal kézenfekvőbb az a magyarázat, hogy a lapokról visszaverődő fény által közvetített képet *tudatom* fogja fel, mint szimbólumok sokaságát, amelyek valamiképpen reprezentálják a tőlük különböző valóságelemeket, és azután e szimbólumokkal és tudatunk más, szintén tőle függetlenül létező dolgokat reprezentáló (illetőleg még vagy már nem is létező dolgokat megjelenítő) tartalmaival gondolati műveleteket végzek, így olyan oksági folyamatokat megtervezve, amelyek egy preferenciáimnak megfelelő tényállást – a jelen esetben e cikk létezését – képesek előidézni. A világ e tudati „megkettőzése”, és így a célirányos, szervesű, az „itt és most”-tól elszakadni képes, modellező, szimbólumokat egybevető stb. folyamat lehetősége az az ontológiai újdonság, amelyről már az előző cikkemben is beszéltem. Voltaképpen már vitánk pusztá ténye, tehát az, hogy *érveket* ütköztetünk egymással, a folyamat fenti második értelmezését erősíti.

Természetesen felelheti Holovicz az előbbiekre azt, hogy mindez „csak fizikai jellegű hatások bonyolult összessége”. Ám a köztünk fennálló vita nem arról folyik, hogy *végző soron* csak anyagi részecskék (és „fizikai jellegű hatások”) léteznek-e, amelyek egyre bonyolultabb konfigurációkba rendeződve az emberben lehetővé teszik a tudatot, vagy ez utóbbit az anyagtól elvileg független szellem hordozza. A kérdés az, hogy – *bármilyen legyen a hordozó* – jelen vannak-e a tudati reprezentációk, és ezek kölcsönhatásából, az *ezzel* végzett műveletekből fakad-e a világban zajló események egy része, tehát *valóságos tényező-e* a világ belső reprezentációival műveleteket végző, tervező, céltételező tudat. Ennek elismerhetősége független attól, hogy materialista-e valaki, hiszen a mondottakat egyaránt elfogadja például egyfelől a marxizmus, másfelől, mondjuk, a tomizmus. A tudat fenti *valóságos* aktív szerepét *tagadni* azonban nehezebben tudja egy materialista, mint pl. egy hívő. Ha ugyanis a materialista azt állítja, hogy valójában nem a fejünkben születnek meg a döntések, hanem tudati működésünk csak „epifenomén”, akkor ez azt jelentené, hogy az eddigi emberi történelem minden vívmánya, a technikai eszközöktől a tudományos elméleteken és műalkotásokon át a társadalom rendjét

szabályozó intézményekig tudati közvetítések nélküli természeti automatizmusok eredménye. Hiszen ha mind a tudatos isteni teremtést, mind az emberi tudat aktív szerepét tagadja valaki, hogyan tudná ezeknek az embereket mozgató természeti automatizmusoknak a célszerű működését (amely persze nem tökéletes, de mégiscsak zajlik, és – különösen, ha azt az összjátékot tekintjük, amelynek köszönhetően együttesen a társadalmat mint egészet alkotják – sokkalta bonyolultabb és gyorsabban fejlődő, mint a biológiai evolúció által kitermelt organizmusok) vak természeti mechanizmusokkal magyarázni?⁵

Áttérve egy újabb témára: Holovicz továbbra is fenntartja azon állítását, miszerint megalapozatlanul következtetek bizonyos ma megfigyelhető folyamatokból, jelenségek-ből arra, hogy ezek okozata civilizáciánk összeomlása lesz:

A kockázatos társadalmi tendenciákból a társadalom összeomlására következtető téziseket megalapozatlannak tartotta. Azt az ellenvetést tettem, hogy a szerző által követett eljárással – azaz ilyen csekély valószínűséggel megelégedve – számos alternatív forgatókönyv gyártható (végkövetkezményként a társadalom pusztulását szerepeltetve), melyeknek bekövetkezési valószínűségéhez képest az ő feltételezései igazolás (valószínűség) tekintetében nincsenek jobb helyzetben. [...] Az ilyen következtetések elhamarkodottságának vádjára adott válasz szerint „ha fontos nekünk a társadalom sorsa, akkor a bizonytalanság éppen fokozott elővigyázatosságra készítethet, arra, hogy már viszonylag csekély valószínűség esetén is megtegyük a szükségesnek ítélt óvintézkedéseket.” [...] Azonban a bizonytalanság mértéke és az óvintézkedések fokozása közti arányosság épp ellentétes. Minél bizonyosabb (valószínűbb) egy veszély, annál indokoltabb a fokozott óvatosság, és minél bizonytalanabb (kevésbé valószínű), annál kevésbé indokolt. (Holovicz 2023, 80–81)

Holovicz itt megfélekedezik arról, hogy előző cikkem azon bekezdésében, amelyből a már csekély valószínűség esetén is megteendő óvintézkedésekre vonatkozó megjegyzésemet idézi, arról is beszéltem, hogy a valószínűségnél fontosabb a veszély *súlyossága!* (Turgonyi 2022, 100) Tekintve, hogy – amint ő maga is hangsúlyozza (Holovicz 2022, 102–103) – a társadalomtudományban nem lehetséges ugyanolyan bizonyosságú predikciókat tenni, mint a természettudományban, tehát jóval nehezebb kimutatni oksági kapcsolatokat, s így megmondani egy nem kívánatos esemény bekövetkezésének valószínűségét, úgy vélem, az a racionális magatartás, ha inkább a lehetséges veszteség *súlyosságát* vesszük figyelembe, s minél nagyobb ez, annál komolyabban vesszük, s annál hamarabb és kiterjedtebb formában teszünk óvintézkedéseket. Különösen így van ez, ha olyan helyrehozhatatlan veszteség lehetősége áll fenn, mint pl. egy teljes civilizáció (vagy épp az emberiség) pusztulása. Ez a megközelítés az előző cikkemben említett „konzervatív stratégia” velejárója.⁶ Erre vonatkozó fejtegetésemre Holovicz egyáltalán nem reflektált.

Ráadásul ma már azt sem nagyon lehet kijelenteni, hogy a civilizációkat fenyegető veszélyek csekély valószínűségűek. Mi lehet nyilvánvalóbb annál, hogy ha nem születik elég gyerek, akkor elfogyunk, ha pedig megnövekszenek a nyugati világban olyan párhuzamos társadalmak, amelyek lakói ellenségesen viszonyulnak hozzánk, akkor ebből súlyos konfliktusok erednek? Miért kell itt „hipotetikus következmény-láncolatokról” (Holovicz 2023, 80) és tendenciák „jövőbeni irányának alakulásáról” (i. m. 81) beszélni? A múlt század utolsó harmadában talán még volt értelme így fogalmazni, de most *itt vannak, a jelenben* a valóságos problémák!

Holovicz következő, de még az előbbiekkal kapcsolatos mondataival pedig már végképp nem tudok mit kezdeni:

A cikkben [ti. az én előző vitacikkemben – T. Z.] mondtak úgy hangzanak, mintha bebizonyosodott volna valami; mintha már legalábbis romokban állnának a civilizáció vívmányai, s a korábbi szervezett társadalmak helyén már csak barbár hordák maradtak volna, s a városok helyén kietlen pusztaságok lennének. (És még ebben az esetben is kétséges maradna, hogy mely tényezők milyen szerepet játszottak az események alakulásában.) (i. m. 81)

Észerint Holovicz számára az jelenti az egyetlen elfogadható bizonyítékot, *ha már bekövetkezik az, amitől tartunk!* Magyarán szólva, azt kívánja, hogy várjuk meg azt a pillanatot, *amikor már késő cselekedni!* Ha pedig, mint hozzát teszi, még ekkor sem lehetne tudni, mi idézte elő a katasztrófát, akkor tulajdonképpen szerinte *lehetetlen* megmondani, mit is kellene (pontosabban: *mit kellett volna*) cselekednünk! Ennél csak jobb lehet az én javaslatom, amely nem 100%-os bizonyosságon alapul ugyan, de erős valószínűségen, és legalább *valamivel* próbálkozik!

Az abortusszal szembeni azon érvmre, miszerint ha ez az eljárás megszokottá válik, akkor ennek hatása az étellel szembeni bizonyos érzéketlenség, eldurvulás lehet, s ennek egyik jele, hogy ma már az újszülöttek megölésének legalizálását is javasolják egyesek, Holovicz e gondolat elbátogatellizálásával válaszol. Szerinte ez az eljárás nem különbözne lényegileg az abortusztól, az emberek egy idő után ugyanúgy megbarátkoznának vele, s ha már hozzászoktak, nem találnának benne semmi kivetnivalót. (i. m. 81–82) Nos, bármily megdöbbenő lehet ez a kijelentés számos olvasó – és vélhetőleg nem csupán a hívők – számára, most az egyszerűség kedvéért tegyük zárójelbe azt a kérdést, mikortól tekinthető egy élőlény embernek, megölése pedig gyilkosságnak, és nézzük a problémát pusztán népesedéspolitikai szempontból! Ha az abortusz rendkívüli, csak belső vívódások után, vonakodva, súlyos kényszerhelyzetben végrehajtott dologból mindennapos rutinná válik, az emberek még könnyebben szánják rá magukat, már viszonylag csekély problémák esetén, pusztán kényelemből, s ez még tovább csökkenti a születések számát. És ha igaza lenne Holoviczoknak, tehát a társadalom (újra) hozzászokna a csecsemőgyilkosságra (egyszer már meghaladott) gyakorlatához, annak is ez lenne a hatása. (Ő maga sem találna kivetnivalót abban, ha már az elegendő indok lehetne az újszülött megöléséhez, hogy „egyszerűen az anyajelölt a terhesség folyamán alaposabban elgondolkodott a dologról, és elállt gyerekvállalási szándékától”). (i. m. 82) Már e népesedési szempontból negatív hatásra való hivatkozás is lehetne ellenérv az újszülöttek megölésével szemben (és Holovicz is megérthetné ezt az ellenérvet, ha – mint cikkeiben teszi – átmenetileg képes behelyezkedni a pronatalista szerepébe), függetlenül attól, hogy legtöbbünk a népesedéspolitikai megfontolások tekintetbe vétele nélkül is irtózáttal utasítaná el e javaslatot.

Említett konzervatív stratégiámnak része, hogy egy bizonyos létfontosságú funkció el látására szolgáló bevált intézményt (akár a kulturális evolúció hozta létre, akár tudatosan vezették be a múltban) nem érdemes leépíteni, különösen, ha nincs ugyanezen funkció betöltésére újabb jelöltünk, hiszen (módszertani dezanthropocentrizmusunk miatt)⁷ nem bízhatunk olyan spontán folyamatokban, amelyek tudatos beavatkozásunk nélkül létrehozhatják majd helyette egy új eszközt. Mind a könyvemben, mind az előző cikkemben a hagyományos házasságon alapuló családot hoztam fel erre példának, hiszen ennek az intézménynek a tudatos lebontása a szemünk láttára zajlik a nyugati világban. Holovicz erre adott válaszként kijelenti, hogy e hagyományos intézményt eltűnése esetén már csak azért sem szükséges pótolni, *mert nincs (és a múltban sem volt)* semmi érdemleges funkciója a társadalom fenntartásában. E kijelentés nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy kritikusom igencsak alábecsüli a tudati tényezőknek a társadalmi folyamatokban játszott szerepét. A házasságot is valamiféle „epifenoménnak” tartja:

Tévesnek tartom már azt is, hogy a hagyományos családforma (és fő jellemzőjének vagy alkotórészének tekinthető házasság) egy létfontosságú feladat betöltésére szolgáló eszköz lenne, amelynek elvesztése esetén azt pótolni kellene. Ugyanis nem csak azt vonom kétségbe, hogy most vagy a jövőben szükség lenne a társadalmat alkotó egyedek reprodukciójához és a társadalmiság fennállásához házasságra, hanem azt is, hogy annak valaha is volt ilyen funkciója. Úgy gondolom, hogy a házasság soha nem is játszott létfontosságú szerepet a társadalom fennmaradásában. A házasság egy afféle társadalmi „epifenomén”, esetleges kísérőjelenség, járulékos firlefanz. Mi történik akkor, amikor valakik házasságot kötnek? Egy adminisztratív intézkedés. Beírják a neveket egy könyvbe, elmondanak néhány mondatot, s néha csinálnak még ilyen-olyan hókuszpókuszt. [...] Amit a házasság keretei között lehet csinálni, azt lehet anélkül is. Utódot nemzeni, szülni, táplálni és egyéb szükségleteit kielégíteni, a társadalmi jogrendszerhez illeszkedő készségeket kifejleszteni stb. – mindezeknek a megtételét egész biztosan nem teszi lehetetlenné, hogy a szülők a coitus előtt nem mentek el valami hivatali épületbe bizonyos adminisztratív teendőket elvégezni. (i. m. 82–83)

Nos, ezt már a szorosan vett reprodukció vonatkozásában is cáfolni lehet. Hogy rövidre fogjuk, elég, ha például arra utalunk, hogy a házasságok termékenyebbek, mint az élet-társi kapcsolatok,⁸ az az aktus tehát, amellyel a felek kölcsönösen elkötelezik magukat az egymáshoz való hűségre és az együtt maradásra, mégiscsak gyakorol valamilyen hatást a társadalom fenntartására. És akkor még nem beszéltünk olyan, a népesség újratermeléséhez közvetlenül nem kapcsolódó, de a civilizációk életében mégiscsak jelentős hatású, szerveződésük módját befolyásoló tényezőkről, mint a rokonsági hálózatok, amelyek házasságok útján bővülnek és változnak, olykor döntő hatást is gyakorolva. Gondoljunk például az országok közötti szövetségeket megpecsételő dinasztikus házasságokra vagy akár az örökösödési háborúkra, a törvényes és törvénytelen leszármazottak közötti különbségtétel államok sorsát befolyásolni képes voltára, és így tovább! Mindez nem volna lehetséges, ha a társadalom nem adna a szexuális kapcsolatoknak valamiféle intézményi keretet, amelyben ezek egyértelművé, stabillá válnának, s amely vitás esetekben hivatkozási alapként szolgálhat. S ezt a keretet nevezzük házasságnak. A mondottak mellett a következő kérdést is fel lehetne tenni: ha a házasság tényleg csak valódi szerep nélküli járulékos kísérőjelenség volna, akkor mi magyarázná általános elterjedtségét?

Mivel a házasság morális intézmény is, és működését erkölcsi normák szabályozzák, az említettek egyúttal azt is illusztrálják, miképpen játszhat aktív és valóságos szerepet az erkölcs (tehát egy tudati tényezők által működő hatóerő) a társadalom működésében. Ezt azért fontos hangsúlyozni, mert Holovicz ennek tagadására is hajlamos. Mint írja, csak hipotézis, hogy [...] a népesség folyamatos reprodukciójában és bizonyos fajta szervezettség kereteinek kialakításában *egyáltalán* szerepet játszottak erkölcsi tényezők, s nem pusztán erkölcsi szempontból irreleváns, sokkal „prózaibb” vagy „zsigeribb” késztetések – mint életösztön, nemi vágy, létbiztonságra való törekvés, kényelmi szempontok, emocionális tényezők stb. – alakították. (Holovicz 2023, 80)

Vajon miért gondolja úgy Holovicz, hogy ezek a „próza” és „zsigeri” késztetések „erkölcsi szempontból irrelevánsak”? Hiszen az erkölcs feladata részben *éppen az*, hogy ezeket a késztetéseket szabályozza, tudatosan megfogalmazott normákkal biztosítva, hogy az egyének, miközben „zsigeri” vágyaikat követik, lehetőleg minél kevésbé kerüljenek konfliktusba egymással, magatartásuk legalább nagy vonalakban egymás számára

kiszámítható és biztonságos legyen! Az erkölcs nem valamiféle, a hétköznapi élettől idegen felsőbb szellemi szférában lebeg, hanem beleszövődik a „prózai” tevékenységekbe. Pontosan ezért lehet valóságos tényezője a társadalomnak.

A vallásnak a társadalom működtetésében játszott szerepét Holovicz hasonlóképpen alábecsüli. Ennek kapcsán tévesen állítja azt, hogy én viszont úgy gondolom, biztosan szükség van a vallásra a társadalom fennmaradásához. Előző cikkemben kifejezetten azt írtam: *lehetséges*, hogy egy jövőbeli vallástalan társadalom életképes lenne. (Turgonyi 2022, 105) Ám, minthogy csak lehetséges, de korántsem biztos, és mert szerintem jó érvek szólnak amellett, hogy a vallás fontos segítség lehet a társadalom fenntartásában (akár szó szerint nélkülözhetetlen, akár nem), az említett „konzervatív stratégia” jegyében azt tartom észszerű megoldásnak, ha inkább megőrizzük, mint veszni hagyjuk azt az erőforrást, amelyet az emberek vallásos hite jelent.⁹

Ezt követően olvasható Holovicz legfontosabb kritikai megjegyzéseinek egyike. Eszerint én egyoldalúan a vallásnak csak a (célom szempontjából) pozitív hatásait veszem figyelembe, nem számolva a történelemből ismert rengeteg veszélyével, amelyek bírálóm szerint ráadásul sokkal valószínűbben fakadnak a vallásból, mint az általam remélt pozitív következmények. (Holovicz 2023, 84–85)

Ha valaki elolvassa a könyvemet, látni fogja, hogy szó sincs erről. Világosan tudatában vagyok annak, hogy a vallás a természetjogállam által vezérelt társadalom szempontjából negatív hatásokkal is járhat. (Turgonyi 2021, 215–217) Külön fel is hívom rá a figyelmet, hogy épp ezért nem „a vallást” mint olyat használom fel, hanem – ahogyan már az előző cikkemben is írtam – csak bizonyos kritériumoknak eleget tevő vallásokot tartok alkalmasnak arra, hogy a természetjogállam szövetségesei legyenek. Könyvemben négy ilyen kritériumot említek: a kétfunkciós (tehát az egyén életének és javainak védelme mellett a társadalom mint olyan folyamatos létezéséről is gondoskodó) erkölcs, továbbá a módszertani ateizmus és dezantropocentrizmus elfogadását, a vallási és a politikai közösség szétválasztását (amelynek velejárója a más világnézetűek egyenrangú polgártársakként való elismerése és meggyőződésük tiszteletben tartása), valamint a földi valóság pozitív értékelését. (Uo.) A felsoroltak (egyebek között) éppen a Holovicz által emlegetett veszélyek kivédésére szolgálnak.

Előző cikkemben azt állítottam: kritikusom nem vette észre, hogy azon gondolatát, miszerint egy a jelenleginél kisebb létszámú emberiség is elfogadható lenne, magam is képviselem. (Turgonyi 2022, 99) Holovicz elismeri, hogy némileg félreérthetően fogalmazott, és hangsúlyozza, hogy valójában nem egészen ugyanaz a véleményünk e kérdésben. Én ugyanis a túlnépesedett területeken tartanám szerencsésnek a szaporodás visszafogását, míg a nyugati világban egyelőre inkább a születésszám növelését kívánám. Ő viszont Nyugaton is a népesség csökkentését helyeselné. (Holovicz 2023, 85–86)

Mint hamarosan látni fogjuk, Holovicz általános (a Nyugatra is kiterjedő) népeségcsökkenést helyeslő álláspontja (amely tehát így valóban különbözik az enyémtől) szorosan összefügg azzal a bírálattal, amelyet emberképpemmel (és az ennek megfelelő természetjogi normákkal) szemben gyakorol. Ezzel kapcsolatosan egyebek között a következőket olvashatjuk nála:

Mint írtam, az embernek nincs semmiféle esszenciája, csak esetleges, felületes hasonlóságok vannak. Turgonyi mostani válasza szerint „már ezekből az általánosságokból is következik néhány meglehetősen világos norma”. [...] Pont azt vitattam, hogy ezekből következne bármilyen világos norma. [...] A válaszcikkben is szereplő trivialitás, hogy ha egy társadalom fenn

akar maradni, akkor gondoskodnia kell a népesség újratermeléséről, számos eltérő berendezkedéssel összefér, amelyekről semmi alapunk azt állítani, hogy egyik „emberi módon” működik, a másik meg nem. (i. m. 86)

Nos, ez kétségkívül trivialitás, de – mint tudjuk – a mai nyugati világban sajnos egyre többször van szükség olyan triviális igazságok hangsúlyozására, amelyeket a közelmúltig nem volt szokás megkérdőjelezni. Ilyen például az iménti idézetben szereplő állítás is, hogy „ha egy társadalom fenn akar maradni, akkor gondoskodnia kell a népesség újratermeléséről”. Könyvem egyik fő mondandója éppen az, hogy a Nyugat megfeledkezik erről, egyoldalúan az *egyének* egyenlősége és jogai szempontjából vizsgálja a család, a házasság, a szexualitás, az abortusz stb. kérdéseit, az ezekkel kapcsolatos viták során szinte fel se merülnek népesedési szempontok. „Trivialitás” az is, amit e vonatkozásban „meglehetősen világos normaként” általános szinten megfogalmazok: „*valamiképpen* gondoskodni kell megfelelő számú utód létrejöttéről és ezek szocializációjáról”. (Turgonyi 2021 178. o., kiemelés az eredetiben.) Ez kétségkívül „számos eltérő berendezkedéssel összefér”. De ezzel nem cáfol engem Holovicz, mert könyvem egy másik fő mondandója éppen a természetjog történelmi változásainak lehetősége. A népesség fenntartásának esetében is rögtön az említett általános szabály megfogalmazása után hangsúlyozom, hogy azt az adott körülmények függvényében kell konkretizálni. (Uo.) Ezt követően ennek figyelembevételével próbálok körvonalazni egy, a házasság hagyományos fogalma köré épülő szexualitikat, de azt is hangsúlyozom, hogy kész vagyok a publikus érveket felhasználó vitára bárkivel, a fő célom itt éppen az, hogy *egyáltalán* ismét érvnek számítsan e területen egy lehetséges norma értékelésekor az a hatás, amelyet a népesedésre (és általában a társadalom jövőjére) gyakorol, ne pusztán a lehetséges életformák egyenlősége, a diszkrimináció tilalma, a nemi élet „magánügy” volta és más effélék számítsanak figyelembe veendő szempontoknak. (i. m. 179)

Míg Holovicz – ahogy az imént láttuk – tagadja az ember „esszenciájának” létét, én úgy gondolom, van emberi lényeg. Ez az én felfogásom szerint abban áll, hogy az ember – szemben az állatokkal – nem csupán lét- és fajfenntartást végez, hanem *növekvő számban* vannak sajátosan emberi szükségletei és ezeknek megfelelő tevékenységei, továbbá a két említett biológiai szükségletét is humanizált formában elégíti ki, és mindezt célirányos gyakorlat során teszi, miközben növekszik a világ felett gyakorolt racionális ellenőrzése. Ez nem önkényes elgondolás az emberi lényegről, mert az emberiség mostanáig *tényleg* ezt csinálta. Kérdés, hogy akarjuk-e folytatni. Koncepcióm egészéből következően az emberiség további léte ugyan nem „objektív érték”,¹⁰ de talán joggal bízhatom benne, hogy a túlnyomó többség számára vonzóbb lehetőség, mint a kollektív öngyilkosság. Akinek a számára ez nem érték, vagy netán éppen „antiérték”, mert saját preferenciái épp az emberiség leépítését kívánják meg, az egy másik „morális univerzumban” él, és nem tudom meggyőzni. (Annak megfelelően, amit erről a könyvem bevezetésében írtam.) *Ha* viszont elfogadtuk a fenti természetnek megfelelő emberi civilizáció további építését, *akkor* minél gazdagabb az emberi szükségletek és tevékenységek készlete, annál emberibb e civilizáció. (Miközben természetesen az emberi lényeg egy további említett velejárójából, a világ felett gyakorolt racionális ellenőrzés növekedéséből az is adódik, hogy tisztában vagyunk a növekedés objektív korlátjaival, tehát ezeket figyelembe véve az említett gazdagodási folyamatot tudatosan lassíthatjuk, vagy szükség esetén meg is állíthatjuk.)

Holovicz úgy látja: rendszeremben a fenti emberkép teremti meg az alapot ahhoz, hogy a társadalom „emberi módon” való fennállásához sok minden nélkülözhetetlennek minősüljön: tudomány, művészet, vallás, sajátosan emberi „szükségletek és tevékenységek készletének gazdagodása.” (Holovicz 2023, 86)

Elismeri, hogy „a világ felett gyakorolt racionális ellenőrzés” (amelyet az imént is említettem) „kivitelezhetetlen lenne tudomány nélkül”, (uo.) ám rögtön hozzát teszi:

a társadalmilag szervezett életformához egyáltalán *nem* nélkülözhetetlen sem a művészet, sem a vallás, sem a szükséglet- és tevékenység-készletek folyamatos gazdagodása. Semmi alapunk nincs pl. a művészetet a társadalmiság létfontosságú összetevőjének tekinteni. Felfogható úgy is, mint egyfajta szabadidős tevékenység. [...] Ami ha van, az is jó, de ha nincs, az sem baj. (Uo.)

Ezek után kapcsolatot állapít meg a fenti emberkép és a nekem tulajdonított népesedéspolitikai álláspont között, és rögtön alternatív megoldást is javasol:

Egyértelmű a szövegből kiolvasható összefüggés: minél több mindent minősítünk a társadalmi létforma kellékének, annak működtetéséhez annál nagyobb gazdasági háttér szükséges, amelynek biztosítása annál több embert igényel. Az arányosság értelemszerűen meg is fordítható: minél kevesebb összetevőt tekintünk a társadalmiság kellékének, ahhoz annál szerényebb gazdasági háttér, annak kielégítéséhez annál kevesebb ember kell. Így a társadalmiság esetleges (nélkülözhető) komponenseinek csökkenésével kevesebb indok marad a népességfogyás miatti aggodásnak. (Uo.)

Nos, ez a gondolatmenet több okból is bírálható. Egyrészt, mint láttuk, *nem* vagyok a népesség minden határon túl való növelésének híve. A szükségletek és tevékenységek gazdagságának növelése a mai technikai fejlettség mellett már nem kívánja meg, hogy a népesség túlnyomó része egész életében fizikai munkát végezzen, s hogy ezen az áron legyen képes egy kisebbség ennél színesebb, változatosabb, „szellemibb” dolgokkal foglalkozni, így járulva hozzá az említett gazdagság növeléséhez. Ezért a mostaninál csekélyebb népesség esetén is nagy változatosság valósulhat meg az életformák tekintetében. Másrészt, ahogyan könyvemben is kifejttem, elsősorban a *Nyugat* népességének fogyásától tartok. Civilizációnk ugyanis nem egyszerűen egy a sok közül. Kulcsszerepe volt (és meggyőződésem szerint lenne a jövőben is) az emberiség történetében, ezért mindenképpen meg kell őrizni. (E kulcsszerepről most helykímélés céljából nem beszélek, könyvemben részletesen írtam róla.¹¹) Mindenekelőtt *ezért*, tehát a nyugati módon szocializált, a mi civilizációnk értékeit képviselő és vívmányait őrző emberek kihalásának megakadályozása végett szorgalmazom a *nyugati* születésszám növelését.

Egy megjegyzés erejéig ki kell térnem Holovicznak a művészettel kapcsolatos fenti véleményére. Ugy gondolom, akárhogy látja is ő maga a művészetet, *azt* el kell ismernie, hogy az *én* koncepciómban több mint pusztán „szabadidős tevékenység”. S nem csupán azért jelentős, mert a művek előállítás és befogadása egyaránt növeli *számszerűleg* a sajátosan emberi tevékenységek készletét. Valójában tartalmánál fogva is fontos: hozzájárulhat bizonyos értelemben ahhoz, hogy jobban megértsük a világot, s így erősödhessen a felette gyakorolt, említett racionális ellenőrzés. Hiszen közzismert, hogy a műalkotások is készíthetnek olyasféle problémák felvetésére, amilyenekkel pl. a filozófia is foglalkozik. Ez persze nem valami „örök” funkció, amely mindig és mindenütt jellemezte mindazokat a tevékenységeket, amelyeket ma összefoglalóan művészetnek nevezünk, de *most* jellemzőjük, és ezt ki lehet használni. (Természetesen a művészetnek számos egyéb funkciója is lehetséges, azért emeltem ki most ezt az egyet, hogy egy feltehetőleg Holovicz számára is elfogadható érvt használhassak.)

Kritikusom azon gondolatommal is vitázik, amely szerint a vallási ismereteket annak ellenére felhasználhatónak tarthatja valaki (akár egy ateista is) a társadalom működésének segítésére, hogy közben hamisnak tartja őket:

Egyrészt igazolhatatlan és cáfolhatatlan hiteket semmi okunk nincs valósi *ismereteknek* nevezni, inkább csak hiedelmeknek (vagy misztikának, babonának). Másrészt a hasznosság nem a szóban forgó hamis hit tartalmának egyenes következménye, hanem más tényezők jelenléte, közreműködése révén eredményezhet kívánatosnak tekintett cselekvést. Soha nem maga a téves hit hasznos önmagában, hanem a hozzá társuló egyéb téves hit(ek) összjátéka révén eredményez bizonyos kimenetelt. [...] Ha téves hit hatására végez valaki hasznosnak tekintett cselekedetet, akkor nem csak az a lehetőségünk van, hogy a kedvező kimenetel érdekében elfogadjuk (netán még szorgalmazzuk is) a hamis hit terjedését, hanem [...] a cselekvő hamis hiteit kiküszöbölve, azokat igaz hitekkel felváltva igyekszünk elérni a kívánatosnak tekintett következményeket. (i. m. 87)

Igazolhatatlan és cáfolhatatlan hiteket valóban nincs okunk ismereteknek nevezni, ám én abban a mondatban, amelyre Holovicz az itt idézett szövegrész elején a hit két említett jelzőjével céloz, a *közvetlen gyakorlati igazolás, illetve cáfolat* lehetetlenségét említem, (Turgonyi 2022, 104) nem zárva ki *másfajta* igazolás vagy cáfolat lehetőségét. Az, aki e lehetőséget valóságosnak tartja, nyelvileg korrekt módon beszélhet ilyenkor vallási *ismeretről*.

Evilági vonatkozásban természetesen messzemenően egyetértek Holovicz Attilával abban, hogy a téves hit nem önmagában lehet hasznos, hanem csak más tényezőkkel való szerencsés egybeesésekor. (Hogy egy közismert példát említsék: Kolumbusz a valóságosnál jóval rövidebbnek gondolta azt az utat, amelyet Európából nyugati irányban haladva meg kell tennünk, ha el akarunk jutni Indiába. Tévedett tehát, és ez – mivel csak a rövid útnak megfelelő mennyiségű élelmük volt – önmagában véve akár az ő és társai életébe is kerülhetett volna, ha nincs ott útközben az amerikai kontinens, amelynek létezéséről nem tudhatott. Ha ismerte volna a valóságos távolságot, tehát nem lett volna e tekintetben tévedésben, valószínűleg nem indul útnak, így Európa nem, vagy csak ki tudja, mennyi idővel később szerzett volna tudomást az Újvilág létezéséről.) Minthogy pedig az efféle szerencsés véletlenek igen ritkák, nincs értelme számolni velük cselekvésünk megtervezésekor, hanem általánosságban véve az az észszerű, ha valóban minden erőnkkel igaz ismeretek szerzésére és a hamisnak bizonyult régi állítások kiküszöbölésére törekszünk. Ebben is egyetértek kritikussal.

Ha azonban olyan állítással van dolgunk, amely elvileg cáfolhatatlan, és mindig fenn fog maradni legalább valami csekély esélye az igazságának, és ha a hit ennek az állításnak az igazságában sok ember számára olyan belső erőforrás, amely segítséget jelent az erkölcsi normák betartásában és/vagy a belső harmónia, a jó közérzet stb. biztosításában, akkor miért ne használjuk ki e tényt? Az Isten létében való hit pedig ilyen. (Ezt bármilyen meglepő, még Holovicz is elismeri!¹²) Miért ne támogassuk tehát e hitet (ha egyúttal megfelel a már említett kritériumoknak)?

És vajon milyen választ kínál Holovicz a vallás helyett azokra a kérdésekre, amelyekkel szembesülve sokan az Istenben való hitet és a halál utáni élet reményét választják? Ezzel kapcsolatban a következőket írja:

Ha valaki nem találkozik babonás/misztikus nézetekkel, hanem nevel(őd)ése során – tudományos ismereteknek birtokába jutva – tudomást szerez az élet végességéről és esetlegességéről, akkor valószínűleg alapvetőnek fogja tekinteni, hogy az élet véletlenszerű és semmilyen önmagán túlmutató célja nincs, s így kisebb eséllyel merülhetnek fel benne képtelen igények. (És egyetérthet pl. Axel Kahn nézetével: „A halál nem más, mint

az élet vége, pont. Ha meghalok, elrothadok és kész.”) S ha valakinek ez az (egyébként akár felszabadító belátásnak is tekinthető) gondolat mégis problémát okoz, akkor lehet próbálkozni felvilágosítással kisegíteni őt az élet objektív értelmességének téveszméjéből, s nem kell – konzervatív módon – az egész társadalmat hozzábutítani. (Holovicz 2023, 92)

Holovicz szerint tehát csak azért okoz gondot az embereknek a halál problémája, mert a vallás akadályozza annak „felszabadító belátását”, hogy „az élet véletlenszerű és semmi önmagán túlmutató célja nincs”, és hogy „ha meghalok, elrothadok, és kész”! Fel se merül benne, hogy esetleg fordítva van? Hogy talán épp ennek a belátásnak sokak számára elviselhetetlen volta táplálja a vallás iránti igényt? Ezt a lehetséges oksági összefüggést az is feltételezheti, aki a vallást hamisnak tartja. S még ha „az élet objektív értelmességét” valóban „téveszmének” tekinti is valaki, elismerheti: az emberi civilizáció mégiscsak azáltal működik, hogy az emberek komolyan veszik az efféle „téveszméket”, olykor akár az életüket is feláldozva érte. És itt nem csak a hívőkre gondolok. Az ateisták is gyakran elköteleződnek különböző „ügyek” iránt. Maga Holovicz például valószínűleg arra tette fel az életét, hogy az embereket „felvilágosítsa”, megszabadítva őket a vallástól és más szerinte téves elképzelésektől. Nyilván ő sem tarthatja a maga életprogramját „objektíve értelmeknek”, mert ezzel magának mondana ellent, hiszen azt már csak nem állíthatja, hogy az ember életének valamiképpen objektíve előírt értelme vagy rendeltetése az, hogy felvilágosítsa embertársait az objektíve előírt értelmek vagy rendeltetések nemlétéről. Ennek ellenére szemmel látható lelkesedéssel végzi e felvilágosító tevékenységet, szubjektíve tehát van rá igénye. De miért ne gondolhatná egy másik ateista úgy, hogy az efféle eszmék tévességük ellenére hatékonyak, tehát fel lehet használni őket a társadalom jó működésének szolgálatában, tekintve, hogy hatásukra az emberek közérzete, hangulata javul stb. Ha nincs objektíve értelmes cél, rendeltetés, akkor mi tiltaná ezt?

Holovicz azon állítással szembe állítva vitatkozik, miszerint „nem szorul különösebb indoklásra, mekkora szükség volna napjainkban a relativizmus leküzdéséhez egy globális érvénnyel bíró erkölcsi normarendszer elfogadására.” (Turgonyi 2022, 93, idézi Holovicz 2023, 88) Mint írja:

Ez ismételtelen egy evidensnek beállított nézet, noha nagyon is kétséges, hogy melyik a kisebbik rossz: az univerzális, feltétlenül követendő erkölcsi értékekben való hit, vagy annak hiánya? Kontextustól függően hasznos és káros is lehet mindkettő. (Uo.)

Mindenféle indoklás, magyarázat nélkül jelenti ki ezt. Kénytelen vagyok tehát találgatni, vajon mi lehet a baja az „univerzális, feltétlenül követendő erkölcsi értékekkel”. Ha az, hogy az ilyenekből túlságosan merev, minden korban, helyen és szituációban teljesen azonos és ezért életidegen és végső soron alkalmazhatatlan normák következnek, akkor az általam javasolt természetjogra ez a legkevésbé sem igaz. Könyvemben több helyen is hosszan írok a természetjog felismerésének történeti kibontakozásáról, a lehetséges kivételek kérdéséről, bizonyos normák érvényességének átmeneti felfüggeszhetőségéről stb.¹³

Bírálom elfogadja azon állítást, hogy a mai átlagemberek idő és képzettség híján nem képesek a teljes világnézeti kínálatot át tanulmányozni, és ennek alapján dönteni valamelyik vallás vagy az ateizmus mellett, csakhogy szerinte ez a szituáció éppen a vallás számára kedvező, mert ha volna idejük és kompetenciájuk efféle kérdésekkel foglalkozni, akkor inkább vallásellenes következtetésekre jutnának:

Ha a (vallásos) emberek rászárnák idejüket és energiájukat a vallási argumentációk lényegesebbjeinek, az istenérveknek a racionális elemzésére és értékelésére, és beleásnák magukat mondjuk az elmúlt száz év – vagy

akár csak a kortárs – vallásra vonatkozó filozófiai, antropológiai, szociológiai és pszichológiai szakirodalomba, az inkább a vallásosság *ellen* hatna. Turgonyi egy szót se ejt arról, hogy az istenérvek és az azokról szóló jelentős mennyiségű filozófiai irodalom eredményei épp azt mutatják ki, hogy a vallási tézisek igazolásával próbálkozó érvek nem konkluzívak. (Uo.)

Nos, az istenérveket illetően a következőket mondhatjuk. A természetes Isten-ismeretről az I. vatikáni zsinaton megfogalmazott hivatalos tanítás szerint Isten a teremtett dolgokból természetes ésszel biztosan megismerhető. Ám e tanítás egyetlen *konkrét* bizonyítási módot sem tesz kötelezően elfogadandóvá. Így akár annak lehetősége is nyitva marad, hogy valaki az összes eddigi istenérvet elégtelennek találja, de nem zárja ki, hogy a jövőben valamikor egy meggyőző érvet is fog találni valaki; sőt az is elegendő, ha elvileg lehetséges ez az érv, de soha senki nem fogja felismerni. Ha valaki így viszonyul e kérdéshez, és nem jelenti ki teljes bizonyossággal, hogy Isten nem ismerhető meg természetes ésszel, akkor véleményünk szerint álláspontjával összeegyeztethető az I. vatikáni zsinat említett dogmája. Minderről pedig *írtam* a könyvemben (kifejezetten említve annak lehetőségét is, hogy az eddigi istenérvek esetleg nem meggyőzőek), noha csak röviden (Turgonyi 2021, 302–305), mert a későbbiekben külön tanulmányban szeretnék e kérdéssel foglalkozni.

Ami a „vallásra vonatkozó filozófiai, antropológiai, szociológiai és pszichológiai szakirodalmat” illeti, Holovicz nyilván arra gondol, hogy ennek tanulmányozása segíti a vallás evilági okainak megértését, s így az ember, hitének valódi eredetét felismerve, a világ keletkezését és működését, ezen belül a vallás létrejöttét többé nem Isten (esetleg istenek vagy más túlvilági erők) tevékenységével fogja magyarázni. Nos, kétségkívül vannak esetek, amikor ez a módszer képes megingatni a hitet, de a kereszténységben régóta ismeretes e kritika ellenszere, az isteni együttműködés tana. Eszerint Isten mindig evilági tényezők, azaz másodlagos okok által mozgatja a teremtményeket, érintetlenül hagyva és működni engedve ezek saját természetét, miközben egy másik síkon, mint Első Ok, Ő maga mozgat. E kettő egyszerre igaz: minden evilági történelvben hézagmentesen, teljes mértékben magyarázható evilági okokkal, *és ugyanakkor* teljes mértékben Istentől függ. A Holovicz által felsorolt tudományok feltárhatják azokat a gazdasági, társadalmi, lélektani stb. tényezőket, amelyek a vallás kialakulásához vezetnek, de az isteni együttműködés tanát következetesen alkalmazó hívő erre azt feleli: ez mind igaz, Isten ezeket a tényezőket használta fel másodlagos okokként, hogy a vallás létrejöhön. Erről a kérdéstről igen hosszan írtam könyvemben és – persze jóval rövidebben – előző cikkemben is. (Turgonyi 2021, 221–241, illetve Turgonyi 2022, 96)

Ezt követően Holovicz a könyvemben sűrűn emlegetett módszertani ateizmust veszi szemügyre. Idézi a következő mondatomat: „A módszertani ateizmus egyszerűen azt jelenti, hogy nem számíthatunk *biztosan* Isten segítségére.” (Turgonyi 2021, 15, idézi Holovicz 2023, 88) Majd így folytatja:

Már itt van egy feszültség a publikus jelleg és e módszertani ateizmus között. Hiszen ha ez csak annyit jelent, ami a fenti megfogalmazásban szerepel, akkor a kifejezés nem sokkal több, mint egy terminológiai trükk. Úgy *hangzik*, mintha a kiindulópont publikus lenne, mintha az erre épülő gondolatmenet nem is vallási alapállásból indítana. Holott épp ellenkezőleg. A kifejtés *erősen* vallási alapról indul, hiszen Turgonyi csupán egy apró változtatást tett. Semmi másról nem mondott le, *csak* a bizonyosság igényéről. Kimondottan félrevezető ezt módszertani ateizmusnak nevezni. [...] A módszertani ateizmus az lenne, hogy úgy járunk el, mintha az

ateizmus igaz lenne. Ez azonban nem azonos a meghatározással, hogy „nem számíthatunk *biztosan* Isten segítségére.” Azért nem, mert ez utóbbival összefér pl. az, hogy „isten létezése (erősen) valószínű”, az előbbivel pedig nem. (Holovicz 2023, 88)

A Holovicz által idézett mondattal, miszerint „a módszertani ateizmus egyszerűen azt jelenti, hogy nem számíthatunk *biztosan* Isten segítségére”, *nem* azt akarom állítani, hogy „van Isten, csak nem biztos, hogy segít”, hanem azt, hogy a mai társadalomban ennek sajátos viszonyai miatt az emberek nem tudnak egyezsége jutni abban a kérdésben, vajon van-e Isten, ezért felfüggesztik e kérdés megválaszolását, s abban maradnak, hogy vagy van, vagy nincs, tehát létezése bizonytalan, és *ezért* nem lehet biztosan számítani a segítségére, amely utóbbival ezért nem is lehet számolni, amikor közös cselekvésünket megtervezzük. Amúgy is összefüggéseiből kiragadva idézi Holovicz a mondatot. Természetesen nem pusztán ebből áll a módszertani ateizmus. Közvetlenül az általa idézett rész előtt jóval hosszabban kifejtem, mit jelent e kifejezés. (Turgonyi 2021, 15) A Holovicz idézte helyen *egy bizonyos aspektusból* vizsgálom a módszertani ateizmust, és *ebből az aspektusból tekintve* jelenti „egyszerűen azt”, hogy nem számíthatunk biztosan Isten segítségére. Az említett részletesebb magyarázatból, és főként abból, ahogyan a könyv egészében alkalmazom a módszertani ateizmust, világosan kiderül, hogy mit értek rajta: következetesen immanens világmagyarázatot, amely a jelenségek értelmezése során *nem* hivatkozik Istenre, csakis evilági tényezőkre (és ezzel összefüggésben a cselekvés megtervezésének során sem számít különleges isteni beavatkozásokra). *Gyakorlatilag* tehát tényleg úgy járunk el ilyenkor, mintha az ateizmus igaz volna, azaz teljesül Holovicz előbbi kívánsága. (Ha viszont *elméletileg* is így járnánk el, azaz egyszerűen biztosan igaznak tartanánk az ateizmust, az már nem csupán módszertani ateizmus lenne, hanem egyúttal világnézeti ateizmus is, vagy egyszerűbben fogalmazva, az a valami, amire akkor gondolunk, ha az „ateizmus” szót jelző nélkül használjuk.) Ha ezt az immanens világmagyarázatot következetesen alkalmazzuk, akkor teljesen irreleváns, hogy valaki „magánemberként” mennyire tartja közben valószínűnek Isten létét vagy nemlétét. Az a lényeg, hogy ezzel kapcsolatos nézetét ne használja fel a jelenségek magyarázata, illetve a cselekvés tervezése során. A fenti értelemben vett, több vallással (így a kereszténységgel) is összeegyeztethető módszertani ateizmus egyébként az egyik olyan fő tényező azok közül, amelyeknek köszönhetően a vallások egy része képes együtt élni egy pluralista társadalom más világnézeti tagjaival, és velük együtt teljesen racionális tevékenységet folytatni. Ezért is sajnálatos, hogy Holovicz többször is a babonával és más efféle jelenségekkel egy sorban emlegeti a vallást *mint olyat*.

A következőkben Holovicz megint egy „konzervatív stratégiámmal” összefüggő nézetemet bírálja:

Turgonyi indoklása szerint „minden lehetséges oksági összefüggést (még ha valószínűsége messze van is a 100%-ostól) ki kell használnunk, ha olyan természetű, hogy segítheti céljaink elérését”. [...] Minden lehetőséget? Ez talán akkor szólhatna álláspontja mellett, ha már sok egyéb (a vallás alternatíváját jelentő) lehetőséget alaposan végiggondolt volna, de ezek egyike sem bizonyult volna kielégítőnek. (Holovicz 2023, 89; a tőlem idézett mondat: Turgonyi 2022, 104)

Ha egyszer azt írtam, hogy *minden* lehetséges eszközt meg kell ragadni, miért értelmezi ezt Holovicz úgy, hogy *egy* lehetséges eszközt keresek, és ezt végül a vallásban találom meg? Ha így járnék el, talán jogos volna a kívánsága, hogy a többi, végül ki nem

választott eszköz elvetését is megindokoljam. De nem így járok el. Valóban nyitott vagyok *minden* lehetséges eszköz iránt, többet is felhasználhatónak tartok. A vallás mellett *más* lehetséges eszközöket is fel akarok használni, már csak azért is, mert a természetjogállam által irányított társadalmat mint világnézetileg pluralistát gondolom el, amelyben nagy számban élnek ateisták is. A nem hívők vonatkozásában nyilvánvalóan *nem* a vallást kívánom alkalmazni a civilizáció megőrzését segítő preferenciák kialakítására, hanem egy olyan eljárást, amely a Rorty-féle „érzelmi nevelésre” hasonlít, de amelyet persze én nem a liberalizmus szolgálatában használnék. (Turgonyi 2021, 114)

Holovicz nyilván tudatában van ennek, hiszen egy helyen még meg is említi, hogy világnézetileg pluralista társadalomról beszélek. (Holovicz 2023, 91) Így annál meglepőbb, hogy mégis úgy állítja be a természetjogállamot, mintha ennek kifejezett célja volna a vallást *az egész társadalomra* ráerőszakolni. Ezért emlegeti például a „vallásosságra dresszírozott társadalmat” (i. m. 91), a polgárok „vallásra trenírozását” (i. m. 94) vagy – mint már láttuk – az egész társadalomnak a hívőkhöz való „hozzábitását” (i. m. 92) stb.

Ez azonban mondanivalóm teljes félreértése. Mint az imént már jeleztem (és a könyvben is hangsúlyozom), a természetjogállam által irányított társadalmat *világnézetileg pluralizmus* jellemzi, amely ugyan nem teljes, hiszen korlátozandó azon világnézetek képviselője, amelyek veszélyeztetik a társadalom fennmaradását vagy amelyek éppen a pluralizmust magát fenyegetik (mert hatalmi pozícióba kerülve a saját híveiken kívülieket másodrangú állampolgárokként kezelnék), de így is sokféle vallás és szintén sokféle ateizmus hívei élhetnének benne együtt. (Turgonyi 2021, 102–103, 114, 207, 213, 216–217 és 320) Nem egy-két nem hívő élne ott kivételesen, hanem tömegek képviselhetnék az ateizmus mindazon formáit, amelyek elfogadják a természetjogállam céljait (azaz igenlik az emberi civilizáció fennmaradását).

Ha mindezt szem előtt tartjuk, akkor Holovicz számos kritikai megjegyzése egyszerűen okafogyottá válik. Így például értelmetlen kérdés, hogy vajon bevallottan mint eszközt terjesztjük-e a vallást a lakosság körében (elismerve, hogy nem igaz, de hatásos), vagy úgy teszünk, mintha igaz volna. (Holovicz 2023, 90) A természetjogállam mint olyan, nem folytat sem vallási, sem ateista propagandát, hanem a meglévő világnézetek közül támogatja – szövetségeseinek tekintve – azokat, amelyek tanításukkal bármilyen módon motiválni képesek híveiket a civilizáció fennmaradásához szükséges erkölcsi normák követésére. Az állampolgárok maguk döntenek el, hogy ehhez túlvilághit kell nekik, vagy enélkül is képesek rá.

Ha valaki betartja e normákat, elfogadja a módszertani ateizmust és a laikus államot, értékesnek tekinti a földi valóságot, és nem akarja erőszakkal terjeszteni a mindezt képviselő világnézetének *egyéb* elemeit, akkor miért baj, ha közben történetesen egy olyan világnézet híve, amely szerint van élet a halál után, és ennek reménye is motiválhatja őt arra, hogy ne szegje meg az erkölcsi normákat? Miért jó és miért fontos az ateistának, hogy ezeket az embereket mindenáron eltérítse vallásos meggyőződésüktől?

Fontos hangsúlyozni, hogy noha ez az állam deklarálta a *kétfunkciós erkölcsöt* szolgálná, tehát az egyének jogainak, biztonságának stb. védelmén túl szívügyének tekintené a társadalom mint olyan fennmaradását is, különös tekintettel a népesség újratermelésére, nem tenné minden egyes polgára számára kötelezővé a házasságot és a gyermekvállalást. (A klasszikus természetjog sem tartalmazott ilyen előírást!) Igyekezne azonban sokféle más eszközzel előmozdítani, hogy minél többen kössenek házasságot és vállaljanak gyermekeket. Ezért kitüntetett értéként kezelné a hagyományos értelemben vett családot, és mind anyagilag, mind erkölcsileg támogatná, pozitívan diszkriminálná a családalapítókat, *akár hívők, akár nem!* Az erre nem vállalkozóktól (megint csak világnézetüktől

függetlenül) csupán annyit vár el, hogy e családvédelmet *ne akadályozzák* ellenpropagandával, valamiféle elvont egalitarianizmus jegyében a pozitív diszkrimináció elleni tiltakozással, a hagyományos család és házasság intézményének lejáratásával, relativizálásával vagy más egyéb módon. Minthogy pedig a hívó családokban köztudottan magasabb a gyermekszám,¹⁴ ez újabb indok amellett, hogy az említett kritériumoknak megfelelő vallásokat az állam megbecsülje, támogassa, de – ismételten hangsúlyozzuk – anélkül, hogy bármelyikük tanítását rá akarná erőszakolni az egész társadalomra.

Holovicz talán azért tulajdonít nekem valamiféle „klerikális diktatúrára” való törekvést, mert egyáltalán nem veszi figyelembe (sőt meg sem említi) könyvem egyik központi gondolatát, a természetjog három szintje közötti különbségtételt. A világnézettől függetlenül kötelező közös erkölcsi minimumot, amelyet az állam nevelés és propaganda útján valóban mindenkivel el akar fogadtatni, azt a *publikus természetjog* (a továbbiakban PTJ) jelenti. Ez, mint nevéből is sejthető, olyan normákat és értékeket tartalmaz, amelyekről publikus érvek felhasználásával lehet értelmesen vitatkozni, azaz olyan érvelést alkalmazva, amelynek megértéséhez és elfogadásához nincs szükség arra, hogy valaki egy vallás tanítását magáévá tegye. Egy szinttel a PTJ fölött áll a *teisztikus természetjog* (a továbbiakban TTJ), amely a régi, klasszikus természetjoghoz hasonlóan adottnak veszi Isten és a halál utáni élet létezését, és ennek figyelembevételével bizonyos téren szigorúbb erkölcsi követelményeket támaszthat. Az állam azonban e szigorúbb normák követését természetesen nem kényszeríti ki. Azok az állampolgárok tartják be őket, akik önként valamelyik vallás hívei közé tartoznak. A TTJ azonban így, a maga elvontságában pusztán viszonyítási alapként működő elméleti konstrukció, hiszen a klasszikus értelemben vett „természetes valláshoz” (*religio naturalis*) tartozik, amelyben csak annyi vallási ismeretünk van, amennyi az isteni kinyilatkoztatás segítségével, kizárólag észérvek segítségével megszereshető. A nyugati világban ténylegesen elterjedt monotheista vallások azonban mind kinyilatkoztatásnak tulajdonítják létezésüket. Közülük – ahogyan az Holovicz írásából, de az én előző cikkemből is kiderül – a kereszténységet, azon belül is a katolicizmust vizsgálom részletesen könyvemben. Azért választottam éppen ezt a négy említett kritériumnak megfelelő vallások, illetve felekezetek közül, mert egyrészt aligha vitatható, hogy a katolikus természetjog-elmélet a leginkább kidolgozott az európai természetjogi hagyományon belül, másrészt a katolicizmus elvi síkon világosan elkülöníti tudásunk természetes és természetfeletti (kinyilatkoztatásból eredő ismerettel megszereshető) szintjét, így jól megragadható önálló egységként tartalmazhatja a TTJ kifejtését is, tehát könnyen lehet szemléltetni vele a természetes tudásra és a hitre épülő erkölcs különbségét. Katolikus felfogás szerint azonban a kinyilatkoztatás nem csupán az ember természetfeletti céljával (a természetfeletti túlvilági boldogsággal, Isten színe látásával) kapcsolatos ismereteket és előírásokat közöl, hanem olyan információt is tartalmaz, amely ugyan önmagában véve természetes ésszel is elérhető lenne, de az emberiség jelenlegi állapotában nem, vagy csak nehezen, bizonytalanul tudjuk megragadni. Mindez a természetjogra is vonatkozik: ahhoz, hogy ezt világosan és tévedésektől mentesen megismerhessük, a kinyilatkoztatás segítségével is szükséges. Az ennek eredményeképpen kiegészített természetjogot nevezem *kiteljesült természetjognak* (a továbbiakban KTJ). Itt is fontos azonban aláhúzni: noha a KTJ csak a katolikus felfogás szerinti *természetjog* teljességét öleli fel, *gyakorlatilag* olyan ismereteket is tartalmaz, amelyek elfogadása feltételezi a kinyilatkoztatás (katolikus értelmezés szerinti) elismerését, tehát az ezek nyomán megismert normák követését megint csak nem lehet a más világnézettűektől elvárni.

Tehát, röviden és talán érthetőbben fogalmazva: a természetjogállam csak a PTJ elfogadását követeli meg *minden* polgárától, de az egyes vallások és felekezetek a saját tanításuknak megfelelően és *csak a saját híveikkel szemben* ennél szigorúbb erkölcsi

követelményeket is támaszthatnak, tegyék bár ezt a KTJ formájában vagy egyéb módon. Hamarosan látni fogjuk egy példa segítségével, hogy miképpen jelent a vallás ily módon történő felhasználása segítséget a természetjogállam működéséhez annak ellenére, hogy egyetlen vallás sem kötelező, és nagy tömegek maradhatnak ateisták.

Előbb azonban lássuk közelebbről, hogy miért is tartaná ijesztőnek Holovicz, ha a vallás általánosan elterjedne, noha láttuk, hogy a természetjogállam mint ilyen nem folytat térítést és még kevésbé alkalmaz kényszert valamely vallás terjesztése érdekében! A legjobban talán a következő idézet tükrözi aggodalmait:

A vallás túlterjeszkedésének a fenyegetése azért fokozott, mert a keresztény tanítás nyilvánvalóan nem csupán annyit tartalmaz, ami a társadalom fenntartását elősegítheti, hanem sok – sőt túlnyomórészt – olyasmit is, amelyek ebből a szempontból [...] ballasztnak tekinthetők. Azaz a doktrínát annak egy (apró) része miatt elfogadva egyúttal a többi részének ódiúmat is nyakunkba vesszük. (Holovicz 2023, 91)

Noha már tisztáztuk, hogy a természetjogállam *nem* kívánja a teljes népeiséget katolikusussá (vagy egyéb felekezeti hívőjévé) tenni, a politikai hatalom mint olyan *nem* folytat vallási „indoktrinációt”, tehát indokolatlan Holovicz attól való félelme, hogy az ilyen államban mindenkinek (az ateistának is) el kell fogadnia a katolicizmust a maga egészében, a társadalom fennmaradását segítő vonásain kívüli „ballasztal” együtt, érdemes közelebbről megvizsgálni, mit is ért ő ezen a „ballaszton”, és miért tartja ijesztőnek. Mint írja, „a vallással (az igazságtartalom hiányán kívül) az is a baj, hogy az egész személyiséget uralni, létezésének szinte minden aspektusát, minden mozzanatát felügyelni, irányítani akarja”. (Uo.) Erre a törekvésre a keresztény szexuáletikát hozza fel példának, ami bizonyos szempontból szerencsés, hiszen ezen keresztül lehet talán a legjobban szemléltetni, hogyan képzeli el Holovicz a keresztény tanításnak a társadalom fennmaradását segítő csekély része és az ehhez feleslegesen járuló „ballaszt” viszonyát. A következőt írja erről:

Jellemző példa lehet a keresztény szexuáletika, amelynek előírásaiból egyedül a szaporulat biztosításához szükséges tevékenység – utódvállalás és -gondozás – járul hozzá a társadalom-fenntartás mint cél megvalósulásához. Mindaz, aminek ehhez nincs köze, a cél szempontjából irreleváns. Ha valaki a népszaporulat biztosításának érdekében mindezt megteszi, onnan kezdve semmilyen szexuális kicsapongás, promiszkuitás, akár perverznek számító paráználkodás ellen sem emelhető semmi kifogás. A népszaporulatot a társadalmi létforma érdekében biztosítani akaró normának a szexualitásra vonatkozó aspektusa valami ilyesmi lehetne: nemz, szülj, gondoskodj az utód(ok)ról, s ha ezt megtetted, élj olyan szexuális életet, amelyet csak jólesik. Nyilvánvalóan a hagyományos (keresztény alapú) szexuáletika nem ezt parancsolja, hanem sok olyasmit is tilt, amelyek az individuális szabadságnak a társadalom fennállása szempontjából is indokolatlan korlátozását jelentik. (Uo.)

Holovicz itt végtelenen leegyszerűsíti a valóságot. A nemzés, a szülés és az utódgondozás pusztán ténye nem elegendő. Közismert tény például, hogy a gyermek fejlődése szempontjából egyáltalán nem mindegy, vajon a megszületett utódról való további gondoskodás úgy történik-e, hogy egy intézetben helyezik el, vagy úgy, hogy a szülők maguk nevelik föl. Azt pedig, hogy megtörténik-e egyáltalán a nemzés, és hogy a gondozandó utód megfelelő körülmények között nevelkedik-e, nagyon is befolyásolja a potenciális, majd tényleges szülők szexuális életének konkrét formája. Már említettük például,

hogy a házasságok termékenyebbek, mint az élettársi kapcsolatok. A gyermeknevelés által megkívánt biztonságos, stabil családi háttér megőrzéséhez pedig kell a szexuális hűség. Vannak ugyan „nyílt házassággal” próbálkozó párok, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy ezek esetében sem viselik el könnyen a felek egymás külső kapcsolatait, amelyek féltékenységet és konfliktusokat eredményezhetnek, és tönkre tehetik a házasságot.¹⁵

A hagyományos szexuáletika tehát korántsem „indokolatlan korlátozásokat” ír elő, amikor megköveteli, hogy a szülők házasságban éljenek, és hűségesek legyenek egymáshoz. Sőt nem csupán ezeket a szabályokat lehet racionálisan indokolni, hanem sok egyebet is: akár a házasság előtti nemi élet helytelenítése mellett is lehet észérveket felhozni. (E kérdésre a továbbiakban hamarosan visszatérek, mert Holovicz Attila ennek kapcsán egy önmagában súlyos félreértésre lehetőséget adó mondatot idéz tőlem.) Minderről (a többi, itt nem említett normát is beleértve) már többször írtam részletesen,¹⁶ rámutatva, hogy ez a szexuáletika, noha a nyugati világban ténylegesen a kereszténység képviseli, nem tekinthető „valláserkölcsinek”: maguk a keresztény szerzők is észérvekkel védhetőknek, a természetjoghoz tartozóknak tekintik e szabályokat, nem pedig a kinyilatkoztatásból származó, pusztán hittől elfogadandó parancsoknak. Így értelmes párbeszéd folyhat róluk hívők és nem hívők között, amelynek eredménye akár az is lehet, hogy bizonyos pontokban egyetértésre juthatnak, s némely kérdésekben az egyik fél, más kérdésekben a másik fél módosítja saját addigi álláspontját. S természetesen mindez nemcsak a szexuáletikára, hanem az erkölcsstan egészére vonatkozik. Tagadhatatlan persze, hogy az efféle eszmecseréből eredő véleménymódosítás lehetősége nem korlátlan. Egyfelől előfordulhat, hogy egy hívőnek – a vallása tanításai alapján – egy bizonyos erkölcsi kérdésben a PTJ által előírtnál szigorúbb normát kell elfogadnia, még ha nincs is mellette észérv.¹⁷ Másfelől az is lehetséges, hogy egy ateista lesz képtelen követni egy olyan normát, amely ugyan észérvekkel tökéletesen indokolható, de betartásához az átlagembernek valószínűleg sokszor csak akkor van ereje, ha hisz a halál utáni életben.

Ilyen például a házasság előtti nemi élet tilalma, amely egyébként nemcsak a keresztény erkölcsben (és a klasszikus európai természetjogban) szerepel, hanem számos más civilizációban és vallásban is megtaláljuk. Ennek egyik közismert hagyományos indoklása az, amelyet – többek között – Aquinói Szent Tamás fogalmaz meg: a házasság előtti nemi kapcsolatból fogantatott gyerekek többnyire apa nélkül nőnek föl, ami hátrányosan hat neveletésükre.¹⁸ Lehet persze erre azt felelni, hogy a mai fogamzásgátló eszközök létezése ezt a problémát gyakorlatilag megszüntethetné. Am van egy másik – szintén régóta létező – érv is a házasság előtti nemi élettel szemben: ha ez nem volna tilos, tehát nem tennék a szexuális örömhöz jutás feltételévé a házasságkötést, akkor sokan – egyszerűen kényelemszeretetből – vonakodnának a családi élettel járó nehézségek vállalásától. Ahogy például Morus Tamás írja, „kevesen egyesülnének házastársi szerelemben, hogy eggyel töltsék egész életüket és még az ezzel járó terheket is viseljék, ha laza ágyasságot is sűrűn váltogathatnának”.¹⁹ Ráadásul korunkban – ahogy ez már könyvemben és vitánk során is szóba került – a nyugati átlagembert (szemben premodern elődjével) már az a gondolat sem készíti családalapításra, hogy majd gyermekei gondoskodnak róla öregkorában, hiszen, mint írtam, a nyugdíjrendszer léte azt az illúziót kelti, hogy az időskori létbiztonság intézményesen garantált, és az egyének nincsenek kellőképpen tudatában annak, hogy a rendszer egészének folyamatos, a jövőben is megvalósuló működéséhez a népességet is újra kell termelni, *ugyanazoknak az egyéneknek*, akik a nyugdíjjárulékot fizetik, ez utóbbival önmagában tehát nincs „letudva” a jövőről való gondoskodás. E helyzet még inkább szükségessé tenné, hogy erkölcsi eszközökkel (jelesül a házasság előtti szex helytelenítésével) motiválják az egyént a családalapításra.

Ugyanakkor tisztában kell lennünk azzal, hogy a mai nyugati világban (házánkat is beleértve) a házasság előtti szex akár jogi, akár erkölcsi tilalmának már a pusztán felvetése is közfelháborodás és/vagy közneveltség tárgyát képezne. Márpedig a természetjogállamnak is a mai nyugati emberrel kell számolnia, amikor a normákat megfogalmazza. A már említett PTJ, mivel a közös erkölcsi *minimumot* kell kifejeznie, nem a hívőkhöz, hanem az ateistákhoz igazodik. Ha a házasság előtti nemi életet akár csupán erkölcsi szinten mindenki számára tilosnak nyilvánítaná, akkor mindazoknak, akik önhibájukon kívül nem találnak maguknak házastársat, egész életükre le kellene mondaniuk a nemi életéről (ha tisztességes embernek akarják tartani magukat és nem szeretnék, hogy mások elítéljék őket). Ez aligha várható el egy átlagos nem hívőtől, aki nem reménykedhet a halál utáni életben. A természetjogállam tehát nem hirdetné meg a házasság előtti nemi élet erkölcsi és jogi tilalmát, hanem más eszközökkel tenne vonzóvá a családalapítást. (Ugyanakkor természetesen e vonatkozásban is hasznára válna, hogy a társadalomban léteznek vallások, amelyek a maguk hívei számára tiltják a házasság előtti nemi életet, és így – e tekintetben olyan erkölcsöt képviselve, amely közelebb áll a klasszikus természetjoghoz, mint a PTJ – nagy számban vannak az állampolgárok között olyanok, akik e vallásokhoz tartozván, a maguk számára önként kötelezőnek érzik e tilalmat, s így fokozottan motiváltak lehetnek a házasságkötésre.)

Mindezek fényében igen sajnálatos, hogy a fenti téma kapcsán Holovicz két olyan mondatot is idéz tőlem, amelyek – mivel eredeti összefüggésükből kiragadva és kihagyásokkal szerepelnek kritikájában – a kontextus ismerete nélkül súlyos félreértések forrásai lehetnek. Az első mondat a következő: „Ha megengedett volna a házasság előtti nemi élet, [...] [az] megint csak a népesség csökkenéséhez vezethetne.”²⁰ (Idézi: Holovicz 2023, 91) A második mondat pedig így hangzik: „Ha a szexuális gyönyör keresését öncéllá tesszük, [...] elszakítva az utódnemzéstől, [...] tömeges elterjedésük esetén népességfogyást eredményezhetnek.”²¹ (Idézi: Holovicz, uo.)

Holovicz írásában csak a végjegyzetből derül ki, hogy e két mondat *nem a Természetjogállamból* való, hanem egy 2018-ban megjelent tanulmányomból. A főszövegben csak annyit ír, hogy „Turgonyi könyvében – és más írásaiban is – prezentál olyan gondolatmeneteket, melyekkel igyekszik hihetővé tenni bizonyos összefüggéseket”. (Holovicz 2023, 91) Ennek illusztrálására szánja a két előbbi idézetet. Így, ha az olvasó nem lapoz a szöveg végére, első benyomása az lesz, hogy e mondatok is a könyvből valók (már csak azért is, mivel az „és más írásaiban is” beszúrás csak gondolatjelben szerepel, mintegy mellékes megjegyzésként). De nem is ez a legfontosabb, hiszen ha a két mondatot kihagyások nélkül és kontextusukba visszahelyezve tekintjük, és így értelmezzük, akkor akár a könyvben is benne lehetnének. Abban a formában azonban, ahogyan Holovicz idézi őket, azt a gyanút kelthetik az olvasóban, hogy szerintem a természetjogállam nem engedhetné meg a házasság előtti nemi életet, a szexuális gyönyör pedig csak az utódnemzessel összekötve engedhető meg. Természetesen szó sincs ilyesmiről!

Az első mondat teljes egészében idézve a következőképpen hangzik:

Ha megengedett volna a házasság előtti nemi élet, akkor sok ilyen kapcsolatban fogant gyermek egyszülős családban nőne fel, illetve, ha, mint korunkban, a leányanyaságnak egyszerűen és biztonsággal alkalmazható fogamzásgátló eszközökkel és módszerekkel lehet elejét venni, már a terhesség kockázata sem tartana vissza senkit attól, hogy a szexuális gyönyörököt a családi étellel járó terhek nélkül keresse, akár végérvényesen lemondva a házasságról és a gyermekvállalásról, ami megint csak a népesség csökkenéséhez vezetne.

Olyan érveket foglal tehát röviden össze, amelyeket hosszabban már a jelen írásomban is kifejtettem az imént, s amelyeket a most idézett 2018-as tanulmányomban a *katolikus* nemi erkölcs normái melletti lehetséges észérvekként mutatok be, miközben mind e mostani cikkemben, mind a *Természetjogállamban*, mind a 2018-ban megjelent szövegben hangsúlyozom, hogy a mai átlagember számára (éppen a túlvilágban hívők megfoghatója miatt) nem lehet előírni e régi nemi erkölcsöt a maga egészében. (Vö. Turgonyi 2021, 180–183)

Holovicz, miközben azért idézi a fenti mondatot, hogy szemléltesse: prezentálok „olyan gondolatmeneteket, melyekkel” igyekszem „híhetővé tenni bizonyos összefüggéseket”, a „rövidség kedvéért” (Holovicz 2023 91. o.) kihagyja az idézett mondat kb. 80%-át, *éppen azt a részt, amely magát a gondolatmenetet tartalmazza!* Így aztán kijelentheti:

A szukcesszív eseményláncolatokat tartalmazó gondolatmenetek köztes elemei közötti kapcsolatok nagyon lazák, s eme esetlegesség miatt olyanok ezek a többlepéses gondolatmenetek is, mint a társadalom pusztulására vonatkozó többi hasonló: önkényes feltételezéseket, bizonytalan összefüggéseket tartalmaznak. (Uo.)

Természetesen lehet vitatkozni az általam röviden bemutatott összefüggéseken (bár – ahogyan az előző cikkemben szereplő Raymond Aron-idézetből is látszik – aligha vagyok egyedül azzal a nézettel, hogy a régi szexuális erkölcs normái ellen a hatvanas évektől látványosan zajló lázadás és a nyugati demográfiai válság között van oksági összefüggés; e lázadás pedig aligha lett volna lehetséges az olcsó, egyszerűen alkalmazható és ezért tömegek által használható új fogamzásgátló módszerek nélkül). Am tavalyi (Holovicz 2022) írásában (ahogy az előzőekben már láttuk) éppen maga Holovicz ismeri el, hogy a társadalomtudományban jóval kisebb mód van predikciókra, mint a természettudományban. Ha így áll a helyzet, kénytelenek vagyunk „laza kapcsolatokkal” és „bizonytalan összefüggésekkel” beérni, és *ezek alapján cselekedni*, amiből szerintem – ahogy már előző cikkemben is jeleztem – éppen az következik, hogy fokozott elővigyázatossággal kell eljárunk, már a nemkívánatos következmények viszonylag csekély valószínűsége esetén is megtéve a szükséges óvintézkedéseket.

Visszatérve az első idézett mondatommal kapcsolatos problémára: ahogyan a mondatokból is világos, nem kívánom, hogy a természetjogállam tiltsa a házasság előtti nemi életet. Ha pedig a második említett mondatot vesszük szemügyre alaposabban, látni fogjuk, hogy a csonka idézet itt sem tükrözi hűen az álláspontomat. Állításom ugyanis, ha a kihagyott részekkel (amelyeket most kurzíválással jelölök) kiegészítjük, így hangzik: „ha a szexuális gyönyör keresését öncéllá tesszük, *tudatosan, teljesen és végérvényesen* elszakítva az utódnemzéstől, *akkor olyan párkapcsolat-típusok jönnek létre, amelyek* tömeges elterjedésük esetén népességfogyást eredményezhetnek.” Magyarán szólva: ha túl sok olyan párkapcsolat van, ahol a nemi életből *teljesen és végérvényesen* kizárják a fogamzást (vagyis *mindig* „védekeznek”, esetleg sterilizálást stb. alkalmaznak), akkor kevesebb gyerek születhet a kellenél. Erről a teljesen kézenfekvő, hétköznapi józan ésszel is belátható összefüggésről van szó, nem pedig arról, hogy *minden egyes aktus esetében* csak akkor lenne megengedett a gyönyör, ha egyúttal kifejezetten a nemzés a pár célja.

Írása utolsó bekezdésében Holovicz helyesli annak a dilemmának általam is szükségesnek tartott tudatosítását, hogy vajon egy, a kárelvre alapozott társadalomban akarunk-e élni, ez esetben vállalva a kihalás veszélyét (ahogyan eufemisztikusan fogalmaz: az „antinatalisztikus következmények” lehetőségét), vagy a természetjogállamban, amely nem egyedül a kárelvre épül, hanem alkalmazza azokat az eszközöket is, amelyeket Holovicz szerint én javaslok a civilizáció folyamatos létezésének biztosítására. Idáig egyet is érthetnénk, csak hogy e dilemmát vitapartnerem úgy mutatja be, hogy rögtön alábecsüli

az első lehetőséggel járó veszélyt, „kevésbé valószínűnek” nevezve az „antinatalisztikus következmények” megvalósulását, míg a második lehetőséget igyekszik eleve úgy ábrázolni, hogy a generációk sora óta erkölcsileg egyre permisszívebb fogyasztói társadalomban nevelkedő, hedonizmusra hajlamos, individualista nyugati átlagember számára a lehető legellenszenvesebb legyen. Am láttuk, hogy egyfelől a nyugati lakosság elfogyásának (amely az egész emberiségre nézve káros következményekkel járna) igen nagy a valószínűsége, másfelől pedig az általam javasolt modell – szemben a kritikusom által cikkének e pontján is nekem tulajdonított nézettel – nem valamiféle „(fél)klerikális társadalom”, amely „a vallásos konzervatívizmus béklyóit” (Holovicz 2023 95. o.) tenné rá az emberekre, hanem világnézetileg pluralista civilizáció, amelyben az emberek önként lépnek be valamely vallási közösségbe vagy maradnak meg benne, ha úgy érzik, hogy az erkölcsi követelmények teljesítéséhez szükséges erőt ebből meríthetik (miközben természetesen emellett vagy ehelyett más motivációja is lehet vallásosságuknak).

Kétségtelen persze, hogy a második lehetőség (a társadalom tartós fennállását biztosító normák vállalása) *többet* követel az embertől, mint az első: nagyobb erőfeszítést, önfegyelmet, több kompromisszumot, olykor áldozatokat. De éppen azt kell megértetni korunk nyugati emberével, hogy a felsoroltak szükségessége a lehető legtermészetesebb dolog egy olyan világban, ahol (a sokszor emlegetett módszertani ateizmusunk és dezantropocentrizmusunk jegyében) le kell mondanunk arról, hogy a mi tudatos, felelős, célirányos döntéseinktől függetlenül működő, s mégis spontán módon, „láthatatlan kézként” a mi céljaink és értékeink érvényesülését segítő automatizmusok létét feltételezzük.

Holovicz láthatóan éppen abban bíz, hogy a mai nyugati ember visszariad az említett nehézségektől, és inkább vállalja civilizációnk kihalásának kockázatát. Én viszont abban bízom, hogy a többség számára még van annyira fontos a Nyugat sorsa (vagy legalább az emberiségé, amelynek viszont, mint jeleztem, szüksége van a Nyugat fennmaradására), hogy ha megvilágítjuk számára a személyes magatartása és civilizációnk sorsa közötti oksági összefüggést, akkor a túlnyomó többség e civilizáció megmentését fogja támogatni. E kétféle bizalom eltérő iránya nyilvánvalóan kettőnk preferenciarendszerének különbségéből fakad.

Azt jelenti-e ez, hogy az általam sokat emlegetett „párhuzamos morális univerzumok” egyik esetével állunk szemben? Azért fontos e kérdés, mert Holovicz mindkét cikkében nehezményezi, hogy nem hozok fel érveket alapértékemnek, az emberi civilizáció megőrzésének választandó volta mellett. (Holovicz 2022, 96–97 és Holovicz 2023, 98) Nos, abból, amit már a *Természetjogállam* bevezetésében kifejtettem, adódik, hogy nincs olyan érvelésmód, amellyel *bárkit biztosan* rá tudnék beszélni, hogy a maga számára értéknek tartsa e civilizációt. Az fogja értéknek tartani, akinek *már* olyan a saját élet-története nyomán kialakult preferenciarendszere, hogy alapvető helyet foglal el benne a civilizáció, *vagy* e preferenciarendszerben *már* van olyan – az illető számára kellő fontosságú – elem, amelynek érvényre juttatása a civilizáció életben tartását is megkívánja. Az utóbbi esetben van módom arra, hogy erre az oksági összefüggésre felhívjam a figyelmet. Ezen oksági összefüggés fennállása azonban önmagában véve csak *tény*, amelyre hiába hivatkozom, ha vitapartneremnek nem fontos a civilizáció.

Természetesen a preferenciarendszerek nem merevek, hanem, mint maga Holovicz is írja, képlékenyek (Holovicz 2023, 95), és sem születésük, sem változásuk nem tisztán a fenti formában zajló érvelés eredménye. Számos egyéb tényező mellett ott van például a festingeri értelemben vett kognitív disszonanciák megszüntetésére szolgáló racionalizációs mechanizmus, amelynek segítségével egymással ütköző tudattartalmainkon változtattunk. Ha, mondjuk, valaki tudja, hogy a dohányzás ártalmas, de ugyanakkor nagyon fontos

számára a dohányzás élvezete is, próbálhat érveket keresni amellet, hogy az ártalmasság ténye nem kellőképpen bizonyított, de akár úgy is igazolhatja a káros szenvedélyéhez való további ragaszkodását, hogy elkezdi bizonygatni magának: inkább akar röviden, de számára kellemes módon élni, mint hosszan, de kedvenc élvezetei nélkül.²² Ez akár azt is jelentheti, hogy a dohányzást kedvelő ember addig, amíg nem szembesült szenvedélye ártalmasságának tényével, fontosnak tartotta a hosszú életet, de ezt követően preferenciáinak rangsora átrendeződik. S természetesen sokszor hasonló folyamat játszódhat le abban az emberben is, aki ugyan esetleg úgy gondolja magáról, hogy fontos a számára a civilizáció fennmaradása, de közben ehhez a maga hozzájárulását nincs ereje megadni a szükséges erkölcsi normák betartásával. Ezért fontos szerepe lehet a nevelésnek, az erények kialakításának, a civilizációt fenntartó normák követésére való érzelmi ráhangolásnak és más ezekhez hasonló elemeknek, amelyek jelentőségét Holovicz kétségbe vonja (Holovicz 2023, 83 és 90), és azt állítja, hogy, még ha igazam lenne is, amikor bizonyos magatartásokat mint a társadalom fennmaradásának feltételeit nevezek meg, elegendő volna ezen összefüggés tényére felhívnom a figyelmet. (Holovicz 2023, 90–91)

Amikor azonban filozófiai síkon akarunk rábeszélni valakit egy X érték elfogadására, akkor csak a korábban említett módon tehetjük, tehát az illető *saját* értékei között keresve olyan Y értéket, amelynek elismerése megkívánja X elfogadását is.²³ Ez pedig nem feltétlenül lehetséges. Ha például le akarnám beszélni Holoviczot az antinatalizmusról, törekvésem sikere nagyban függene attól, hogy alapvető érték-e a számára az emberi faj fenntartásának megakadályozása, vagy csak eszköz valamely más, alapvetőbb érték szolgálatában. Az előbbi esetben sikerem kizárt, az utóbbi esetben viszont még van esélyem. Ha például az a fő célja, hogy – utilitarista szellemben – növelje a világban a gyönyör össz mennyiségét és csökkentse a fájdalomét, akkor megpróbálhatok rámutatni arra, hogy számításai tévesek, és valójában az emberi faj fenntartásával jobban szolgáljuk az általa elfogadott legfontosabb célt. Ha valóban tévesek voltak a számításai (most a példa kedvéért feltételezzük, hogy az utilitarizmus közismert nehézsége, a gyönyörök és fájdalmak mérése és összehasonlítása valahogyan megoldható), akkor rávehetem egy pronatalista álláspont elfogadására. De, ahogy látható, minden a vitázó felek értékrendjének az életútjaik esetlegességei által kialakított tartalmától függ. Biztos módszer nincs. Ezért nem fektettem különösebb energiát abba, hogy meggyőzzem olvasóimat az emberi civilizáció megvédésének fontosságáról, viszont talán okkal vélhetem, hogy ez a legtöbb ember számára úgylis eleve evidens érték, és ezért inkább az érvényre juttatásának *eszközeivel* kapcsolatos teendőkre koncentrálnak.

A meggyőzés említett nehézségei mindkét fél számára egyformán teszik lehetetlenné, hogy elmondhassa: biztosan és mindenkiel szemben hatékony érvekkel rendelkezik. Holovicz azonban vélhetően nem így látja, hiszen a cikke utolsó bekezdéséhez fűzött (36. számú) lábjegyzetben magabiztosan kijelenti: „az antinatalistáknak *vannak* érveik, s nem pusztán deklarálják szubjektív elkötelezettségüket”, míg a pronatalizmus „minden további nélkül minősíthető *hóbortos* preferenciának”, hiszen „tartalma – [...] az emberiségnek a történelem teljes hátralevő részében való fennmaradása – olyasmire vonatkozik, ami magát az ezt preferálókat nem is érinti, rá már nem lehet kihatással”. (Holovicz 2023, 98) Függetlenül attól, hogy – mint láttuk – *végső soron* mindkét álláspont „szubjektív elkötelezettségeken” alapul, még csak az sem igaz, hogy a mi álláspontunkat „hóbortosabbnak” lehetne nevezni a másiknál azzal az indokkal, amelyre Holovicz itt hivatkozik. Hiszen ha a mi preferenciánk tartalmáról (tehát arról, hogy az emberiség a jövőben is fennmarad) elmondható, hogy minket, a jelenben élő preferálókat nem érinti, s nem lehet ránk kihatással, ugyanezt kijelenthetjük az antinatalisták preferenciájának tartalmáról is:

ha az emberiség a közelebbi vagy távolabbi jövőben, amelyet ők nem fognak megérni, teljesen kihál, ez sem jobban, sem kevésbé nem fogja őket érinteni a jelenben, mint minket fajunk tartós fennmaradása. De mindettől eltekintve is különös eljárás „hőbortosnak” nevezni (tehát valamiképpen „különcségnék”, magyarázatra szoruló szeszélynek, kivételes magatartásnak minősíteni) az ember esetében a fajfenntartást, tehát azt a viselkedést, amely az élőlények összes fajára jellemző, s amely mind a bioszféra működésének, mind az emberiség eddigi történetének a lehető legtermészetesebb velejárója. Tekintet nélkül arra, hogy *értéknek* tartjuk-e az emberiség fennmaradását, működésének mint *tények* halmazának tárgyilagos *leírásakor* egyszerűen nem tehetjük meg, hogy a fajfenntartást ne nyilvánítsuk e működés lényegi mozzanatának.²⁴

Jelen írásomban természetesen nem térhettem ki Holovicz összes észrevételére, de úgy vélem, a legfontosabbakra válaszoltam, köztük azokra, amelyek a társadalmi folyamatok kiszámíthatatlanságával, a vallás szerepével és a választott alapértékem melletti érvelés lehetőségével kapcsolatosak. Továbbra is fenntartom, hogy a nyugati civilizáció súlyos válságban van, és hogy a megoldást a *Természetjogállamban* felvázolt paradigmaváltás jelentheti. Ha a jövőben akár itt, akár más fórumokon olyan vitapartnerekkel találkozom, akik nem meggyőződéses antinatalisták, hanem hozzám hasonlóan fontosnak tartják az emberiség fennmaradását és (akár ennek szolgálatában, akár önmagáért is) a Nyugat megóvását a megsemmisüléstől, akkor meggyőződésem szerint – függetlenül attól, hogy ateisták-e, vagy sem – viszonylag könnyen megtalálhatjuk a közös hangot.

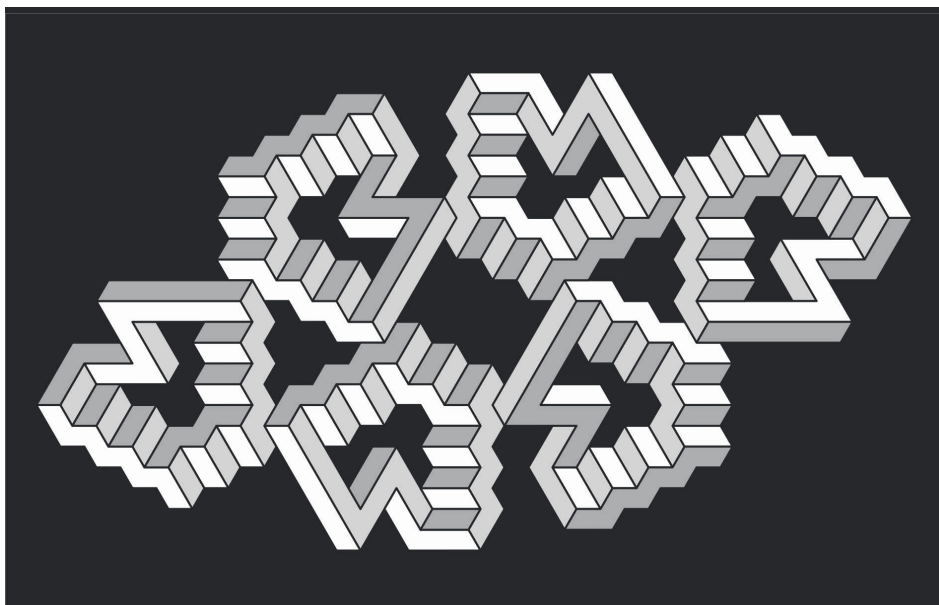
*

Ezen tanulmány közlésével a tavaly júniusban indult – Holovicz Attila és a szerző közötti – szellemi párbeszéd lezárul (a „viszontválasz válaszával”) Turgyoni Zoltán Természetjogállam című kötetéről.

JEGYZETEK

- 1 Turgyoni Zoltán, *Természetjogállam. Egy új erkölcsi és politikai közmegegyezés lehetséges elméleti alapjainak vázlata*. Budapest, 2021, Kairosz. A továbbiakban: Turgyoni 2021.
- 2 Holovicz Attila: A Természetjogállamról. Kritikai megjegyzések Turgyoni Zoltán könyve kapcsán. *Valóság*, 2022. 6. sz. 96–110. o. A továbbiakban: Holovicz 2022.
- 3 Turgyoni Zoltán: Erkölcs Isten halála után. Egy konzervatív-liberális elméleti párbeszéd kezdete? *Valóság*, 2022. 8. sz. 92–108. o. A továbbiakban: Turgyoni 2022.
- 4 Holovicz Attila: Még egyszer a természetjogállamról. *Viszontválasz. Valóság*, 2023. 2. sz. 79–98. o. A továbbiakban: Holovicz 2023.
- 5 A biológiai evolúció esetében e probléma nem áll fenn, mert összehasonlíthatatlanul lassúbb folyamat, és termékei kevésbé komplexek, mint a társadalom. Könnyebben magyarázható tehát spontán természeti folyamatokkal.
- 6 E kifejezést bírálom használja jellemzésemre, de én is alkalmasnak tartom e célra. (Vö. Turgyoni 2022, 100, illetve Holovicz 2022, 102–103. o.)
- 7 Vö. Turgyoni 2021, 22. o. és Turgyoni 2022, 93. o.
- 8 Ld. például Földházi Erzsébet: A gyermekvál-
- 9 Talán felesleges megint emlékeztetnem az olvasót, hogy mindezt módszertani ateizmusom jegyében, Isten és a Benne való hitemet „zárrójelbe téve” mondom.
- 10 Ahogy azt sem állítom, a „van” és a „legyen” közötti szakadék figyelmen kívül hagyásával, hogy mivel ez a tényállításokkal *leírható* (eddig létezett) emberi természet, ezért ezt *kell* a továbbiakban fenntartanunk.
- 11 Ld. mindenekelőtt: Turgyoni 2021, 137–151. o. Vö. még: i. m. 131, 136 és 218. o.
- 12 Idei cikkének 15. végjegyzetében nem zárja ki (noha igen csekélynek tartja) annak elvi lehetőségét, hogy a jövőben bizonyíték merülhet fel Isten létezése mellett. (Holovicz 2023, 96. o.)
- 13 Ld. mindenekelőtt az I. rész 2. és a III. rész 3. fejezetét!
- 14 Ld. például Tárkányi Ákos: A gyermekszám és a vallásosság kapcsolata. *Demográfia*, 2006. 1. sz. 68–84. o.
- 15 Ld. például Cseh-Szombathy László: *A házas-*

- társi konfliktusok szociológiája*. Budapest, 1985, Gondolat, 104–108. o.
- 16 A leghosszabban *Etika* című művem 20–22. fejezetében (Budapest, 2012, Kairosz). Azóta némely kérdésben módosult a véleményem, erről ld. a *Természetjogállam* megfelelő részeit! (Turgonyi 2021, 175–201, 204–206, 253–257, 260–263 és 285–295. o.)
- 17 De ilyenkor is elkerülhető a hívők és nem hívők közötti konfliktus. Erről bővebben: Turgonyi 2021, 257 skk.
- 18 Aquinói Szent Tamás: *Summa Theologiae*. II-II., q. 154., a. 2. o.
- 19 Morus: *Utopia*. (ford. Geréb László), Budapest, 1941, Officina, 59–60. o.
- 20 Turgonyi Zoltán: Tabuk nélkül arról, hogy meglehetünk-e tabuk nélkül. In Balásházy Imre – Major Gyöngyi – Farkas Péter (szerk.): *Boldogabb csatládokért és ifjúságért*. I. kötet. Budapest, 2018, L'Harmattan, 464. o.
- 21 I. m. 463. o.
- 22 Vö. A. R. Pratkanis – E. Aronson: *A rábeszélőgép*. (ford. Vámos Miklós), Budapest, 1992, AB OVO, 37–38. o.
- 23 Hiszen amikor vitapartnerünk megkérdezi, miért kellene értéknek tekintenie X-et, nem felelhetjük neki azt, hogy várja meg, míg neveléssel, propagandával vagy egyéb efféle módon átforgatjuk az értékrendjét, és utána már az ő számára is evidens lesz az X érték volta.
- 24 S ha – mint láttuk – az emberiség léte objektíve kitüntetettnek mondható, akkor ugyanez vonatkozik e lét újratermelésére, tehát a fajfenntartásra is.

Gongütés pennával – Interjú Nótáros Lajos íróval

Egyetemista korunkban évfolyamtársak voltunk. Már akkor csodáltam, hogy a román és a magyar nyelvet egyformán jól használod, mintha két nyelvi önazonosságod lenne. Azóta sok víz lefolyt a Maroson és a Dunán, de most sem fér a fejembe: hogyan jelenhetett meg ugyanabban az évben román nyelven és magyar nyelven is regényed. A Run, omule, run című kötetnek már a könyvbemutatója is megvolt decemberben, az Álomvölgyből pedig a marosvásárhelyi Látó és a pécsi Jelenkor irodalmi folyóiratok közöltek részleteket.

A román nyelvet pár hónap alatt tanultam meg a semmiből. A nagyváradi tanfelügyelőség ugyanis kitalálta, hogy Zerinden – a szülőfalumban – is be kell vezetni a román nyelvű oktatást. A helyi katonaviselt férfiak értették valamennyire a románt, de a nők egyáltalán nem, hiszen a faluban mindenki csak magyarul beszélt. De az elvtársak szerint tarthatatlan állapot volt, hogy még a tanárok se tudnak tisztességesen románul. Ezért a negyedik évfolyamot, amelybe jártam, kettéosztották, és így az ötödikben lett egy román, illetve egy magyar tannyelvű osztály. Elvben mindenki megválaszthatta, hogy hová iratkozik, de a gyakorlatban az osztály első felét – a jobbikat – a román ötödikbe irányították. Mivel románul jól tudó tanáraink nem voltak, hoztak egy Kolozsváron végzett fiatal máramarosi tanárnőt, akit kihelyeztek Zerindre, hogy legyen az V. A osztályfőnöke, illetve a román nyelv és irodalom tanára. Miután apámat épp azon a nyáron börtönbe zárták, anyám felajánlotta az Angela Davis-hajú tanárnőnek, hogy lakjon nálunk, hiszen van hely bőven. És úgy is lett. Vikynek (így becéztük Victoriát) nem kellett albérletet fizetnie, viszont én pár hónap alatt megtanultam tőle románul. Ez teljesen természetes folyamat volt, szabad és élvezetes. Mondhatom úgy is: a román nem az anyanyelvem, hanem a nővéryelvem. Hiszen egyedüli gyermek voltam, de Viki személyében lett egy román nővérem.

– A nagyváradi Iosif Vulcan Emlékmúzeumban megtartott könyvbemutatón elmondtad, hogy a Run, omule, run című regényed (Mirador Kiadó, Arad, 2022) magyarul kezdted el írni, aztán rádöbbenél: románul jobban megy! A történet a '70-es évek Romániájában játszódik, és arról szól, hogyan próbált Amerikába szökni két húsz év körüli fiatal. Készül a magyar változat is, abból is jelent meg részlet Nyárvég címmel a Várad folyóirat januári számában. Román és francia nyelvismeretednek az újraéledő aradi színházi élet is hasznát vette. Mesélnél valamit az ott szerzett élményeidről?

A színház varázsa már gyermekkoromban megfogott. Alapvetően alakoskodó típus vagyok. Hatvan év távlatából is jól emlékszem az első élő profi előadásra, amelyet láttam. A zerindi kultúrotthonban – így nevezték akkoriban – a nagyváradiak előadták Mihail Sebastian *Névtelen csillag* című drámáját. Magyarul, természetesen. A darabban meg is találtam azt a színésznőt, akinek aztán éveken át hódolója lettem. Vítályos Ildikónak hívták.

Majd jóval később, az egyetem elvégése és a három év kényszermunkahely után, 1985-ben visszakerültem Aradra és tanárkodni kezdtem a megmaradt magyar gimnáziumi osztályokban, távolról figyelve az aradi magyar színjátszás hosszú haldoklását. Ehhez tudni kell, hogy Aradon 1948-ig volt magyar színház, de akkor átköltöztették Temesvárra. Kimondottan politikai okokról beszélhetünk, hiszen ekkor még Aradon a magyarok többségben voltak, míg Temesváron ez sosem volt így. Ezt követően ötven évig magyarul itt csupán amatőr színjátszás létezett. Ez engem, aki 1976-ban felvételiztem is a marosvásárhelyi színházra, nem hagyott nyugton. Egyébként oda azért nem kerültem be, mert

nem vállaltam, hogy egy évet statisztáljak, várva a soromra. Ebbe azért nem mentem bele, mert úgy éreztem, hogy már nem vagyok amatőr. Hogy ez nagyképűség volt, vagy alapos önismeret, azt döntsék el mások.

Történt aztán, hogy valamikor, a kétezres évek elején egy volt diákom, Tapasztó Ernő, aki addig Békéscsabán színészkedett, fölkeresett azzal, hogy szerintem újra lehetne-e éleszteni Aradon a profi magyar színházat. Igen – válaszoltam határozottan –, de ahhoz kell egy ember, aki erre felelős. Így történt, hogy 2002-ben létrejött az Aradi Magyar Színház, Böszörményi Zoltán sikeres üzletember és irodalmár támogatásával. Böszörményit én ajánlottam, Ernő pedig megértette, miről van szó, tehát felesküdt. Nem voltam valami fényes viszonyban Böszörményivel, s mint kiderült, okkal, mivel ő rövidesen megpróbálta átvenni az ellenőrzést a társulat felett. Tapasztó Ernő viszont ebbe nem ment bele, egészen pontosan otthagya az egészet, és alig egy év után a színház feloszlott. Ha valakit érdekel, az interneten megtalálhatja az Aradi Magyar Színházat. Ott még létezik. Pár év kitérő után viszont – „csakazértis” alapon – létrehozta a Kamaraszínházat, amely azóta is megvan, virágzik, és képviseli Aradot a magyar színjátszásban. Természetesen ott voltam végig mögötte, támogattam, ahogy és ahol tudtam, de miután elindult a maga útján, nem folytam nagyon bele a dolgaikba. Művészeti tanácsadóként szerepelek náluk, fordítottam nekik, dramaturgiát is vállaltam eleinte, mostanában már alig, mert öregszem, Ernő pedig egyre jobban belejön a munkába.

Summa summarum: finoman büszke vagyok arra, hogy fontos szerepem volt az aradi magyar profi színjátszás újjáélesztésében. És persze, színdarabokat is írogatok. Sajnos, Ernő erre nem nagyon fogékony, és valahol megértem, mert a darbjaim többszereplősek és enyhén hagyományosak. A Kamaraszínház pedig monodrámákban, illetve kísérletezésben „utazik”, esetleg pár szereplős darabokban. Ez érthető is, hiszen valójában kevés állandó emberük van, a színészek többsége vendég, aki, amennyiben úgy gondolja, a társulat tagjának is tarthatja magát. Szóval tulajdonképpen hárman-négyen tartják életben a Kamaraszínházat, és természetesen Tapasztó Ernő, mindenekelőtt.

– *Aztán 1978-ban már a kolozsvári egyetem filozófia-történelem szakára felvételiztél, sikerrel. Ott legalább nem kellett statisztálnod. De térjünk még vissza a színházhoz. Részleteznéd a dramaturgi tevékenységedet, a társulat turnéit?*

Tudni kell, hogy az aradi Kamaraszínház igen szabadon bánik a szövegekkel. Még az elején megfogalmaztam, figyelve Tapasztó rendezéseit, hogy ez „látványszépség”. A szöveg valójában csupán kiindulópont. Mindjárt az első előadás az én fordításomra és dramaturgiámra épült, de, ahogy mondtam, roppant lazán. Alina Nelega monodrámájáról volt szó, amelynek címe: *Rudolf Hess tízparancsolata*. Létezett már egy magyar fordítás, de azt átdolgoztam. Ez az előadás tette ismertté az aradi Kamaraszínházat, mindmáig a legtöbbet játszott darabunk, igen sok díjjal a háta mögött. Harsányi Attila ezzel robbant be az ismert színészek közzé, és – talán nem túlzás – ez is benne van a Jászay-díjában. Előfordult, hogy aztán nem jött össze az elképzelésem: több dramaturgiámat Ernő a végén elvetette. Ez volt a helyzet egy tatabányai *Svejk-adaptáció*val vagy a Gyulán, a Várszínházban bemutatott Tom Stoppard-darabbal, amelynek címe: *Rosencrantz és Guildenstern halottak*. Saját darbjaimat nem játszottuk. Van egy, amelyet szerettem volna, ha színpadra kerül, a *Little Bee* című, ez egy kétrészes „drámai tragikomédia” öt szereplővel. Majdnem sikerült bemutatni egy másik színházban, de időközben változott a vezetőség. Most egy monodrámán dolgozom, de ez egyelőre titok. A programszervezés nem az én asztalom, de azt elmondhatom, hogy az elmúlt tizenvalahány évben nagyon sokan megfordultak Aradon a Kamaraszínház vendégeként. Az elején volt egy beszélgető műsor is, ahol én voltam a „showman”. Aztán ez kikopott, mert nem volt valami olcsó dolog. Beszélgettem például Kepes Andrással,

Presser Gáborral, Cserhalmi Györggyel, s mivel rég volt, már alig emlékszem, hogy még kivel. Amúgy a Kamara bejárta a fél világot, legutóbb Jerevánban voltak, de ezeken a turnékon csak elvétve vettem részt. Turnézni a városi kultúrházzal mentem, ahol épp egy jó barátom volt a főnök: velük eltöltöttem két hetet Avignonban, a fesztiválon. És mivel én voltam a sofőr, bejártuk a környéket. Csodás volt Arles, La Ciotat, az első filmek színhelye, Nîmes és Marseille.

– *1982-ben végzett a három főből álló filozófia-történelem szakos magyar alcsoportunk. Te Kolozsvárról – hároméves bradi kitérő után – hazakerültél Aradra. A rendszerváltás után az ottani magyar napilap, a Jelen főszerkesztője lettél. Hogyan kerültél oda, és miként alakult sorsod a „szép új világban”?*

Nem a rendszerváltás után, hanem közben kerültem az újsághoz. '88 novemberében vetek fel a helyi pártlap szerkesztőségébe, amelynek *Vörös Lobogó* volt a neve. Nem részletezem, kényszerhelyzet volt, mivel miután eljöttünk Brád városából, mindketten, én és a feleségem is, ideiglenes tanári állást kaptunk Aradon, amelyet minden évben ki kellett járni. De ha az egyik fél a családból főállású volt, a másik automatikusan megkapta az ideiglenes meghosszabbítását. Nemsokára az egyik újságíró kollega megkérdezte, miért jöttem a szerkesztőségbe dolgozni, hiszen nagyon nagyra tartottak mint tanárt, és ezt a fiától tudja, akit tanítottam. Azt válaszoltam: holnap megmutatom, hogy miért. Emlékeim szerint ez novemberben lehetett, jó egy évvel a „decemberi események” előtt. Aztán másnap átmentünk a szerkesztőség mellé egy restibe, ahol még lehetett lengyel vodkát is kapni. Itt megmutattam Gyulának – így hívták a kollegát – a lap tervét (négy oldalon ki volt dolgozva), amelyet indítani fogunk Ceaușescu bukása után. *Jelen* volt az újság neve, ma *Nyugati Jelen* néven fut és a már említett Bösörményi birtokolja. Talán ezért jelenhetett meg nemrég Jelen nevű hetilap Magyarországon is. Nem volt copyright-gond. Viccelek, természetesen. Gyula nevetett és csak annyit mondott: na, ha ez összejön, kibontom a 15 éves zilahi pálinkát.

És pontosan így történt. 1989. december 22-én, miután bejelentették Ceaușescu „futását”, egy pár fiatal kollegával bementünk a nyomdába és elkezdtük ott helyben írni és szerkeszteni a Jelen nevű független politikai napilapot. Természetesnek vette mindenki, hogy én vagyok a főszerkesztő. Ne felejtsem el: mielőtt elindultunk volna a nyomdába, Gyula elvitt párunkat a lakására és megittuk a 15 éves zilahi pálinkáját.

Másfél évig voltam a *Jelen* főszerkesztője, ebből az első fele kimondottan eseménydús és felemelő volt, de aztán rájöttem, hogy a „román forradalomhoz” fűzött reményeimet el túloztam. Visszatértem hát a tanügybe, annak ellenére, hogy igencsak belejöttem az újságírásba is. Aztán 1994-ben elindítottuk az ország első magán tévéstudióját, Intersat néven, amely mára beolvadt a Tészári-féle Digibe. Később egy aradi román nyelvű napilapot is szerkesztettem, de benne voltam a kolozsvári *Krónikát* elindító csapatban is. Végül a kétezres évek elején a helyi állami egyetemen kezdtem el tanítani a frissen létrehozott újságíró szakon. Innen vonultam nyugdíjba és ezzel párhuzamosan vettem részt a Kamaraszínház létrehozásában. De nem álltam meg: lassan nyolc éve lesz, hogy egy helyi internetes portálnak írok publicisztikákat. Románul, természetesen.

– *Néha hetekig követtem a világhálón a napi rendszerességgel megjelenő haikuid. Az Áprily Lajos címűt hadd idézem: „A versem formás / Mestermű, majdnem forrás / Olyan április.” Miért lett ez az egyik művészi önkifejezésformád? És milyen a visszhangja az olvasóid táborában?*

Az önkifejezésforma enyhén túlzás, tény azonban, hogy közel tíz éve mindennap felteszek egy haikut az FB-oldalamra. Én hajkunak írom, egészen pontosan *magyar ajkú hajku* az elnevezése. A dolog 2010-ben kezdődött Pécsen, ahol találkoztam Primož Repar

szlovén filozófussal, az *Apokalipsa* lap kiadójával és főszerkesztőjével. Kiderült, hogy minden évben rendeznek Szlovéniában, Skoćianban egy nemzetközi irodalmi tábort, amelynek központi témája a haiku. Beszerveztem az aradi irodalmárokat, több éven át jártunk Skoćianba, és szinte észrevétlenül elkezdtem én is haikukat írni. A többiek pozitív reakciója felbátorított, és lassan kialakítottam a saját, külön bejáratú haiku-költészetemet vagy micsodát. Mellesleg, a tábor gondolata a közép-európaiságra épült, egészen pontosan a k.u.k. hagyományra, hiszen voltak ott szerbek, horvátok, szlovákok, csehek, lengyelek, osztrákok, magyarok. Mi, aradiak szerényen a többnyelvű Erdélyt képviseltük. Lapjainkban is bemutattuk egymást. Itt Aradon közel állok az *Arca* nevű román irodalmi laphoz, és szerkesztettem nekik egy szlovén-számot, később lett egy lengyel-szám is. Sajnos, a dolog időközben leült és manapság inkább pang. Azért néha online összejevünk.

Jómagam mindennap írok egy MAH-ot – ez a magyar ajkú hajku rövidítése –, és nagyon jól elvagyok ezzel. Azt hiszem, hogy sikerült megoldanom kamaszkori félelmemet, miszerint sohasem lesz igazi költő belőlem. Nem is lett, a haiku egészen más, nem költészet, nem próza, európai értelemben még csak nem is irodalom. Valami, ami egyszerre ez is, meg az is, mégse lehet nevezni, elillan, mint a tizenhét szótagba foglalt jelentés. Mellesleg, ezt én még tovább bonyolítottam, hiszen haikuimat ellátom címmel is, hogy még nagyobb legyen a zavar és a tanácstalanság.

Ami a visszhangot illeti, van egy körülbelül száztagú társaság, akik „lájkolnak” rendületlenül, pár neves irodalmár is akad közöttük, és nagyjából ennyi. Egy helyi román költő le is fordított néhányat közülük, manapság ez nem kunszt, ott van a Google-fordító, egy-két csiszolás és kész is van. Még az elején egy jó nevű erdélyi író-költő kijelentette az FB-ján, hogy én napjaink egyik legjobb haiku-költője vagyok, és ennyiben maradtunk. Más szóval, amúgy zerindiesen, ahogy apám mondogatta volt: ebből, fiam, nem lehet megélni.

– *Engedelmeddel idéznék is néhányat az erdélyi költőkről írt haiku-portréidből:*

Reményik Sándor

Ahogy lehetne

Úgy nem lehet, marad hát

Ahogy lehet

Dsida Jenő

Nem ülünk mellé

Homokba írjuk tovább

Magyar a magyar

Kovács András Ferenc

Szavam majd elér

Várd, míg rád talál, ne félj

Bekaflak akkor

Visky András

Szólok nemsoká

Mihelyst majd megtalálom

Végén a végét

Orbán János Dénes

*A másik tigris
Nem a maláj, Borgesé
Ki tudja, hol van*

Szőcs Géza

*Ez a vers nem bánt
Némán kiált, ez a vers
Nem is létezik*

Fekete Vince

*Fapados vonat
Szárnyvonal, egy utas
Az voltam neked*

László Noémi

*Nem égi Mása
Lennék bár a Földanyó
Hason és mása*

Markó Béla

*Ködben az ahol
Hol volt, hol nem volt, nincs már
Pár álompolgár*

Ferenczes István

*Biz Isten mondom
Új székely himnusz kéne
Jó lenne, bizony*

Páskándi Géza

*Itt és most, de mást
Mert jobb soha, mint későn
És minden esetre*

Lövétei Lázár László

*Egyszer vége lesz
Jól hangzik, megismétlem
Egyszer vége lesz*

Karácsonyi Zsolt

*Elrabolom most
Mindazt, amiben hittél
Aztán rád bízom*

Farkas Árpád

*Árpinak lenni
Sem könnyű, de Árpádnak
Sokkal nehezebb*

– *Aradon élsz, de sosem hagytad, hogy nagyon magához öleljen a hely szellemisége. Ahogy az általad megidézett Farkas Árpád is tiltakozott, ha székely költőnek tromfolták. Mégis szeretném, ha egy-két történetet elmesélnél erről a különös hangulatú, gyönyörű főterű városról. Kezdem én: ide jött Franz Kafka a szerelmével, de nélküle hagyta el a várost...*

Lassan ötven éve, hogy kisebb-nagyobb megszakításokkal Aradon élek, de ennek ellenére zerindinek tartom magam. És ez nem valami nagyképű játék az életrajzzal, tudom, érzem, hogy Zerind valami olyasmit adott, ami meghatározta egész későbbi életemet. Nem csak arra gondolok, hogy az egyetlen olyan település, amely Tar-Zerindről, Koppány apjáról van elnevezve, de mégsem lehet véletlen, hogy a zerindiek valahogy végig pogányok maradtak. Elég talán annyit mondanom erre, hogy Zerinden a férfiak csak nagy ünnepeken, karácsonykor, húsvétkor, na meg az esküvőkön jártak a templomba. Oda csak az öregek meg az asszonyok járnak. Szóval, ez volt a hangulat Zerinden. És talán ebből következően: bármit is mondjon egy zerindi, annak mindig van egy nem nyilvánvaló jelentése is, túl azon, amit közöl. Ha azt meghallod és érted, megérkeztlél (és köztük lehetsz.)

Ahogy apám kiszabadult a szamosújvári börtönből és elköltöztünk Zerindről, nem mentünk egyenesen Aradra, hanem egy, a város melletti sváb faluba, Szentlányra. Itt éltünk nagyjából öt évig. Az idős svábok még beszéltek magyarul, a fiatalok már csak románul a német mellett. Elég az hozzá, hogy első nagy szerelmes felbuzdulásaim németül zajlottak, meg kellett tanulnom, hogy az ich liebe dich az egy igazi varázsszó a Lizik és a Rézik világában. Arról nem is beszélve, hogy volt ebben valami kísértetiesen felemelő, amely a törzs múltjából szívárgott be észrevétlenül életembe. Miután szüleimnek sikerült összekuporgatni a pénzt a házra, beköltöztünk végül Aradra, és nem is akárhová, hanem a Trianon utcába. Ekkor már Kukorica utcának nevezték, de első neve, mindjárt 1918 után Trianon volt. Akkor épült ugyanis egy lakónegyed a Regátból beköltöztetett vasutasok számára, ezért érthető talán.

Arad ekkor még vérbeli kozmopolita város volt, a magyarok épp elvesztették többségi státuszukat, de nagy számban éltek még a románok mellett németek, szerbek és szlovákok. Sőt, kevesen tudják, hogy Arad mellett, Vingán él mind a mai napig egy jelentős, ráadásul katolikus bolgár közösség. A román tannyelvű líceum osztályaiban voltunk vagy hatan-heten magyarok, akik közül, a már említett okok miatt én beszéltem legjobban románul, viszont sulis után Omegát és Illést hallgattunk, ami igencsak jó kapcsolat volt a nem magyarok felé. Aradon akkoriban minden velünk egyívású tudta, mi jelent az Omega. Led Zeppelint meg Deep Purple-t csak a rádióban lehetett hallgatni, nekünk viszont voltak Magyarországon vásárolt lemezeink, és igazi magándiszkót hoztunk létre az egyik haver házában.

– *Amikor a román hadsereg katonája voltam, a legintelligensebb és a legkíméletesebb szakaszvezetőm éppen egy vingai Begov nevű bolgár volt. Visszatérve Aradra – talán hatszor-hétszer jártam ott –, az Osztrák–Magyar Monarchia gazdasági fejlődése igen nagy hatással volt rá. Annak a világnak a szemet gyönyörködtető építészeti jellege rányomta bélyegét a belvárosra és a Maros parti sétány épületesorára. Valóban kozmopolita jellege lett a városnak...*

Kozmopolita és seftelő. Sajátos elhelyezkedése miatt évszázadokon át a különféle nagyhatalmi érdekek ütközőzónájában találta mindig magát, és ez a tény alakította ki az itteni modus vivendit. Van egy feltételezésem, miszerint a „bisnițar” román szlengkifejezés (seftelőt jelent, az angol businessből) itt született meg valahol a hatvanas évek végén, a hetvenesek elején, amikor a város – ráadásul – a román szocialista szexkereskedelem egyik központjává vált. A központi, ultramodern, nyugati színvonalú Astoria szálló tavasztól késő őszig tele volt olasz „turistákkal”, és az olasz amolyan üzleti nyelv lett Aradon. Ha tudtál

olaszul, jelezhetted, hogy benne vagy a bizniszben, és nem lejben, hanem márkában vagy dollárban utazol. Ez a helyzet engem nem fogott meg, és továbbra is próbáltam megtalálni a város elfedett kultúráját, szellemiségét. És ez nem volt könnyű.

Szerencsére nem zárkoztam be magyarságomba, ahogy ez a nagy többséggel szép lassan megtörtént. Így aztán a kultúra után kutatva, megtaláltam a zsidó dimenziót is. Annak ellenére, hogy ekkor már alig maradt zsidó Aradon, azok nagy többsége magyar nyelvű volt. És ez a lényeg ebben a kérdésben: ahogyan nagyon sok k.u.k. magyar városban történt, a kulturális dimenzió magyarul beszélt, de erőteljes zsidó szellemiséggel. Egyáltalán nem zavart, ellenkezőleg, szinte természetesnek vettem e magán felfedezésem. Így jutottam el Kafkához is, akiről az a hír járta, hogy legalább egyszer volt Aradon. Később, már tanárkoromban, alaposan utánanézttem ennek a legendának, és kiderült, hogy valóban, Arad az egyetlen olyan, most már román város Romániában, amelyben megfordult Kafka. Legalább 15 éve szorgalmazom a város vezetőségénél, kulturális elitjénél, hogy ezt valahogy jelezni kellene, legalább egy táblával vagy inkább szoborral. Meg is találtam – szerintem – az erre legmegfelelőbb helyet, de mindhiába, kezdeményezésemnek eddig sajnos nem volt visszhangja. Egyszer talán kialakul, nekem pedig hozzá kellene fognom befejezni a torzóban maradt kisregényt, amely erre a látogatásra reflektál. *Fehér kereszt* a munkacíme. Kafka Felice Bauer oldalán érkezett Aradra, 1917 nyarán, hogy a lány Aradon lakó férjezett nővérénél töltsenek pár napot a hosszasan halogatott, de most már eldöntöttnek látszó házasságkötésük előtt. Hogy pontosan mi történt a jó három nap alatt, csak sejthető, ugyanis, valóban külön mentek vissza, és ezzel befejezték az éveken át tartó ide-oda hullámzó jegyességüket. Befejezetlen kisregényem egészen más irányból közelíti meg a lehetetlent: összekötni Aradot Kafkával. Lehetetlen, éppen a kulturális élet színvonala miatt, de harmonikus, ha az abszurd oldaláról nézzük az egészet.

– *Egy másik példa rajtad kívül az aradi világ sajátosságára Robert C. Castel esete. A Magyarországon és Erdélyben is ismert izraeli biztonságpolitikai szakértő megőrizte román állampolgárságát, és magyar felesége van. Fiatalon hagyta el Aradot, de még ma is igen gazdag magyar szóképekkel fűszerezi elemzéseit. Az aradi zsidóságnál maradvá, elmesélnéd a zsinagóga építésének viszontagságait?*

Kohn Róbertől van szó, ha jól gondolom, aki 17 évesen, 1987-ben vándorolt ki a családjával innen Izraelbe. Különösen nem figyeltem fel rá, annak ellenére, hogy még az sem zárható ki, hogy tanítottam 1985 és 1987 között. Bár ez kétséges, mert akkoriban már a tehetséges zsidó gyerekek inkább Arad első számú román gimnáziumába, a volt magyar Királyi Főgimnáziumba iratkoztak be, ahol ráadásul – ha szükség mutatkozott – indítottak magyar nyelvű osztályt is.

De ez inkább amolyan apropóféle, lévén, hogy az aradi magyar zsidóság az egész magyar zsidóságra vagy zsidó-magyarságra nézve – ez még mindig hozzáállás kérdése – meghatározó fontosságú. Tudni kell, hogy a neológ zsidó vallási irányzat kimondottan magyar földön jött létre, és mindenekelőtt Aradon, Chorin Áron rabbi tevékenységéhez kötötte. És Aradon található az a zsinagóga, ahol Magyarországon először szólalt meg orgona egy zsinagógában. 1828-ban kezdték el építeni, hat év múltán, 1834-ben lett kész, és nem véletlenül került ilyen hosszú időbe az építkezés. Az aradi hatóságok ugyanis sokáig ellenálltak, nem engedélyezték az építést, ezért kívülről az épület szokványos három emeletes lakóháznak tűnik, és a zsinagógába a belső udvarról lehet bejutni. A huzavona oda vezetett, hogy az aradi zsidó közösség végül küldöttséget menesztett a császárhoz, és az épületet egyenesen az uralkodónak dedikálva, leszerelték az aradi hatóságok ellenkezését.

Egyébként, a Chorin család utódai egészen a következő század közepéig fontos szerepet tölthettek be a magyar közéletben, elég ehhez megemlíteni a rabbi dédunokáját, ifj. Chorin Ferencet, aki a Horthy-érában Magyarország egyik legbefolyásosabb üzletembere volt, hogy aztán – már Amerikából – anyagilag is segítse a száműzetésben élő kormányzót. Amúgy az aradi zsidóság, annak ellenére, hogy nem érintette a holokauszt, legfeljebb közvetetten, már csak nyomokban létezik. A zsinagóga még áll és szolgál, az orgona szól, de csak ha jön a temesvári rabbi, és főleg meleg évszakban, mivel a fűtést már nem modernizálták.

– *Emlékszem, hogy már egyetemista korodban írtad az Álomvölgy című regényedet, amelyből Erdélyben és Magyarországon is jelentek meg tavaly részletek. Mekkora tervezed, hogy még mindig írod? Tegnapelőtt este is azon dolgoztál, amikor hívtalak. Pontot teszel rá belátható időn belül? És milyen más terveid vannak?*

Nem a terjedelem a fontos, legalábbis ebben az esetben biztosan nem. Az *Álomvölgy* válasz Thomas Mann *Varázshegy* című regényére. Kamaszkorom meghatározó olvasmányélménye volt a Varázshegy, olyan tizenhat éves koromban került a kezembe, és le se tettem két-három éven át, tulajdonképpen a gimnázium befejezéséig. Aztán a húszas éveimben is elővettem, elolvastam románul, franciául, sőt angolul is. Mi több – szótárral magam mellett –, belekezdtem a német eredetibe is, de azt, sajnos, képtelen voltam végigvinni. S mindeközben rádöbentem, hogy Thomas Mann parabolája, legalábbis az én értelmezésem szerint, elmegy a lényeg mellett. Létezésünk nem varázshegy, hanem álomvölgy, és akkor eldöntöttem, hogy ezt fogom megírni, amennyiben eljutok arra a szintre, hogy képes leszek erre. Tulajdonképpen ez volt a döntő abban, hogy elhatároztam: felvételizek Kolozsvárra filozófia szakra.

Azóta is írom, van mintegy hárommillió karakter, ha már a terjedelmet szóba hoztad, de nem ez a döntő. Várom, miközben írom tovább, hogy összeálljon. Tudom, hogyan fog megtörténni, ha megtörténik, hogyan hullnak a semmibe azok a szövegek, amelyek nem tartoznak ide és hogyan kapcsolódnak össze, amelyek ide tartoznak. Hogy egészen őszinte legyek: közben, még az egyetem előtt, kezembe került az *Ulysses*, azt viszont elolvastam eredetiben is, és úgy éreztem, Joyce igazat ad nekem Thomas Mannt illetően, megmutatva valahol a módot, ahogyan egy tökéletesen adekvát szöveg összeállhat. Ezen dolgozom most, minden, ami eddig megjelent tőlem és nem publicisztika, az tulajdonképpen az *Álomvölgy* piszkozata. És nem csupán arra kell gondolnod, amit láttál, hiszen megjelent már egy kisregényem *Arad marad* címmel, és most fut – ez is sorozatban – az *Asszony, aki nincs* című krimim, hogy ne nevezsem bűnügyi regénynek. Ezek az itteni magyar kulturális folyóiratban, a *Szövétnek*ben jelentek meg. A román kisregényem, a már említett *Run, omule, run* szintén ennek a folyamatnak a része. És akkor még nem szóltam a Kafka-történetről. Azt hiszem, ezt fogom minél hamarabb befejezni.

Szóval, nincs megnyugtató válaszom a kérdésedre: még az is lehet, hogy az *Álomvölgy* örök torzónak marad. Ez is egy válasz Thomas Mannak. Vagy azoknak, akik még mindig a varázshegyben élnek.

Gili Kliger*

Adósod vagyok

Az egymásnak adott ajándékok nagylelkűségre utalnak, mégis társadalmi szabályokkal és kötelezettségekkel terhesek. Marcel Mauss elmagyarázza az okát.

„Amit a királyoktól kapunk, először méz, végül méreg” – írja a *Mahabharáta*. Méz, hisz ki nem akar részesedni a királyok gazdagságából? Méreg, mert vajon viszonzni tudjuk-e valaha? Mindannyian tudjuk, mert bölcsaink megírták, és lefektették szabályainkban, hogy ha ajándékot kapunk, ez bizonyos kötelezettségekkel jár: az ajándékért köszönetet kell mondani, és viszonzni kell. „Ezek az emberek meghívtak bennünket vacsorára – magyarázza Elaine Benes George Constanzának a *Seinfeld* TV-showban. – Vinnünk kell valamit.” De minnek, kérdezi George. „Egyszerűen nem szeretem, hogy minden alkalommal, amikor vacsorára hívnak minket, itt van velem ez a kellemetlen nyűg” – panaszkodik. „A társadalom felépítése bizonyult, George” – mondta neki Jerry Seinfeld.

A semmiről szóló showműsor – többek között – elmés tanulmány az ajándékozásról. Elvégre, a *Seinfeld*nek (1989–98) köszönhetjük az „újjraajándékoz” ígét, amelyet a *The Label Maker* (‘Címkekészítő’) című 98. epizódban alkottak, amikor egy potyaajándék üzemek sorozatát indítja el. Tim Whatley, a Bryan Cranston által alakított fogorvos nem számol fel semmit Elaine-nek a fogászati kezelésért. Hálából Elaine megajándékozta őt egy címkekészítővel. Néhány hónappal később Jerry Super Bowl futballbajnokságra szó-

ló jegyeket ad Timnek. Tim ezt azzal viszonzozza, hogy újraajándékozta neki az Elaine-től kapott címkekészítőt. Jerry szeretné visszakapni a Super Bowl-jegyeket. „Ha ő újraajándékozhatja – kérdezi George –, akkor te miért nem tudod visszaajándékozni?”

Mi is ugyanezt a kérdést tehetnénk fel, mint George: miért? Miért nem tudunk üres kézzel menni egy vacsorára? Miért kell az ingyenes fogászati kezelést nagylelkűen visszafizetni egy címkekészítővel? Miféle titkos törvény irányítja a címkekészítőt az egyik, és a Super Bowl-jegyeket a másik irányba? Miért nem tudja Jerry megfordítani a forgalom áramlását? Miért tud újraajándékozni, de nem visszaajándékozni? És miért teszünk úgy, hogy mindezt önként csináljuk, miközben a nagy része kötelező? És miért mondjuk, hogy szívésségből adjuk és viszonzzuk az ajándékot, és nem pedig – ami sokkal valószínűbb szcenárió – a megszólás miatti félelmünkben? A társadalom felépítése nagyon bonyolult.

Csaknem egy évszázaddal ezelőtt Marcel Mauss francia szociológus elhatározta, hogy megválaszolja ezeket a kérdéseket. *Az ajándék* (1925) című korszakalkotó esszéjében, amely mára az antropológia tudományterületén klasszikusnak számító szöveg lett, ajándékozási szokások sorozatát vizsgálta meg, és arra volt kíváncsi, hogy miért érzünk késztetést arra, hogy viszonzzuk az ajándékot. A Label Maker epizód könnyen válhatott volna a szerző egyik forrásává. Mauss a korunkban tudományá nyá vált szociológia atyjának tekinthető Émile Durkheim unokaöccse volt. Mauss 1872-ben született az északkelet-franciaországi Épinal városában, a zsidó valláshoz ragaszkodó, rabbikat adó családban, de ő maga már korán felhagyott a vallása gyakorlásával (édesanyja így írt neki, miután elhagyta a szülői házat: „Ha a kedvemben akarnál járni, akkor megtartanád a pészahot, amennyire csak tudod. Holnap este kezdődik.”). Tizennyolc évesen azzal

* Gili Kliger posztdoktori ösztöndíjas a Harvard Egyetemen, ahol történelmet és társadalomelméletet tanít, jelenleg első könyvén dolgozik, amelynek munkacíme „Found in Translation: Colonial Power, Indigenous Knowledge, and the Invention of the Social Sciences” – azaz ‘Megkerült jelentés: Gyarmati hatalom, bennszülött tudás és a társadalomtudományok feltalálása’.

a szándékkal kezdte meg egyetemi tanulmányait, hogy filozófiát tanuljon. Érdeklődése azonban hamarosan az összehasonlító vallástudományok felé fordult; az akkor kialakuló tudományágot a nem európai kultúrákat feldolgozó, egyre bőségesebb gyarmati, néprajzi forrásanyag táplálta. Mauss jóval kevésbé ismert, mint nagybátyja, részben azért, mert főként inkább esszéket és recenziókat jelentetett meg, semmint könyveket. Az egyik legnagyobb lélegzetű esszéje, *Az ajándék* című azonban nem merült feledésbe, és a gazdasági antropológia részterület ihletőjévé vált.

Az esszé egy megfigyelésből indul ki. A világ különböző részeiről származó szövegek – a skandináv Edda-mondakör, a hindu védák, a Csendes-óceán északnyugati partján divó, „potlatch” ceremóniákról szóló beszámoló – olyan gazdasági szokásokra mutatnak rá, amelyekre nehéz meghatározást találni. Bizonyos szempontból nézve, ezeknek a szokásoknak az eredete az ajándékozással társított nagylelkűségben és az önzetlenségben keresendő: egy politikai vezető pazar ebédet ad; ajándékokkal halmoznak el egy párt gyermekük megszületése előtt; meghívják a barátokat, hogy osztozzanak egy sikeres vadászat örömeiben. S mégis, nemcsak hogy ellenségességbe fordulhatnak át ezek a baráti kapcsolatok – a bajtársiaság versengésbe csaphat át, a szövetségből háború lehet –, ráadásul egyik sem egyszerű. Mindegyik cselekedet viszonzást követel meg: valamikor később minden egyes ajándékot viszontajándék követ. Az emberek úgy adtak, hogy elvárták: cserébe kapjanak valamit. Ily módon, az önzetlenség tűnő tranzakciókba önrés is vegyült. Az önkéntesnek tűnő cserék bizonyos szinten kötelezők voltak. A kölcsönt vissza kellett fizetni, a meghívást illet viszonzni, a kedvességet pedig túlszárnyalni („A fizetett italkör egyre drágább és bőségesebb lesz” – jegyezte meg Mauss.).

Ha így tekintünk az ajándékozásra, az egyre inkább egy gazdasági tranzakció látszatát kezdi kelteni. Mindezek ellenére – és ez az, ami elgondolkodtatta Mausst, ahogy bennünket is el kell, hogy gondolkodtasson – nyelvünkben és törvényeinkben minden azt akarja elhíttetni velünk, hogy az ajándék és a szerződés különböző dolgok. Az egyiknek a jóság, a másikat a haszonelvűség a hajtőereje; az első erkölcsi törvényeken nyugszik, a másik

anyagi érdekeken; az adók terhe áll itt szemben a jótékonyág édes érzésével. Szeretjük azt gondolni, hogy a bankár pontos számításainak nem sok köze van az alamizsnát adó megszentelődött szívéhez. A néprajzi bizonyítékok azonban olyan erővel bírtak, hogy ezt a gondolkodásmódot meglehetősen furcsának, a nem is olyan régi európai múltban gyökerező történelmi anomáliának tüntetik fel.

A szerződés jelentette a megoldást a modern kereskedelmi társadalomban egyedülálló problémára: idegenektől kell függenünk ahhoz, hogy biztosíthassuk az életszükségleteinket. Az önellátó *Homo economicus* karikatúrája elhomályosítja az Adam Smith-i látéletnek ezt az alapvető jellemvonását. Kereskednünk kell, mert sem munkánk, sem képességeink nem látnak el önmagukban mindennel, amire szükségünk van. „[Az] embernek szinte állandóan szüksége van felebarátai segítségére” – írta Smith. A probléma egyrészt abban van, hogy aligha lehetünk felebarátai sokaknak, akiktől függünk. Időnk korlátozott, az ellátási lánc pedig hosszú. Ahol a felebaráti szeretet nem elégséges, ott jelenik meg a szerződés. Nem kell amiatt aggódnunk, hogy üzleti partnerünk megbízható-e, hogy vajon megtartja-e a szavát, vagy hogy tisztességesek-e a szándékai. Az állam által kikényszerített kötelmi jog biztosítja a csere feltételeit. A szívbeli dolgok – barátság, szerelem, érzelmek – itt nem játszanak közre. Tartozzanak ezek inkább a személyes kapcsolatok vagy a privát szféra birodalmába.

Adam Smith *Nemzetek gazdagsága – E gazdagság természetének és okainak vizsgálata* című könyve (1776) észszerűsítette ezt az elrendezést, és kitarított emellett, hogy a legkorábbi kereskedelmi kapcsolatok előrevetítették a szerződés logikáját. Ennek az lett a hatása, hogy természetessé tette a szerződéses rendszert és az általa szentesített piaci világot, ahelyett hogy az emberi döntések vagy a politikai akarat termékének tűnt volna. Ez azt szolgálta, hogy elrejtse annak előírását, amit tennünk kellene, annak leírásával, ami van. Mielőtt a pénz vagy az azt kibocsátó állam megjelent volna a színen, köztudomású, hogy a cserekereskedelem volt szokásban. A csere szigorú kamatszámítással járt. Ahogy Smith mondta: „Add meg nekem, amit akarok, és te is megkapod, amit akarsz”.

Szükségünk van dolgokra másoktól, mind lelki, mind anyagi értelemben, ahogy nekik is tőlünk. Mauss idejében a világszerzte és a távoli múltban feljegyzett csereregyletek szembe mentek ezzel a közismert bölcsességgel. A kereskedelem nem volt pontosan leírható, nyílt végű volt, és minden a személyes és közösségi kapcsolatokhoz kötődött. Barátságokat erősített meg, szövetségeket biztosított és fenntartotta a hagyományt. Az anyagi javak mozgása különféle nem anyagi célokat szolgált, amelyet nehezen tudott volna megragadni a rideg haszonelvűség nyelve. A szeretetet és az önérdeket nem lehetett egykönnyen megkülönböztetni.

Ahogy *A nemzetek gazdagságában* is – sőt, ahogy minden jó társadalomelméleti munkában szokott lenni –, Mauss leíró projektjében burkolton előíró célok voltak megfogalmazva. Leíró szinten olvasva, esszéje egyszerűen ajándékozási szokásokról szól. Végső soron azonban az volt a célja, hogy az olvasókat a gazdasági csere újragondolására ösztönözze – vagyis hogy meggyőzőn minket arról: nem kell Smith elképzelése szerinti teremtményeknek lennünk. Mauss úgy érte el ezt a célt, hogy bizonyos értelemben a dolgokat megkerülve vezet rá minket. Azáltal, hogy olyan gyakorlatokat mutatott be nekünk, amelyek ajándékcsereként tűntek, de aztán kiderül róluk, hogy a gazdasági szerződés formái, azaz fokozatosan felszámolja a kettő közti különbséget. Nem azt akarta elérni, hogy cinikusan viszonyuljunk az ajándékozáshoz, hanem azt szerette volna sugallni, hogy a gazdasági csere megőrizhet valamit az ajándékozás szelleméből. Nem az volt a célja, hogy leleplezze a jótékonykodást, mint az adózás kijátszásának alig leplezett formáját, ahol a tisztességes nyelvezet mögött durvább indítékok lapulnak, hanem a következő kérdés feltevése: mi történhetne, ha az adófizetés éves rituáléjába az ünnepi ajándékozás örömét vinnénk. Mi történne, ha az adó kifizetését nem terhes kötelezettségnek, hanem egy üdvözlendő befektetésnek tekintenénk az életbe, amelyen elkerülhetetlenül osztozunk? Felfedoznánk vagy újra felfedoznánk – Mauss szavaival élve – „a közadakozás örömét; annak örömét, amikor nagylelkűen költünk művészetekre, a vendéglátásra, a magánjellegű és a nyilvános ünnepekre”?

A szerződés és az ajándékozás szétválasztásának egyik hatása az volt, hogy a napi szintű piaci tranzakciók világából valamiképpen kivált a törődés, az érzés, amelyet szeretteink iránt érzünk, és az ok, amiért örömmel adunk ajándékot. A csereregylet tisztességessége miatti bármiféle aggodalmunkat a kötelmi jog világába szerveztük ki, ahol erkölcsi szempontból csak annyi számít, hogy a felek beleegyeztek a megállapodásba. S ha egyszer teljesítettük az alku ránk eső részét, a szerződés mentesít bennünket bármiféle kötelezettségtől kereskedelmi partnerünk felé. Idegenek voltunk, és azok is maradunk. Ellenben az ajándékozás nem történik ilyen véglegességgel. Miután bekerülünk az ajándékok és viszontajándékok körforgásába, kötelezettségeink hivatalosan sohasem érnek véget. A tranzakciónak csak a halál vagy a szakítás jelentheti a végét, vagy egy viszony lassúbb, kevésbé érzékelhető megkopása, illetve, amikor két barát eltávolodik egymástól az évek során. Ez lehet áldás vagy átok.

Az ajándékokat a szerződéstől elválasztó vonal feloldásakor Mauss arra hív minket, hogy gondoljuk újra azokat a viszonyokat, amelyek a munkahelytől a családig szervezik életünket. A francia parlament akkor vitatta meg a társadalombiztosítási ellátás kiterjesztését, amikor Mauss 1920-ban esszéjét írta. Mauss szerint egy ilyen törvénykezés elfogadása arra kényszerít bennünket, hogy meglássuk az ajándékozás működésének logikáját. Látnunk kellett, hogy annak a dolgozónak, aki egész életét munkájának szentelte, cserébe járt az életbiztosítás – biztosítás munkakép telenség, betegség esetén, illetve öregségi nyugdíj. Pusztán a bérekkkel nem rendezhető ez az „adósság”. Ha a munkáltatói viszonyokat a tágabb értelemben vett gondozási kötelezettségekkel gazdagítanánk, akkor – fordított módon – eljátszhatnánk a lehetőséggel, hogy a törődéssel összefüggő viszonyokat, a szülői és utódnevelési feladatokat szintén munkavégzésként lehetne honorálni. Vagy legalábbis egyetérthetnénk abban, hogy az államnak vagy a munkaadónak nagyobb mértékben kellene segítenie a családos dolgozókat.

Az ajándék ezenkívül még néhány alapvető igazságra is megtanít. Rendszerint nem szeretünk személyes kapcsolatainkra tranzakcióként gondolni. Ezzel a kifejezéssel élve lealacsonyíta-

nánk kapcsolatainkat, és a szerződés hétköznapi nyelvét húznánk rá arra, amihez nyilvánvalóan nem illik – biztos jele annak, hogy begyűrűzik a piac hatása és szellemisége, és abbéli hatalma, hogy még a legszentebb emberi kapcsolatokat is elferdítse. Mauss azt mondaná, hogy a cseréről való egyoldalú, szegényes gondolkodásnak ez az eluralkodása alacsonyította le az értékét annak, amit az üzleti kapcsolatok létesítése jelent. A szerződés rossz hangzású nevet adott a cserének. Más összefüggésben azt látnánk, hogy a társadalmi élet nem más, mint egy kiterjesztett tranzakció. Ez nem rossz dolog. Ettől válik elviselhetővé az élet bizonytalanságainak súlya. Szükségünk van dolgokra másoktól, mind lelki, mind anyagi értelemben, ahogy nekik is tőlünk. Együtt töltjük az időnk, hiteket és adósságokat halmozva fel: meghallgatunk másokat, segítő kezét nyújtunk, megosztjuk javainkat, szívesség viszonzását kérjük. A kötelezettségek összefonódó hálójába ágyazódva tudjuk, hogy nem vagyunk egyedül. Ha valami baj van, van másnál hitelünk. Már úton van a viszontajándék.

Mauss esszéje mindig is rejtélyt jelentett az olvasó számára. Az eredetileg viszonylag egyértelmű állítás misztikusabb érvelésbe csap át. Az első rész világos: az ajándékok nem térnek el annyira a szerződésektől, mert viszonzásra készítetnek. Mauss azonban nem zárja le ezzel a történetet. Úgy tűnik, hogy az ajándék és a szerződés közötti határvonal feloldása megkövetelné tőle annak megmagyarázását, hogy mi az, ami az ajándékozásnak a szerződés jellegét kölcsönzi. A továbbiakban egy kevésbé nyilvánvaló kérdést próbál tisztázni: azokban a társadalmakban, amelyekben az ajándékok a szerződés jellegét öltik, pontosan mi készítet az ajándékozásban arra, hogy visszafizessék? *Miért* kell a kapott ajándékot viszonzni?

Az első példában Mauss a máori filozófiában talál választ erre a kérdésre. Az ajándékok a máori kultúrában *hau*nak nevezett lelki tulajdonságokkal vannak felruházva, mondja a szerző. Mivel az általam nekem adott tárgy rendelkezik e tulajdonsággal, köteles vagyok a tárggyal rám ruházott gazdagságot visszahelyezni a körforgásba, és valamit cserébe adni neked. A *haut* nem könnyű lefordítani. Jelentheti az életerőt, amely embereket, tárgyakat és helyeket tölt fel. Ily módon a *hau*

olyan, mint a lélek, amennyiben a lélek nem az emberhez kötődő, korlátozottabb képzetársítással bír, mint az angol nyelvben. („Az angolban vagy emberek, vagy dolgok vagyunk” – írja Robin Wall Kimmerer.) Ez vitát váltott ki annak értelmezésében, hogy mit akart Mauss mondani. Vajon azt akarta sugallni, hogy az ajándéknak lelke, személyisége van? Továbbá, hogy ez a harmadik „személy” körforgásban van, mert vágyik arra, hogy visszatérjen eredeti tulajdonosához? *Vagy* azt akarta mondani a szerző, hogy az ajándékot az ajándékozó lelke élteti? Ezen olvasat szerint, ha én ajándékot adok neked, önmagam egy részét ajándékozom neked. Mivel ez a részem, vissza kell, hogy térjen hozzám, s lekötelezve kell érezni magadat, hogy adjál valamit viszonzásul. Ez azonban nem teljesen áll össze. Ha az, amit neked adtam, önmagam része volt, miért egészítené ki a cserét valami más, valami, ami nem az én részem? A személyiség (personhood) azt jelenti, hogy részben azok a dolgok alkotnak minket, amelyeket adtunk vagy épp kaptunk.

Vajon az ajándék szelleme, vagy az ajándékozó szelleme kényszerít visszafizetésre? Mauss mindkettőt megvizsgálja. „A dolgoknak továbbra is van lelkük – írja. – Továbbra is követi őket korábbi tulajdonosuk, és a dolgok is követik őt.” Az első tagmondat azt sejteti, hogy a „lélek” a személyre, a korábbi tulajdonosra utal. A második tagmondat ezzel szemben a dolgokat személyesíti meg: ők követik a volt tulajdonost. A tudósok többnyire az utóbbi olvasatra összpontosítanak, miközben azt hangsúlyozzák, hogy Mauss legfőképp azt szeretné, ha másképpen gondolkodnánk a dolgokról. Ha egy dologra mint előre vagy egy személyhez hasonlóra gondolunk, ez talán az ahhoz való ragaszkodást jelenti, hogy a tárgyakat soha nem lehet teljesen vagy kizárólagosan birtokolni. A gazdagságnak körforgásban kell maradnia. De ha azt mondjuk – ahogy Mauss ténylegesen teszi is (Ian Cumison fordításában) – hogy „a dolgoknak személyiségük van”, Mauss nemcsak arra kér minket, hogy új megvilágításban lássuk a *dolgokat*, hanem hogy vizsgáljuk felül azt, ahogy *személyként a létezésről* gondolkozunk. „[A] kapott dolog nem hatás nélküli – magyarázza (Hall fordításában). – Még ha adományozója le is mondott róla, a dolog továbbra is

birtokol valamit belőle.” A dolgot az kelti életre, aki adja, egy személy. Ez azonban azzal is jár, hogy a személyiség azt jelenti, hogy részben azok a dolgok alkotnak minket, amelyeket adtunk vagy kaptunk, amelyekkel tartozunk, vagy amelyekkel tartoznak nekünk. „Az odaadott dolog „részünket képezi” (Cunnison). Mauss idéz egy kwakiutl mesét, amelyben a törzsfőnök így énekel, miután elfogadta az ajándékokat, amelyek a gazdagságot hivatottak odavonzani: „A nevem 'vagyon' lesz majd, amely utat talál felém”. A tárgyak, a név és a vagyon, amely rangjának köszönhetően özönleni fog felé, ugyanannak az entitásnak, ugyanannak a személynek képezik a részét.

2020. június 12-én, a Kongói Demokratikus Köztársaságban született aktivista, Emery Mwazulu Diyabanza tiltakozást szervezett Párizsban a Szajna-parton, a – nem európai civilizációkat bemutató – Quai Branly Múzeum előtt. Egy, az eseményt élőben közvetítő okostelefon kamerája előtt Diyabanza kijelentette: „Azért jöttem ide, hogy visszaszerezem a tulajdonomat képező javakat.” Majd odament egy nyitott vitrinhez, ahol kiszakított a tartójából egy fából készült, 19. századi temetkezési oszlopot. Harminchárom percen keresztül ezzel a tárggyal vonult végig a múzeum barlangszerű terméin, miközben magyarázott a bémészkodóknak: „A tulajdonunkkal fogunk el-távozni, hazavisszük azt”. Franciaország múzeumaiban mintegy 90 000 szubszaharai eredetű műtárgy található. Többségük – 70 000 – a Quai Branly-ben kapott helyet.

Mauss élete során kiképezte a társadalomtudósok egy olyan generációját, akik először végeztek terepen kutatómunkát a francia gyarmatokon. Nagy hangsúlyt fektetett a néprajzi tárgyak gyűjtésére. „[A] tárgyak társadalmi tényekről tanúskodnak” – mondta diákjainak (tanítványa, Michel Leiris így siránkozott a terepmunkán: „Az egész nap a tárgyak gyűjtésével, osztályozásával, nyilvántartásával, csomagolásával telik. Sokkal inkább érzem magam könyvelőnek, mint egy expedíció résztvevőjének”). Az *Ajándék* megjelenése utáni évtizedben több ezer afrikai lelet került Párizsba – később átvitték azokat a 2006-ban megnyílt Quai Branly Múzeumba. Francia összefüggésben nézve, ha a kérdéseket Mauss esszéjére hivatkozva

akarjuk megválaszolni a visszatérítést illetően, ez nem annyira az elmélet szerencsés gyakorlatba való átültetése, mint inkább visszatérés az eredethez.

A rablási kísérlet vádjával letartóztatott Diyabanzát még abban az évben bíróság elé állították. Ügyvédei azzal védték cselekedetét, hogy ez inkább politikai tiltakozás volt, semmint lopási kísérlet. Precedensként egy feminista csoport tagjának 2014-es szabadon bocsátását hozták fel, akit azzal vádoltak, hogy lemeztele-nítette keblét és megtámadta Vlagyimir Putyin viaszszobrát. A Quai Branly Múzeumot képviselő ügyvéd elismerte, hogy míg a testileg kifejezett vélemény, mint például a szeméremérsé-rtő mutogatás bűncselekménye indokolható „a véleménynyilvánítás szabadságával, nem lehetőséges, és nem kívánatos, hogy a véleménynyil-vánítás szabadsága legitimálja az ilyen típusú lopásos bűncselekményeket.” Több hétre rá a bíróság meghozta ítéletét: Diyabanzát 1000 eu-rós bírság megfizetésére kötelezték.

A társadalmi élet nem egyéb, mint áruk és szívessegek, ételek és lakomák és címkekészítők véget nem érő cseréjzlete. Egy férfi beszél a múzeumba, és eltávolít onnan egy tárgyat, amely állítólag valamikor az ősei tulajdona volt. Ennek a tennetnek az elnevezései közül – tiltako-zás, visszaszerzés, tolvajlás – a „testileg kifejezett vélemény” tűnik számunkra a legkevésbé elfogadhatónak. Egyrészt a kérdéses test (a férfié) egy második testet is magában foglal (a tárgyat). A test által történő, azaz önkifejezéshez – a beszédhez, íráshoz, tiltakozáshoz vagy isten-imádatához – való jog minden bizonnyal ott ér véget, ahol az egyik test véget ér, és a másik el-kezdődik. Persze húzhatunk új határokat. „*Leg-tágabb értelmében az ember Énje mindannak a teljes összege, amit magáénak nevezHET*” – írta William James filozófus, az amerikai pszichológia atyja 1890-ben (az eredetiben dőlt betűs). James számára idetartozott az ember teste, „pszichikai erői”, ruhái, háza, felesége, gyerekei, hírneve, barátai, földje, lovai, yachtja, bankszám-lája és ősei. De mi a helyzet az ősi tulajdonnal?

Ha James számára egy ember énje „*mindan-nak a teljes összege, amit magáénak nevezHET*”, Mauss azt a választ adhatta volna, hogy az ember

enje társadalmi adósságainak egyenlege. Ez különbözik James fogalmától, amelybe bankszámlánk is beletartozik. Annak megkövetelése, hogy lássuk a bennünket egyéniséggé formáló társadalmi, kulturális és történelmi erők teljes skáláját, többet jelent annak értékelésénél, hogy mit mondhat egy ember magának szigorúan jogi vagy pénzügyi értelemben. Nem véletlen, hogy *Az ajándék* megírása utáni években Mauss cikkek sorozatát jelentette meg az én összetételéről. *A test technikai* című esszéje (1935) még a legkevésbé feltűnő és gyakran öntudatlan viselkedési módokat – a járás, ugrás, alvás, úszás stílusát – is kulturális kontextusunk termékének tekinti. Gyakran fordult társadalomtudósokhoz, hogy a biológia, a pszichológia és a szociológia kínálta látásmódot egyesítve tanulmányozzák az általa „teljes emberi lénynek” nevezett jelenséget, az összetett minták és készletek csomópontjában álló egyént. „[M]inden összekeveredik itt – írja –, test, lélek és társadalom.” *Az ajándékban* a személyiséggel kapcsolatos állítás, bár kevésbé nyilvánvaló, konkrétabb értelmű is volt. Az esszé azt sugallja, hogy az adás és elfogadás körforgásai során formálódik énünk. Az vagyunk, amit elvesztettünk, és amit nyertünk. Ez az értelmező kirakójáték hiányzó darabja. Mauss szerint egy új személyiségmodellre van szükségünk, hogy

túllépjünk a szerződésen: nem a független, önálló egyénre, hanem mint a cserék hálójába belevont személyre. Az ajándékokat nem azért kell visszafizetni, vagy legalábbis nem csak azért, mert a tárgyakban lelki tartalom lakozik, hanem mert a társadalmi élet nem egyéb, mint áruk és szívességek, ételek és lakomák és címkekészítők véget nem érő csereüzlete. Ez azt jelenti, hogy bármely pillanatban elkerülhetetlenül ilyen feltételek mellett állunk szemben egymással: hitelezőként és adósként. Adakozók és elfogadók vagyunk – felfuvalkodva nyereségeinktől, kiüresítve veszteségeinktől, örökségünk által formálva. A testek térbeli mozgása a jogosultság alapján történik.

Mati Diop 2019-es *Atlantics* című filmjében, amely elnyerte a cannes-i filmfesztivál nagydíját, egy csapat fiatal dakari építőmunkás Európába hajózik, miután nem kapták meg a nekik járó bért. Hajójuk felborul, és soha nem érnek oda. Szenegálban a munkások barátnői éjszaka arra ébrednek, hogy alvajárók lettek, testüket megszállja elhunyt szerelmük szelleme. Zombi módjára megjelennek a barátaik főnöke előtt, hogy kiköveteljék a meg nem fizetett bért. Akár lehet adósságot fizetni egy szellemnek, akár nem, a test tudja, hogy jár neki az adósság.

(AEON)

E SZÁMUNK SZERZŐI

Bólya Anna Mária az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet tudományos munkatársa, a Magyar Táncművészeti Egyetem egyetemi docense, Budapest

Fülöp-Székely Anita a Debreceni Egyetem – Humán Tudományok Doktori Iskola, Szociológia és Társadalompolitika Doktori Program doktorandusza, Debrecen

Gáspár Zoltán Ernő filozófus, Budapest

Harsányi Réka DLA, media designer, Budapest

Janek István történész, tudományos munkatárs, BTK Történettudományi Intézet, Budapest

Martsa Piroska műteremvezető, restaurátor, Budapest

Ménes András MBA, PhD, közgazdász, Budapest

S. Király Béla politológus, szerkesztő, műfordító, Budapest

Szabadváry Tamás régész, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

Takác Ondrej egyetemi adjunktus, Komárom

Turgonyi Zoltán PhD, filozófus, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófia Intézet, Budapest

Udvaros József egyetemi adjunktus, Komárom

Utry Attila népművelő, író, költő, esszéíró, nyugalmazott főiskolai docens, Miskolc

Befektetések és megtakarítások, avagy a biztos jövő kulcsa

A fejlett társadalmakban már évszázadokkal ezelőtt felismerték, hogy a gazdaság stabil működése szempontjából meghatározó szempont a lakosság fizetőképessége, valamint annak folyamatos fenntartása. Ez ugyanakkor számos külső tényezőtől függően változhat, amelynek kezelésére már a 18. század második felében tudatosan keresték a megoldást. Így született meg Franciaországban a takarékbank intézményének ötlete, azzal a céllal, hogy minden társadalmi réteg számára elérhetővé váljon a megtakarítás lehetősége. A takarékbankok legfőbb törekvése az volt, hogy az alacsonyabb jövedelmű embereket megtakarításra ösztönözzék, valamint egyszerűbb hozzáférést biztosítsanak számukra a banki szolgáltatásokhoz.

Az első hazai, a megtakarítások létrejöttét támogató intézmény „a nemzet mindenésének” nevezett *Fáy András*hoz fűződik, aki 1840-ben létrehozta a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár* nevű pénztintézetet. A kezdeményezésben még a kor vezető politikusai és gazdasági szakemberei is kételkedtek, azonban minden várakozást felülmúlva, az intézmény hamar virágzásnak indult, és hét év alatt 32 fiókot nyitott. Bár a Pesti Hazai Első Takarékpénztárt 1948-ban felszámolták, alapítása és működése a 19. század egyik legmeghatározóbb mérföldköve volt a lakossági megtakarítások hazai térnyerésének.

Megtakarítás vagy befektetés – mi a különbség?

Napjainkban persze már számos módja van a pénzgyűjtésnek, amelyek a köznyelvben gyakran keverednek is, hiszen a különféle megtakarítási lehetőségek és a befektetések közötti határok nem élesek. Míg a megtakarítás a jövedelem azon részét jelenti, amelyet nem költenek el fogyasztási célokra, a befektetés egy meghatározott pénzösszeg általában hosszabb távú felhasználása, annak gyarapítása céljából. A legtöbb esetben részvény, kötvény vagy értékálló tárgyak megvásárlását jelenti, például ingatlanét.

A befektetések három meghatározó jellemzője a hozam, a kockázat és a likviditás. A hozam a befektetéssel elérhető nyereséget jelenti, míg a kockázat mértékét számos tényező befolyásolja. Likviditás alatt azt kell érteni, hogy milyen gyorsan váltható pénzre az adott befektetés: minél magasabb a likviditás, annál gyorsabban pénzzé tehető. Fontos, hogy egy befektetési forma ezen szempontok közül egyszerre csak kettőnek tud megfelelni, a magas hozam, a likviditás és az alacsony kockázat pedig nem járhat együtt.

Az első lépések a befektetés felé

A felelős befektetés érdekében elengedhetetlen egy befektetési terv készítése, amelyben tisztázásra kerülnek az elvárások: a befektetés célja (jövedelemszerzés, tőkenövekedés, esetleg a tőke biztonságos megtartása) és az időtáv, ameddig a befektető tartani kívánja a befektetését. Ezen két tényező meghatározza a szóba jöhető befektetési termékeket és a hozzájuk tartozó kockázatokat. Annak érdekében, hogy a befektetés hosszú távon is megfeleljen az elvárásoknak, javasolt a befektetési terv rendszeres felülvizsgálata.

Szintén a tervezés részét képezi a megfelelő befektetési szolgáltató kiválasztása, mivel kellő körültekintéssel minimalizálható a befektetési csalás kockázata. Magyarországon a pénzügyi, biztosítási és tőkepiaci szolgáltatásokkal kapcsolatos tevékenység a Magyar Nemzeti Bank által kiadott engedélyhez vagy regisztrációhoz kötött, így a befektetési szolgáltatás végzéséhez is engedély szükséges. Az MNB feladata továbbá a jogosulatlan pénzügyi tevékenységek felderítése és az azokkal

szembeni fellépés is. Befektetés előtt tehát mindig érdemes ellenőrizni, hogy a szolgáltató rendelkezik-e engedéllyel, valamint részletesen tájékozódni az adott befektetési termékről is, felmérve annak minden kockázatát.

A befektetési szolgáltatók által kínált termékek és szolgáltatások jelentősen eltérhetnek egymástól, így a választás során kritikus az alapos átgondoltság, legyen szó a befektetési vállalkozás háttéréről, a termékekről, a díjakról és a felmerülő költségekről, a szolgáltatásokról, illetve azok mélységéről. A döntés nagyban függhet attól is, hogy a befektető milyen típusú és mértékű segítségre tart igényt: portfóliókezelésre, tanácsadásra vagy kereskedésre van szüksége. Ezt a szolgáltató jellemzően egy alkalmassági teszt keretében méri fel, amennyiben pedig a befektető portfóliókezelés és tanácsadás nélkül, pusztán kereskedés céljából bízta meg a szolgáltatót, az adott termékkel kapcsolatban megfelelési tesztre kerül sor.

A befektetők őrszemei

Érdemes tudni, hogy a lakossági befektetőket széles körű védelem illeti, amelyet az értékpapírszámlán és a kapcsolódó ügyfélszámlán elhelyezett eszközök esetében a Befektető-védelmi Alap (BEVA), míg a bankbetétek vonatkozásában az Országos Betétbiztosítási Alap (OBA) biztosít. A védelem a befektetési vállalkozások működésének több aspektusára is kiterjed: az alapelvektől kezdve, a panaszkezelés módján át az ügyfélmegbízások végrehajtásának mikéntjéig.

A BEVA – legfeljebb százezer euró összeghatárig történő – kártalanítására azok a befektetők számíthatnak, akik a BEVA tagjával a biztosított befektetési szolgáltatási tevékenységek, illetve kiegészítő szolgáltatások valamelyikére érvényes szerződést kötöttek, és e szerződés alapján a befektetési szolgáltató birtokába került és nevükön nyilvántartott vagyont (értékpapírt, pénzt) a befektetési szolgáltató nem tudja kiadni számukra. Az Alap által fizetett kártalanítás mértéke egymillió forint összeghatárig száz százalék, egymillió forint összeghatár felett egymillió forint és az egymillió forint feletti rész kilencven százaléka.

Fontos emellett, hogy a BEVA biztosítása nem terjed ki az olyan károkra, amely az értékpapír árfolyamvesztéséből vagy az értékpapír kibocsátójának fizetésektelenségéből eredően éri a befektetőt.

Kiszámítható jövőkép, avagy a megtakarítás jelentősége

A megtakarítások jellemzően kevesebb kockázattal járnak, biztonságosabbak, kiszámíthatóbbak, mint a befektetések, ennek mentén ugyanakkor a hozamtermelő képességük is alacsonyabb. Mivel a megtakarítás alapvető célja a jövőbeni anyagi mozgástér kibővítése, a termék megválasztása során az életszakasz, a gazdasági aktivitás szintje és az aktuális élethelyzet hangsúlyosabban jelenik meg, mint a hagyományos befektetések esetén.

Az egyes életszakaszokban más és más típusú megtakarítások jelenthetnek releváns választási lehetőséget – míg a felsőfokú tanulmányok idején a betétlekötés, a fiatal felnőttkorban a befektetési alapok, az életpálya csúcspontján pedig az önkéntes nyugdíjpénztárak tekintendők népszerű megtakarítási formáknak, a nyugdíjas években leggyakrabban az egészségpénztárak és az alacsony kockázatú bankbetétek, állampapírok kerülnek előtérbe.

A megtakarítások és befektetések rendkívül fontos szerepet töltenek be az emberek életében, hiszen stabil alapot teremtenek, biztonságot nyújtanak és elősegítik a célok elérését. Ezek a jellemzők, lehetőségek a gazdaságilag bizonytalan időszakokban még inkább felértékelődnek, ez pedig fordított előjellel is érvényesül – a háztartások vagyona minden gazdaság alappillére, növekedésük tehát kulcsfontosságú.

TARTALOMJEGYZÉK

Harsányi Réka: Élményalapú interakció-tervezés a digitális művészetben..... 1

SZÁZADOK

Janek István: Dvortsák Viktor a magyar revízió szolgálatában
és a szlovják kérdés.....20

Szabadváry Tamás: Adatok Borzsák István könyvtáros életrajzához.....38

MŰHELY

Bólya Anna Mária: Izzó planéták a hideg univerzumban –
Markó Iván táncszínháza42

Martsa Piroska: Csöndes erő – Martsa István élete és munkássága.....50

Fülöp-Székely Anita: Hátrányos helyzetű szülők és az oktatás –
Esettanulmány a szülői bevonódás témájában.....53

Udvaros József – Takáč Ondrej: A fotogrammetria használata –
Természeti anyagok és alkotások formáinak archiválása66

Utry Attila: Hunnia, nevében a sorsa.....74

Ménes András: Szülőnek lenni öröm – Benjamin Spock-portré.....80

Gáspár Zoltán Ernő: Tudományalapú vallásreformáció
versus tradicionalizmus.....83

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Turgonyi Zoltán: A konzervatív stratégia védelmében –
Válasz a viszontválaszra.....91

S. Király Béla: Gongütés pennával –
Interjú Nótáros Lajos íróval 113

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Gili Kliger: Adósod vagyok (121)

Befektetések és megtakarítások, avagy a biztos jövő kulcsa.....127

KÉPEK

Károlyi András grafikái (79, 90, 112)

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft

